ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НАЗАРОВА ВІРА ВАЛЕРІЇВНА

УДК 94(477.52)726.825/(=411.16)726.8"18/190"

ДИСЕРТАЦІЯ

НАДГРОБКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА МІСТА ГЛУХОВА ЯК ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Назарова
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Луняк Євген Миколайович, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Назарова В. В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05. – Музеєзнавство. Пам'яткознавство. – Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Київ, 2019.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю фундаментальних історико-пам'яткознавчих досліджень надгробків XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища як об'єктів культурної спадщини. Актуальності темі надає також необхідність зупинити руйнування надгробків глухівського кладовища, які не підпадають під державну охорону через відсутність статусу пам'яток культури. Комплексний історичний, некрополістичний, генеалогічний та пам'яткознавчий аналіз досліджуваних надгробків, більшість з яких має незадовільний стан, сприятиме вирішенню питань їхнього збереження, охорони та музеєфікації. Існуюча практика охорони культурної спадщини доводить, що багато питань музеєфікації надгробків залишається не вирішеним. Нестача методичних розробок і потреба в реалізації досвіду застосування принципів організації сучасних музеїв просто неба стосовно до кладовищ в Україні актуалізує підготовку відповідних науково-методичних рекомендацій.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше

- оприлюднені нові для української історіографії дані зарубіжних дослідників з галузі єврейської некрополістики;
- досліджено значну кількість джерел, зокрема й іноземних, більшість з яких ще не було введено до наукового обігу або було опубліковано

фрагментарно в інших контекстах;

- виявлено значну кількість нових об’єктів культурної спадщини, обґрунтовано їх історичну та наукову цінність як пам’яток культури;
- здійснено систематизацію всіх об’єктів культурної спадщини, які були досліджені, за видовою і типологічною приналежністю;
- складено перелік надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова, які мають історичну, наукову і хронологічну цінність;
- виділено і досліджено окрему типологічну групу об’єктів культурної спадщини кладовища, які належать до пам’яток історії, – поховання відомих діячів – членів єврейської громади Глухова;

уточнено:

- хронологічні межі появи й функціонування глухівського єврейського кладовища;
- уточнені й доповнені списки похованих на єврейському кладовищі м. Глухова;

поглиблено:

- уявлення про історію єврейської громади м. Глухова;

запропоновано:

- рекомендації, що стосуються збереження, охорони і подальшого використання як об’єктів музейного показу надгробків і поховань XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному проведенні польових досліджень з виявлення збережених надгробків на єврейському кладовищі м. Глухова, перекладі епітафій на них, комплексній обробці інформації, яка міститься на намогильних стелах та її аналізі, описі та введенні до наукового обігу, а також введенні до наукового обігу ряду архівних джерел та літератури, які стосуються історії єврейської громади м. Глухова. Наукові положення, висновки та рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні результати і висновки дисертації можуть бути використані в узагальнюючих і спеціальних історичних, пам'яткознавчих, краєзнавчих, мистецтвознавчих, некрополезнавчих і музеєзнавчих працях, наукових дослідженнях з історії науки, культури та біографістики, для розробки підручників і навчальних посібників для студентів ВНЗ, де вивчають історію та теорію культур, краєзнавство, пам'яткознавство, у лекційних курсах з історії України. Їх можна застосувати і для розширення списку об'єктів культурної спадщини, які потребують збереження й охорони; для уточнення туристичних карт, історико-архітектурних та генеральних планів міста Глухова; при розробці історичних, науково-методичних брошур і літератури, розробці та впровадженні екскурсійних програм; при дослідженнях нововиявлених єврейських надгробків і підготовці проектів з їх реставрації, консервації та музеєфікації.

Основні теоретичні положення дисертації допоможуть заповнити прогалини у вивченні глухівського єврейського кладовища та історії єврейської громади міста в цілому, нададуть інформаційне й порівняльне сприяння в дослідженнях єврейських і православних кладовищ північного сходу України, сприятимуть внесенню найбільш цінних старовинних надгробків єврейського кладовища м. Глухова до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У результаті вивчення стану наукової розробки теми обґрунтовано, що об'єктами наукових студій були лише окремі її аспекти. Розгляд літератури здійснено за тематичним принципом. Її систематизовано за чотирма напрямами: 1) дослідження з історії м. Глухова; 2) роботи в галузі вивчення історії проживання євреїв на українських землях; 3) публікації з історії єврейської громади м. Глухова; 4) некрополезнавчі праці. Публікації з кожної теми опрацьовано за хронологічним принципом. Згідно з останнім, виділено три періоди наукової розробки тем: дорадянський (XIX – початок XX ст.), радянський (1920 – 1980-ті рр.), сучасний (1990 – 2010-ті рр.). Ще одну групу публікацій складають теоретичні, науково-методологічні та інші пам'яткознавчі праці

сучасних українських учених, важливі для теоретико-методологічного осмислення та аналізу поховальних пам’яток єврейського кладовища в Глухові.

Аналіз наукової розробки досліджуваної теми дозволяє дійти висновку, що в українській історіографії відсутнє спеціальне комплексне дослідження єврейського кладовища м. Глухова. Старовинні надгробки глухівського єврейського кладовища ніколи не розглядалися як об’єкти культурної спадщини, що представляють культурно-історичну цінність, а питання охорони, реставрації та включення цих об’єктів до сучасного наукового і культурного простору не порушувалося.

Джерельна база дослідження включає писемні, речові та зображальні матеріали. Основними писемними джерелами дослідження є метричні книги, ревізькі казки, породинні списки, журнали засідань Глухівського городового магістрату та ін. До широкого наукового обігу введено значну кількість документів і матеріалів, що зберігаються у семи архівах України і Росії. У процесі дослідження були використані речові джерела, які являють собою надгробки XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища. Для дослідження були зроблені натурні обстеження і фотофіксація всіх знайдених надгробків. У дисертації використані зображальні джерела, які містять унікальну інформацію про єврейські надгробки різних регіонів України і дають великий матеріал для аналізу і порівняння технік виконання різьблених орнаментів, символів, художніх образів та їх поєднань, які були застосовані, а також систематизації та класифікації наявних орнаментів. Вивчення й осмислення великого масиву джерел у поєднанні з висновками історіографічного аналізу дозволили досягти об’єктивності у висвітленні багатьох проблемних питань, реалізувати мету і поставленні завдання дисертаційного дослідження.

На підставі значної кількості літературних та архівних джерел було проведено дослідження з історії єврейської громади м. Глухова. У результаті встановлено приблизний час її виникнення – 1794–1800 рр. (еврейская община, хоть и малочисленная, существует в городе до сих пор), вивчено найважливіші

події в житті міста і євреїв, які населяли його, що могло знайти відображення в похованнях єврейського кладовища. Також в ході цієї роботи було виявлено деяких найбільш відомих персоналій із числа євреїв міста, що дає можливість, у разі знайдення їхніх надгробків на глухівському єврейському кладовищі, визначити їхню цінність як об'єктів культурної спадщини.

Під час вивчення й аналізу архівних і документальних матеріалів було не тільки встановлено приблизний час (1800-х–1810-х рр.), а й обставини виникнення глухівського єврейського кладовища. Охарактеризовано релігійні уявлення євреїв про смерть і загробний світ, складено уявлення про роль кладовища в єврейській громаді і особливості його організації. Останнє особливо важливо при проведенні польових робіт на єврейському кладовищі міста Глухова і подальшому аналізі отриманої інформації.

У результаті проведення польових робіт на Глухівському єврейському кладовищі, перекладу написів на надгробках та аналізу отриманої інформації було встановлено, що на цвинтарі існували окремі ділянки для поховань жінок і чоловіків. Виявлено 1040 надгробків різного ступеня збереженості: із них 282 об'єкта являють собою підставки або фрагменти пам'ятників, 758 надгробків дійшли до нашого часу в задовільному стані або з незначними ушкодженнями. З числа останніх виділено 438 намогильних плит XIX – початку XX ст., при цьому найбільш ранні надгробки датовані 1824 і 1826 рр. Відбір об'єктів здійснювався за пам'яткознавчими критеріями поцінування: їхньою історичною, науковою, екологічною та хронологічною цінністю, а також за принципом рідкісності.

Відповідно до вітчизняного законодавства та сучасних пам'яткознавчих наукових розробок здійснено аналіз і класифікацію збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища Глухова з точки зору їхньої видової та типологічної приналежності, а також за типологічним принципом – за хронологією.

За видовою приналежністю всі 438 надгробків 1824–1921 рр. єврейського цвинтаря співвідносяться з пам'ятками історії, 44 намогильних пам'ятники – із

пам’ятками монументального мистецтва.

Надгробки розглянуто також як невід’ємну частину такої типологічної групи пам’яток історії, як поховання. На досліджуваному кладовищі 438 надгробків встановлені на 438 похованнях періоду 1824–1921 рр. Тобто кожний поховальний об’єкт складається з могили і намогильного пам’ятника. Виокремлено і досліджено окрему типологічну групу об’єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища, які належать до пам’яток історії, – поховання відомих діячів – членів єврейської громади Глухова. На основі проведеного історично-біографічного дослідження встановлено, що як мінімум 18 поховальних об’єктів мають значне історико-культурне значення. Тут поховані єврейський письменник, публіцист і педагог Л. Цвейфель, А. Русаков – дід радянського живописця і графіка О. Русакова, духовні рабини (їх вважали в єврейській громаді цадиками) Менахем-Нохум-Довид Геселєв та Ісраель-Дов-Бер Нохимов Шумяцькі та ін. Не менший інтерес становлять братські могили жертв погромів 22–23 лютого 1918 р. і листопада 1919 р.

Обґрунтовано, що епітафії на надгробках глухівського кладовища є носіями мови, звичаїв і традицій єврейського народу і, згідно з міжнародною Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р., належать до пам’яток нематеріальної культурної спадщини. Епітафії всіх 438 старовинних надгробків єврейського кладовища міста Глухова мають цінність з точки зору історії, літератури, філології, генеалогії та соціології. Доведено, що вони є пам’ятками єврейської епіграфіки, що підвищує цінність надгробків як пам’яток історії.

Із загальної кількості надгробків глухівського єврейського кладовища було виділено 44 пам’ятники, орнаменти яких відрізняються складною, трудомісткою розробкою різьблення, художньою цінністю або значимістю в якості пам’ятки, яка демонструє найбільш цікаві моменти мистецтва декоративного різьблення намогильних плит, зв’язок цього мистецтва з культурою і релігією єврейського народу, що свідчить про існування самостійної та розвиненої художньої мови. Проаналізовано символіку намогильних плит, яка має традиційний національний і

релігійний характер. Проведене дослідження дозволило дійти висновку, що 44 надгробки глухівського єврейського кладовища відзначаються художньою цінністю і мають право на занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятки монументального мистецтва.

Єврейські закони і традиції, пов'язані із відвідуванням кладовища і правилами поведінки в його межах було розглянуто в історичному аспекті. Надана об'єктивна характеристика зазначеної єврейської традиції в історичному вимірі. Виявлено, що питання, яке досліджується, має свою національну і релігійну специфіку. Це повинно стати підставою для визначення пам'яткоохоронних заходів, роботи зі збереження та використання об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища.

У результаті польових досліджень виділено основні типи пошкоджень пам'ятників глухівського єврейського кладовища. Було зроблено типологічну класифікацію 438 надгробків, які відносяться до числа історичних поховань, за ступенем збереженості. Виявлено, що 251 надгробків знаходиться в задовільному стані; 29 надгробків відламані від підставок, впали або були скинуті із постаментів і лежать на землі, з них 9 надгробків лежать епітафіями донизу; епітафії та орнаменти 92 надгробків знаходяться в незадовільному стані; 49 об'єктів являють собою надгробки або їх великі фрагменти з утраченими частинами написів або орнаментів; 17 надгробків знаходяться глибоко в землі, куди потрапили під дією природних і антропогенних факторів.

Визначено, що найкращим способом збереження пам'яток глухівського єврейського кладовища і реалізації їх експозиційно-пізнавальної цінності є музеєфікація та показ в якості музейних експонатів на історичному місці установки в ландшафтно-пейзажному ансамблі самого некрополя. Для досягнення цієї мети необхідна розробка і подання до відповідних органів державної влади пропозицій про збереження поховань єврейського кладовища міста Глухова як об'єктів культурної спадщини та внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

З огляду на сучасні підходи до збереження об’єктів культурної спадщини, надано пропозиції й рекомендації, що стосуються збереження, охорони і подальшого використання як об’єктів музейного показу надгробків і поховань XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова у майбутньому. Підсумком цього має стати заповнення прогалин і комплексний підхід при дослідженні міських некрополів, та відповідного типу спадщини – поховань на прикладі єврейського кладовища м. Глухова на всіх рівнях пам’яткоохоронної справи, починаючи від законодавчої бази і закінчуючи режимами використання конкретних об’єктів спадщини.

Ключові слова: Глухів, єврейське кладовище, об’єкти культурної спадщини, пам’ятки культури, поховання, надгробки, епітафії, охорона пам’яток.

ANNOTATION

Nazarova V. V. Tombstones of XIX century and beginning of XX century of the Jewish cemetery in Hlukhiv as objects of cultural heritage. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis (dissertation) for a Candidate Degree in Historical Sciences, specialty 26.00.05. - Museum Studies. Monuments. - Center for the Memorial Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historic and Cultural Monuments. -Kyiv, 2019.

The relevance of the study is due to the lack of fundamental historical and monumental studies of tombstones of the XIX - early XX centuries of the Hlukhiv Jewish cemetery as cultural heritage sites. The urgency of the topic also makes it necessary to stop the destruction of the gravestones of the Hlukhiv Jewish cemetery, which are not subject to state protection due to the lack of status of cultural monuments. A comprehensive historical, necropolistical, genealogical and monumental analysis of the tombstones under study, most of which are in an unsatisfactory state of preservation, will help to to secure their preservation and protection for study and memorialising. Existing cultural heritage protection practices prove that many issues

regarding tombstone protection and preservation remain unresolved. The lack of methodological developments and the need to implement the experience of applying organization principles of modern open-air museums to cemeteries in Ukraine actualize the development of relevant scientific and methodological recommendations.

The **scientific novelty** of the study is that it:

Firstly:

- published new data for Ukrainian historiography by foreign researchers in the field of Jewish necropolis;
- a considerable number of sources, including foreign ones, have been researched, most of which have not yet been put into scientific circulation or have been published fragmentarily in other contexts;
- a significant number of new cultural heritage sites have been identified and their historical and scientific value as cultural monuments substantiated;
- all cultural heritage sites that were studied were systematized by species and typology;
- a list of tombstones of the XIX - early XX centuries of the Jewish cemetery in Hlukhiv, which has historical, scientific and chronological value was compiled;
- a separate typological group of cemeteries belonging to the monuments of history was isolated and investigated - the burial of famous figures - members of the Jewish community of Hlukhiv;

Specified:

- the chronological limits of the appearance and functioning of Hlukhiv Jewish cemetery;
- the lists of those buried in the Jewish cemetery of Hlukhiv have been updated and supplemented;

Provided:

- in-depth view of the history of Hlukhiv Jewish community;

Suggested:

- recommendations concerning the preservation, protection, and subsequent use as objects of museum display of tombstones and burials of the XIX - early XX centuries of the Hlukhiv Jewish cemetery.

The personal contribution of the applicant is in conducting field research independently on the identification of preserved tombstones in the Jewish cemetery of Hlukhiv. The applicant translated epitaphs found on tombstones and processed and analyzed complex information on and related to the tombstones. Additionally, the applicant described and introduced a number of archival sources and literature related to the Jewish community in Hlukhiv into scientific circulation. Scientific provisions, conclusions and recommendations are made by the author independently.

The practical importance of the work is that the results and conclusions of the dissertation can be used for general and specialist historical, monumental, local heritage, artistic, necropolitical and museum and archive studies, as well as academic reference on for those university students studying the history and theory of culture, local history and monuments on the history of Ukraine.The outcomes can also be used to support the expansion of lists of cultural heritage sites that require conservation and protection; for tourist information, for historical-architectural and master plans of Hlukhiv town; for the development of historical, scientific and methodological brochures and literature; the development and implementation of excursion programmes; and for researching newly-discovered Jewish tombstones and the preparation of projects for their restoration, conservation and memorializing.

The basic theoretical provisions of the dissertation will help to fill in the gaps in the research of Hlukhiv Jewish cemetery and the history of the Jewish community of the town as a whole, will provide informative and comparative assistance in the research of Jewish and Orthodox cemeteries of northeastern Ukraine, and will contribute to the introduction of the most valuable ancient tombstones monuments of Hlukhiv Jewish cemetery to State Register of immovable monuments of Ukraine.

This study proves that previous scientific research only addresses some aspects of this topic. The literature was reviewed on a thematic basis and was organized in four

areas: 1) research on the history of city of Hlukhiv; 2) work in the field of studying the history of Jewish habitation on Ukrainian lands; 3) publications on the history of the Jewish community of Hlukhiv; 4) necropolisical studies. Publications on each topic were chronologically based. According to the last, there are three periods of scientific development of topics: pre-Soviet (XIX - early XX centuries), Soviet (1920 - 1980-ies), and modern (1990 - 2010-ies). Another group of publications consists of theoretical, scientific, methodological and other monumental works of modern Ukrainian scientists, important for the theoretical and methodological understanding and analysis of the burial sites of the Jewish cemetery in Hlukhiv.

The analysis of the academic sources of the topic under study leads to the conclusion that there is no special comprehensive study of the Jewish cemetery of Hlukhv in Ukrainian historiography. The ancient tombstones of Hlukhiv Jewish cemetery have never been regarded as objects of cultural heritage that represent cultural and historical value, and the issues of protection, restoration and inclusion of these objects in the modern scientific and cultural space have not been raised.

Sources for the study include written, material and figurative materials. The main written sources of the study are metric books, family lists, logs of meetings of Hlukhiv City Magistrate and others. A considerable number of documents and materials, which are stored in the seven archives of Ukraine and Russia, are entered into extensive scientific circulation. Physical sources used in the study are the tombstones of the XIX - early XX centuries of Hlukhiv Jewish cemetery. In-depth examination was undertaken as well as photos of all gravestones found were made for the study. The thesis used imagery sources that contain unique information about Jewish tombstones of different regions of Ukraine and provide important material for analyzing and comparing techniques for carving ornaments, symbols, artistic images and their combinations, as well as systematizing and classifying existing ornaments. Research and understanding of a large array of sources, combined with the findings of historiographic analysis, have made it possible to be objective in covering many problematic issues, to achieve the purpose and objectives of the thesis research.

Based on a large number of literary and archival sources, a study on the history of the Jewish community in Hlukhiv was conducted. As a resul, the estimated date of its first appearance, 1794 to 1800, (a Jewish community, though small, still exists in the townin the present day) the most important events in the life of the town and the Jews who inhabited it were studied, which could be reflected in the burial places of the Jewish cemetery. In the course of this work, some of the most famous Jewish people of the town have been identified, which makes it possible to identify their worth as cultural heritage sites.

During the study and analysis of archival and documentary materials, not only was the approximate time (1800s-1810s) established, but also the circumstances of the appearance of the Hlukhiv Jewish cemetery were formed. The religious beliefs of Jews about death and the afterlife are discussed, the idea of the role of the cemetery in the Jewish community and the peculiarities of its organization are made. The last is especially important when conducting fieldwork at the Jewish cemetery of Hlukhiv town and further analyzing of the information which was gathered.

As a result of fieldwork at Hlukhiv Jewish Cemetery, translation of gravestones and analysis of the information which was received, it was found that there were separate areas for the burial of women and men at the cemetery. 1040 tombstones of varying degrees of preservation were found. 282 objects of these are stands or fragments of monuments, 758 tombstones are in a satisfactory condition or with minor damage. 438 tombstones of the XIX - early XX centuries are distinguished from the last group, whith the earliest tombstones dating to 1824 and 1826. The selection of objects was carried out on the basis of the criterion of historical value, their historical, scientific, ecological and chronological value, as well as on the principle of rarity.

The preserved objects of cultural heritage of Hlukhiv Jewish cemetery were analyzed and classified in accordance with national legislation and modern scientific developments in terms of their species and typological affiliation as well as by typological principle and by chronology.

Based on the classification all 438 tombstones of the 1824-1921 of Jewish cemetery correlate with the monuments of history, 44 tombstones classify as monumental art.

Tombstones are considered to be an integral part of such a typological group of historical burial monuments. At the investigated cemetery, 438 tombstones were erected on 438 burials in the period 1824-1921. That is, each burial object consists of a tomb and a tomb monument. A separate typological group of objects of cultural heritage of Hlukhiv Jewish cemetery, which belong to the monuments of history, - the burial of famous figures - members of the Jewish community of Hlukhiv was identified and investigated. Based on a historical and biographical study, it is established that at least 18 burial sites are of historical and cultural significance. Notable figures buried in the cemetery include the Jewish writer, publicist and teacher L. Tsweifel, A. Rusakov - grandfather of Soviet painter and graphic artist A. Rusakov, spiritual rabbis (considered in the Jewish community as tsadiks) Menahem-Nohum-Dovyd Heceliev and Israel-Dov-Ber Nohymov Shumiatski. Of no less interest are the mass graves of the victims of the pogroms that took place in February 1918 and November 1919.

It is substantiated that the epitaphs on the tombs of Hlukhiv Jewish cemetery are samples of language, customs and traditions of the Jewish people, and according to the International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of 2003, constitute monuments of intangible cultural heritage. The epitaphs of all 438 ancient tombstones in the Jewish cemetery of Hlukhiv are of value in terms of history, literature, philology, genealogy and sociology. They have been proven to be memorials of the Jewish epigraphy, which adds to the value of the tombstones as historical monuments.

From the total number of gravestones of Hlukhiv Jewish cemetery 44 were identified for their ornamentation which shows complex decorative patterns of significant artistic value, which demonstratea connection to the artistic culture andspiritual heritage of the Jewish people, and which confirms the existence of an independent and developed artistic language. The symbolism of the tombstones, which

has traditional, national and religious character, is analyzed. The research made it possible to conclude that 44 gravestones of Hlukhiv Jewish cemetery are of artistic value and have the right to be included in the State Register of immovable monuments of Ukraine as monuments of monumental art.

Jewish laws and traditions related to the visit to the cemetery and the rules of conduct within it have been considered historically. An objective description of the Jewish tradition in the historical dimension is given. It is revealed that the issue under study has its own national and religious specificity. This should be the basis for defining memorial activities, conservation and use of the cultural heritage of Hlukhiv Jewish cemetery.

Based on the field research, the main types of damage to the monuments of Hlukhiv Jewish cemetery were identified. A typological classification of 438 tombstones was made, which belong to historical burials, by degree of preservation. It was found that 251 tombstones are in satisfactory condition; 29 tombstones are broken off from the bases, dropped or were dropped from pedestals and lying on the ground, 9 of these tombstones lie epitaphs downwards; epitaphs and ornaments of 92 tombstones are unsatisfactory; 49 objects are tombstones or large fragments thereof with lost parts of inscriptions or ornaments; 17 gravestones are located deep in the earth, where they are affected by natural and anthropogenic factors.

It has been determined that the best way to preserve the memorials ofHlukhiv Jewish cemetery and to realize their exhibit-cognitive value is to create an interpreted museum space and display these exhibits at a historic site in the landscape area of the necropolis itself. To achieve this goal, it is necessary to develop and submit to the relevant state authorities proposals for the preservation of the burial grounds of the Jewish cemetery of Hlukhiv town as objects of cultural heritage and to include them into the State Register of immovable monuments of Ukraine.

Considering the modern approaches to the preservation of cultural objects, suggestions and recommendations concerning the preservation, protection and subsequent use as objects of museum displays of tombstones and burials of the XIX -

early XX centuries of the Jewish cemetery of Hlukhiv in the future are provided. The result should be the filling of gaps and a comprehensive approach to the study of urban necropolises and the appropriate type of inheritance - burials for example - of the Jewish cemetery of Hlukhiv at all levels of the memorial activity, starting from the legislative base and ending with the modes of use of specific objects of heritage.

Keywords: Hlukhiv, Jewish cemetery, cultural heritage sites, cultural monuments, burial grounds, tombstones, epitaphs, monuments protection

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Назарова В.В. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей / В.В. Назарова. Можайск: ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. 400 с.

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

2. Назарова В., Мельник М. Финансово-кредитные учреждения города Глухова конца XIX – начала XX века / В. Назарова, М. Мельник // Ніжинська старовина. Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2014. Вип. 18 (21). С. 137–146.

3. Назарова В.В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках / В.В. Назарова // Сіверянський літопис. Чернігів: 2019. № 1. С. 178–184.

4. Назарова В.В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чиї надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі / В.В. Назарова // Сіверянський літопис. Чернігів: 2019. № 2. С. 89–96.

5. Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / В.В. Назарова // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2019. Вип. 12. С. 203–211.

6. Назарова В.В. Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине / В.В. Назарова // Духовно-

нравственное воспитание. Москва: Изд. «Школьная Пресса», 2019. № 3. С. 69–77.

7. Назарова В.В. Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова / В.В. Назарова // Часопис української історії. К.: 2019. Вип. 40. С. 135–141.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

8. Назарова В.В. Глуховская железная дорога / В.В. Назарова. К.: Новий друк, 2016. 48 с., ил.

9. Назарова В.В., Мирошниченко А.Н. Коллекция пломб XIX–XX вв. из Глухова как исторический источник / В.В. Назарова, А.Н. Мирошниченко // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2014. Вип. 7. С. 218–222.

10. Назарова В.В., Мирошниченко А.Н. Коллекция пломб интендантских складских приемных комиссий 1864–1914 гг. из Глухова / В.В. Назарова, А.Н. Мирошниченко // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ПП «Лисенко М. М.», 2015. Вип. 8. С. 243–248.

11. Назарова В.В. Сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка, проходившая в г. Глухове с 10 по 17 сентября 1904 года / В.В. Назарова // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2016. Вип. 9. С. 437–445.

12. Назарова В.В. Историческое, ландшафтное и экономическое описание имений Заруцкое, Белокопытово, Наумовка и усадебного комплекса «Заруцкое» Глуховского уезда Черниговской губернии / В.В. Назарова // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. Вип. 10. С. 285–292.

13. Назарова В.В. История становления Глуховской Земской больницы во второй половине XIX – в начале XX века / В.В. Назарова // Сіверщина в історії України. Глухів – Київ: ПП «Лисенко М. М.», 2018. Вип. 11. С. 218–227.

14. Назарова В.В. Улицами Глухова / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2013. № 2 (56). С. 4–5.

15. Назарова В.В. Деятельность семьи Темме в Глуховском уезде / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2013. № 4 (58). С. 6–7.

16. Назарова В.В. От Глухова до Эрмитажа / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2013. № 5 (59). С. 6–7.

17. Назарова В.В. и Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова и А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. 2014. № 3 (63). С. 4–5.

18. Назарова В.В. и Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова и А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. 2014. № 4 (64). С. 4–5.

19. Назарова В.В. и Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова и А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. 2014. № 5 (65). С. 4–5.

20. Назарова В.В. и Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова и А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. 2014. № 6 (66). С. 3–5.

21. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Русаков / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2018. № 5 (89). С. 3.

22. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Айзенштат / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2018. № 6 (90). С. 3.

23. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Цвейфель / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2019. № 1 (91). С. 7.

24. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Самуйловичи / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2019. № 2 (92). С. 7–8.

25. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Есманские / В.В. Назарова // Соборний майдан. 2019. № 3 (93). С. 6–7.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень.....21
ВСТУП.....22
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....29
1.1 Історіографія дослідження.....29
1.2 Джерельна база.....43
1.3 Методологія та понятійно-категоріальний апарат.....54
Висновки до розділу 1.....61
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ГЛУХОВА І ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА У XIX – XX ст. 64
2.1 Виникнення і формування єврейської громади м. Глухова та її роль в економічному й культурному розвитку міста……..……..……..64
2.2 Особливості єврейської поховальної культури і традицій у контексті історії кладовища єврейської громади у Глухові 86
Висновки до розділу 2.....93
РОЗДІЛ 3. НАДГРОБКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА М. ГЛУХОВА: ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИЙ КОНТЕКСТ.....95
3.1 Виявлення, атрибуція, поцінування та відбір об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухова.....95
3.2 Поховальні об'єкти 1824–1921 рр. глухівського єврейського кладовища як пам'ятки історії.....106
3.3 Епітафії як пам'ятки нематеріальної культурної спадщини.....119
3.4 Надгробки як пам'ятки монументального мистецтва.....137
Висновки до розділу 3.....155
РОЗДІЛ 4. ОХОРОНА, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА М. ГЛУХОВА.....158

4.1 Специфіка відвідування поховальних пам’яток єврейського кладовища: історичний аспект.....158
4.2 Охорона, збереження та використання об’єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища.....168
Висновки до розділу 4.....181
ВИСНОВКИ……183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ……188
ДОДАТКИ (Том 2)……..…..…. 1 – 206

Перелік умовних скорочень

ДАКО – Державний архів Київської області

ДАСО – Державний архів Сумської області

ДАЧО – Державний архів Черніговской області

РГАДА – Российский государственный архив древних актов

РГИА – Российский государственный исторический архив

ЦГА Москвы. ОХД до 1917 г. – Центральный государственный архив города Москвы. Отдел хранения документов до 1917 г.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у м. Києві

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На території сучасної України євреї проживали з давніх часів. На теренах Північного Причорномор'я їх перебування зафіксовано ще в I ст. н. е. Перші єврейські громади виникли в грецьких колоніях у Криму і на узбережжі Азовського моря. У наступні століття згадки про євреїв були пов'язані з Хозарським каганатом, влада якого в I тисячолітті н. е. поширювалася на значну частину сучасної України. Масове заселення євреями території України зумовлене міграцією із Польщі та Центральної Європи ашкеназійських євреїв. Є згадка про присутність євреїв у Києві вже у X ст. До XVI ст. єврейські громади сформувалися в багатьох містах Галичини, Поділля та Волині. Саме на цей час припадає поява в окреслених регіонах найбільш старих єврейських кладовищ, пам'ятки яких дійшли до наших днів.

Після входження більшості українських земель до складу Російської імперії євреї з 1791 р. офіційно отримали право поселятися на території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, а з 1794 р. це право поширилося на Чернігівську, Київську та Новгород-Сіверську (пізніше Полтавську) губернії. Разом зі своїм фізичним перебуванням євреї принесли на ці землі свою культуру, мову, літературу, духовність, які дуже відрізнялися від навколишнього українського населення. У XVIII ст. Поділля стало місцем виникнення релігійної течії хасидизм. Великі хасидські осередки були в Межирічі, Садигорі, Ружині, Полонному, Бердичеві, Чорнобилі, Умані та десятках інших місць. Там само, на Поділлі, виникла релігійна секта франкістів. Броди, Львів, Кременець і Тернопіль у XVIII – XIX ст. стали великими центрами Хаскали – єврейського руху за освіту і модернізацію. Своєрідна культурна атмосфера склалася до кінця XIX – початку XX ст. в єврейських громадах Одеси, Львова, Бердичева, Чернівців, міст Карпат і Закарпаття. Варіанти ашкеназійської культури і різні діалекти ідишу побутували на Поділлі і Волині, Галичині, Буковині, Закарпатті, в Херсонській, Таврійській, Полтавській і Чернігівській губерніях.

Події XX ст. – революція, міграція у великі міста, закриття синагог, ІІ Світова війна і Голокост з масовим винищенням єврейського населення – призвели до зникнення традиційного єврейського способу життя, його соціальної структури і культурної складової, спричинили масову асиміляцію та втрату знання єврейської мови. Протягом XX ст. кількість єврейського населення України скоротилася більш ніж у 10 разів і продовжує скорочуватися, а матеріальні пам'ятки єврейської культури та мистецтва – синагоги, книги, рукописи і сувої – значною мірою втрачені.

Проте існує вид пам'яток, які у великій кількості все ще існують на території України і свідчать про колишнє процвітання в цих місцях ашкеназійської цивілізації. Йдеться про намогильні плити старовинних єврейських кладовищ. Кам'яні надгробки зберігають традиційний різьблений декор та епітафії давньоєврейською мовою (івритом). Вони мають значну цінність з точки зору історії, генеалогії, літератури і мистецтва.

На території Сумської області збереглося лише декілька єврейських некрополів – у Сумах, Конотопі, Ромнах, Кролевці та Глухові. У порівнянні з іншими регіонами України, де чисельність єврейського населення була значно більшою, а тому й концентрація єврейських кладовищ в цих регіонах – вищою, єврейське кладовище на північному сході України – явище рідкісне й унікальне. У порівнянні з іншими єврейськими некрополями в Україні єврейське кладовище у м. Глухові представляє особливий інтерес у зв'язку з масовістю збережених намогильних плит, яких налічується 1040. Із них 438 мають культурно-історичну цінність, але комплексно ніколи не вивчалися і не розглядалися як об'єкти культурної спадщини. У 2006 р. силами єврейської громади міста проводилась робота з прочитання і перекладу написів на пам'ятниках, у результаті чого було складено списки похованих, які включали 352 особи. Дослідження було зосереджене на іменах похованих, проте детально не зачіпало епітафій (інтерес представляли лише імена та дати смерті) і взагалі не стосувалося різьбленого декору надгробків. У 2009 – 2010 рр. в рамках проекту «Кам'яний архів»

генеалогічного порталу «Єврейські коріння» проводилася часткова фотозйомка надгробків єврейського кладовища міста Глухова, уточнення раніше складених громадою списків і документування деяких епітафій. Обидва ці дослідження не мали наукової складової та були виконані з недостатньою повнотою. Таким чином, на єврейському кладовищі міста Глухова збереглася значна кількість старовинних намогильних плит, які містять епітафії та різьблені орнаменти, що всебічно і планомірно ніколи не вивчалися. Однак вони представляють історичну, наукову, екологічну та хронологічну цінність, а також, завдяки своїй незначній поширеності в даному регіоні, можуть служити зразком єврейської традиції та культури. У зв'язку з цим Глухівське єврейське кладовище вимагає комплексного наукового дослідження, обробки зібраного матеріалу та його аналізу.

Актуальності темі надає також необхідність зупинити руйнування надгробків глухівського кладовища, які не підпадають під державну охорону через відсутність статусу пам'яток культури. Комплексний історичний, некрополістичний, генеалогічний та пам'яткознавчий аналіз досліджуваних надгробків, більшість з яких має незадовільний стан, сприятиме вирішенню питань їхнього збереження, охорони та музеєфікації. Нинішня практика охорони культурної спадщини доводить, що багато питань музеєфікації надгробків залишаються не вирішеними. Нестача методичних розробок і потреба в реалізації досвіду застосування принципів організації сучасних музеїв просто неба стосовно до кладовищ в Україні актуалізує розробку відповідних науково-методичних рекомендацій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Її виконано в межах комплексних тем «Актуальні проблеми збереження нерухомих пам'яток України з урахуванням регіональних особливостей України» (державний реєстраційний № 0115U002874), та «Культурна спадщина у формуванні соціогуманітарного простору в Україні на

початку XXI століття» (державний реєстраційний № 0113U000393).

Метою наукової роботи є комплексне дослідження надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова: виявлення, ідентифікація і систематизація пам'яток, визначення їхньої історичної, наукової та хронологічної цінності, а також розробка рекомендацій, що стосуються їхнього збереження, охорони і подальшого використання як об'єктів музейного показу.

Завдання дослідження сформульовані відповідно до поставленої мети:

1. Визначити стан наукової розробки теми, проаналізувати українську та зарубіжну історіографії з теми і проблематики дослідження.

2. Дослідити, систематизувати й класифікувати джерела, необхідні для розкриття теми дисертації, розширити джерельну базу.

3. Визначити основні етапи виникнення і формування єврейської громади м. Глухова та хронологічні рамки її існування.

4. Провести польові дослідження з виявлення намогильних плит на єврейському кладовищі м. Глухова, здійснити їх фотофіксацію, розшифровку і систематизацію збережених епітафій.

5. Здійснити аналіз і класифікацію збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухова.

6. Розробити рекомендації, які стосуються збереження та охорони намогильних плит, їхньої консервації, реставрації та можливостей музеєфікації.

Об'єкт дослідження – об'єкти культурної спадщини єврейських некрополів в Україні.

Предмет дослідження – надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як пам'ятки культурної спадщини України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють першу третину XIX ст. – 2010-і рр. Нижня хронологічна межа обумовлена періодом появи досліджуваних поховань (1824–1921 рр.). Верхня межа хронологічних рамок пов'язана з часом завершення досліджень об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища в місті Глухові.

Територіальні межі дослідження визначені межами єврейського кладовища м. Глухова (Сумська обл.).

Методика дослідження базується на загальнонаукових методах: історичного, логіко-теоретичного аналізу та критичного підходу, використанні методів аналізу різних груп джерел (бібліографічного, методу першоджерел, термінологічного), а також системного і типологічного методів. Крім того, в дослідженні застосовано емпіричний метод – метод експедиційних пошуків. Зі спеціальних методів задіяно метод натурних досліджень (для виявлення надгробків і визначення стану їх збереження) та метод ідентифікації.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше

- оприлюднені нові для української історіографії дані зарубіжних дослідників з галузі єврейської некрополістики;
- досліджено значну кількість джерел, зокрема й іноземних, більшість з яких ще не було введено до наукового обігу або було опубліковано фрагментарно в інших контекстах;
- виявлено значну кількість нових об’єктів культурної спадщини, обґрунтовано їх історичну та наукову цінність як пам’яток культури;
- здійснено систематизацію всіх об’єктів культурної спадщини, які були досліджені, за видовою і типологічною приналежністю;
- складено перелік надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова, які мають історико-культурну цінність;
- виокремлено і досліджено окрему типологічну групу об’єктів культурної спадщини кладовища, які належать до пам’яток історії, – поховання відомих діячів – членів єврейської громаді Глухова;

уточнено:

- хронологічні межі появи й функціонування глухівського єврейського кладовища;
- уточнені й доповнені списки похованих на єврейському кладовищі

м. Глухова;

поглиблено:

- уявлення про історію єврейської громади м. Глухова;

запропоновано:

- рекомендації, що стосуються збереження, охорони і подальшого використання як об'єктів музейного показу надгробків і поховань XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні результати і висновки дисертації можуть бути використані в узагальнюючих та спеціальних історичних, пам'яткознавчих, краєзнавчих, мистецтвознавчих, некрополезнавчих і музеєзнавчих працях, наукових дослідженнях з історії науки, культури та біографістики, для розробки підручників і навчальних посібників для студентів ВНЗ, де вивчають історію і теорію культури, краєзнавство, пам'яткознавство, у лекційних курсах з історії України. Їх можна застосувати і для розширення списку об'єктів культурної спадщини, які потребують збереження й охорони; для уточнення туристичних карт, історико-архітектурних і генеральних планів міста Глухова; для написання науково-методичних розробок, опрацювання та впровадження екскурсійних програм; при дослідженнях нововиявлених єврейських надгробків і підготовці проектів з їхньої реставрації, консервації та музеєфікації.

Основні теоретичні положення дисертації допоможуть заповнити прогалини в дослідженнях глухівського єврейського кладовища та історії єврейської громади міста в цілому, а також у вивченні єврейських і православних кладовищ північного сходу України, сприятимуть внесенню найцінніших старовинних надгробків єврейського кладовища м. Глухова до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Особистий внесок здобувача полягає в самостійному проведенні польових досліджень з виявлення збережених надгробків на єврейському кладовищі м. Глухова, перекладі й аналізі епітафій на них, комплексній обробці та введенні

до наукового обігу інформації, яка міститься на намогильних стелах, а також введенні до наукового обігу ряду архівних джерел та літератури, що стосуються історії єврейської громади м. Глухова. Наукові положення, висновки та рекомендації, винесені на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації у 2014–2019 рр. були оприлюднені у формі статей і доповідей на **одній міжнародній науковій конференції:** III Спаські читання. Міжнародні наукові читання, присвячені 110-річчю від дня народження І. Г. Спаського (м. Ніжин – м. Батурин, 24–26 вересня 2014 р.); на **трьох всеукраїнських наукових конференціях:** 1) Сімнадцятій науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 29–31 травня 2018 р.); 2) Вісімнадцятій науково-практичній конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 30 травня 2019 р.); 3) Треті наукові читання «Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу» (м. Глухів, 24–25 жовтня 2019 р.).

Дисертаційне дослідження також пройшло апробацію на науковому семінарі Центру пам’яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам’яток історії і культури (4 червня 2019 р.).

Публікації. Основні результати дослідження представлені в 1 монографії, 6 публікаціях, з них: 5 публікацій у фахових наукових виданнях України, 1 – у закордонному фаховому виданні. Також 18 публікацій додатково відображають результати дослідження.

Структура дисертації відповідає меті та поставленим завданням. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури з 414 найменувань, додатків, що містять термінологічний словник, схеми, таблиці й ілюстрації. Обсяг основного тексту – 169 сторінок, додатків, що оформлені окремим томом, – 206 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Старовинні кладовища є цінною частиною історико-культурної спадщини міст і складовою частиною міського організму. Тому при дослідженні єврейського кладовища м. Глухова був потрібний комплексний підхід з вивчення та висвітлення питання. Під час аналізу історіографічних джерел було розглянуто широкий комплекс робіт, який охоплює всі аспекти проведеного дослідження. Вивчення літератури здійснено за тематичним принципом. Її систематизовано за 4 групами: 1) дослідження з історії м. Глухова; 2) роботи в галузі вивчення історії проживання євреїв на українських землях; 3) публікації з історії єврейської громади м. Глухова; 4) некрополезнавчі праці. Публікації з тем опрацьовано за хронологічним принципом. Згідно з останнім, виділено три періоди наукової розробки тем: дорадянський (XIX – початок XX ст.), радянський (1920 – 1980-ті рр.), сучасний (1990 – 2010-ті рр.). Ще одну групу публікацій складають теоретичні, науково-методологічні та інші пам’яткознавчі праці сучасних українських учених, важливі для теоретико-методологічного осмислення та аналізу поховальних пам’яток єврейського кладовища в Глухові. Слід зазначити, що найбільшу кількість праць складають сучасні некрополезнавчі публікації українських і зарубіжних дослідників.

З історії м. Глухова в дорадянський період було опубліковано праці українських вчених О. Марковича [231] і Ф. Уманця [365; 366], які зробили перші спроби опису м. Глухова. Ці публікації датуються другою половиною XIX ст. У 1893 р. український історик О. Лазаревський видав «Опис старої Малоросії. Матеріали для історії заселення, землеволодіння і управління» [218], де вперше було показано цілісну історію Глухова з давніх часів.

За радянських часів дослідженню історії Глухова особливої уваги не приділялося. Варто відзначити роботи лише двох українських авторів. У 1930 р.

побачило світ друге видання краєзнавчої праці історика, публіциста і політичного діяча Д. Дорошенка «По рідному краю» [176, с. 1–11]. В своїй роботі він ділився враженнями від подорожей Україною, розповідав про цікаві місця, старовинні архітектурні та археологічні пам'ятки, історичні події, що відбувались у місцевостях, які він відвідав. Історії м. Глухова присвячена одна з глав книги. У 1980 р. була видана монографія краєзнавця, історика архитектури, архітектора Г. Логвина «Чернігів. Новгород-Сіверський. Глухів. Путивль» [223, с. 179–190], у якій розповідалося про історію та архітектурно-художні пам'ятники цих міст.

У пострадянський період більш детально і науково вивчали й описували у своїх працях історію та пам'ятки архітектури Глухова українські вчені В. Бєлашов [11; 25] і В. Вечерський [24, с. 297–362; 25; 26, с. 267–289; 27, с. 204–268]. Деякі події з життя міста реконструйувала в одній зі своїх монографій та різних статтях дослідниця В. Назарова [255–262]. Історія єврейської громади м. Глухова в цих працях не розглядалася, глухівські євреї згадувалися лише епізодично, а надгробки єврейського кладовища як об'єкти культурної спадщини не вивчалися взагалі.

В українській історіографії дорадянського періоду історія проживання євреїв на українських землях відобразилася лише в одному виданні – «Працях Чернігівської Комісії з Єврейського Питання», виданих у 1881 р. [363]. У цій роботі були викладені особливості становища євреїв в губернії. Історія проживання євреїв на українських землях також знаходила відображення в працях зарубіжних, в основному російських, дослідників, які в значній мірі стосувалися загального становища євреїв в Російській імперії. Деяке, хоч і не зовсім об'єктивне, уявлення про життя євреїв і події XVII ст. дають твори Н. Ганновера [37; 38]. У 1877 р. економічне і суспільне становище євреїв описував російський юрист-правознавець та історик євреїв Російської імперії І. Оршанський [281]. Серед досліджень зі становища євреїв в Російській імперії наприкінці XIX ст. цікавим є опублікований у 1884 р. нарис «Євреї в Росії: Кілька зауважень з єврейського питання» російського письменника та публіциста М. Лєскова [220],

який під час своїх поїздок вивчав внутрішнє життя в Росії і в Україні. Лєскова вважали знавцем провінційного життя й експертом з питань побуту та звичаїв євреїв. Широкий історичний огляд становища євреїв на території Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., заснований на вивченні архівних матеріалів з історії євреїв, був представлений на початку XX ст. у публікаціях російського історика Ю. Гессена [54–57]. Цьому ж питанню присвячена робота російського історика І. Берліна [14], видана у 1919 р.

За радянських часів глобальних досліджень з єврейського питання практично не проводилося.

У пострадянський період вийшов ряд праць, присвячених окресленій проблемі. Євреям України були присвячені роботи українських істориків Я. Хонігсмана [380], О. Наймана [65; 380], Ф. Горовського [65] і С. Єлисаветинського [65]. Історії проживання євреїв в Лівобережній Україні та Чернігівській губернії присвячені сучасні праці українських дослідників А. Морозової [241–247] і С. Бельмана [13], які являють собою ряд наукових статей, написаних за архівними документами з фондів Державного архіву Сумської області і Державного архіву Чернігівской області. Ці публікації особливо цікаві для даної дисертаційної роботи у зв'язку із описуваним у них регіоном. У сучасній історіографії заслуговує на увагу спільна робота американо-канадського історика П-Р. Магочія та американського історика Й. Петровського-Штерна «Євреї та українці: тисячоліття співіснування» [229], в якій викладено загальні аспекти розселення, історії, традиційної культури, релігії та мови євреїв і українців, які спільно проживали багато століть поруч один з одним. Євреї в суспільно-політичній і соціально-економічній структурі Російської імперії в 1795 – 1916 рр. описуються у літературно-історичній монографії російського письменника та громадського діяча О. Солженіцина «Двісті років разом» [350], яка багато в чому є спірною. Євреям України були присвячені роботи російського вченого В. Топорова [360]. Єврейським колоніям на території Чернігівської губернії присвячена робота Д. Фельдмана, написана на основі документів

Російського державного архіву давніх актів [369].

Історія єврейської громади м. Глухова в дорадянський і радянський періоди абсолютно не вивчалась. Перші спроби реконструювати історію Глухівської єврейської громади були зроблені у 2009 та 2011 рр. українським дослідником М. Часницьким в монографіях «Глухів. Євреї. Пам'ять жива» [385] та «Євреї. Глухів та Сумщина» [386]. Вони є виданнями краєзнавчого характеру, які включають ряд статей, заснованих на спогадах членів єврейської громади міста, оповіданнях і дослідженнях нащадків євреїв, котрі проживали колись у Глухові, а також різні фамільні списки глухівських євреїв, складені або знайдені автором. М. Часницький вперше зробив спробу зібрати і систематизувати історію єврейської громади м. Глухова. Ще одним важливим дослідженням з вивчення історії глухівських євреїв є збірник матеріалів і документів, складений у 2014 р. дослідницею В. Назаровою, «Історія та генеалогія глухівських євреїв в нотатках Чернігівських губернських відомостей» [254]. Автор ґрунтовно вивчила дані газети, починаючи з 1847 і закінчуючи 1917 рр. До збірки увійшли всі замітки і оголошення зі згадуванням євреїв м. Глухова і пов'язаних з ними подій, а також коментарі автора до деяких з них. Книга є цінним джерелом інформації не тільки з історії і генеалогії глухівських євреїв. Збірник містить відомості з топоніміки, історії окремих будівель і ділянок, різного роду пригод, торгівлі, повсякденного побуту глухівчан і може виступати в якості додаткового матеріалу при вивченні історії м. Глухова. Темі історії глухівської єврейської громади був присвячений також ряд публікацій В. Назарової [256; 258–267], які описують період XIX – початку XX ст. і дають лише фрагментарне уявлення про різні аспекти історії єврейської громади м. Глухова.

Вивчення поховань і кладовищ як складових історико-культурної спадщини України бере початок у кінці XVIII ст. з праці митрополита Київського і Галицького Самуїла (Мислављского) «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври», яка мала чотири видання: перше – 1795 р., інші – 1801, 1804 і 1817 рр. Крім суто історичної інформації, владика подав відомості про поховання

у соборі Успіння пресвятої Богородиці, в Ближніх і Дальніх печерах, а також про деякі могили на території монастиря. При цьому автор опублікував цілу низку написів на надмогильних плитах. У додатках до видань 1801 і 1817 рр. вмістив «Повідомлення про похованих у Києві князях і княгинях з роду Рюриковичів» [343]. У 1810 р. київський археолог М. Берлінський під час розкопок залишків дерев'яної церкви на Аскольдовій могилі виявив старовинне кладовище. Результати цих досліджень опублікував у статті «Про могилу Аскольдову в Києві» [15].

Вагоме місце у зародженні в Україні некрополістики та епіграфіки займають праці ще кількох відомих учених першої половини XIX ст. Митрополит Київський і Галицький Євгеній (Болховітінов), наслідуючи Самуїла (Мислaвського), видав описи собору св. Софії в Києві (1825 р.) [276] та Києво-Печерської лаври (1826 р.) [277], не зазначивши свого авторства.

Вивченню могил, валів і городищ Київської губернії була присвячена видана у 1848 р. праця київського цивільного губернатор та краєзнавця І. Фундуклея [370]. У другій половині XIX ст. історик М. Закревський зробив опис орнаментованих саркофагів-ящиків, знайдених у Києві. Із робіт цього періоду заслуговують на увагу також праці історика, літературознавця, завідувача Музею Київської духовної академії М. Петрова, [289, с. 79–81; 290, с. 93–102], який у своїх дослідженнях неодноразово звертався до тем некрополістики.

Із зарубіжних робіт з області некрополістики, як найбільш цінних для дисертаційної роботи, варто відзначити дослідження єврейських кладовищ, які беруть початок у середині XIX ст. Одним із перших дослідників єврейської палеографії був А. Фиркович, який ще у 1850-ті рр. зібрав колекцію написів з давньоєврейських надгробків Криму. Саме ця колекція пізніше лягла в основу роботи російського сходознавця, професора єврейської, сирійської та халдейської словесності Санкт-Петербурзького університету, члена-кореспондента Російської академії наук і члена Німецького східного товариства Д. Хвольсона. Він докладно вивчив надгробні написи єврейських кладовищ Криму, розшифровував їх, склав

таблиці шрифтів і замальовки багатьох із них. Результати своїх досліджень він опублікував у книгах, що вийшли в світ у 1866 і 1884 рр. [377; 378]. Наприкінці XIX ст. на єврейські кладовища звернули увагу єврейські національні історики, пов'язані з рухом Просвітництва. Вони розглядали єврейські епітафії як джерело додаткової інформації для вивчення історії єврейського народу як самостійної нації. До числа перших публікацій, що описували єврейські кладовища на території України, можна віднести статті, опубліковані івритом, про надгробні написи Львова (Ш. Бабер, 1895 р. [392]), Бердичева (С. Городецький, 1902 р. [401]) і Острога (М. Бібер, 1907 р. [394].).

У 1907 р. було відкрито Санкт-Петербурзьке єврейське історико-етнографічне товариство, яке видавало часопис «Еврейская старина» і здійснило ряд інших публікацій, зокрема «Реєстри та написи» і «Єврейська Енциклопедія». Під егідою цього товариства під керівництвом С. Ан-ського (він же С. Раппопорт) на початку XX ст. було проведено кілька етнографічних експедицій в Україну, де вивчали об'єкти єврейської спадщини, зокрема різьблений декор надгробків, фольклорний та етнографічний матеріали. Експедиції С. Ан-ського побували в типових єврейських містах і містечках Поділля: Брацлаві, Вінниці, Немирові, Тульчині. За результатами цих експедицій у 1920 р. художники С. Юдовін і М. Малкін видали альбом «Єврейський народний орнамент» [230]. Серед робіт дорадянського періоду з єврейської етнографії та лінгвістики можна виділити праці С. Дубнова [177].

За радянських часів велике значення в становленні некрополістики в Україні мала діяльність історика архітектури М. Каргера, який детально описував археологічні розкопки поблизу київських церков, у ході яких були виявлені старовинні кладовища й надгробки [196].

Із кінця 1960-х рр. у Києві здійснювалося вивчення кладовищ у контексті дослідження історико-культурної спадщини міст. Найвідомішим фахівцем з київської некрополістики була український історик і архівіст Л. Проценко. У 1967 р. вона стала першим директором Центрального державного архіву-музею

літератури і мистецтва України. У цей період за дорученням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури вона розпочала роботу над темою «Некрополь», яка стала головною темою її подальших наукових пошуків. Багато років дослідниця складала іменну картотеку на осіб, похованих в Києві, до якої ввійшло близько 40 тис. карток. Завдяки її дослідженням десятки тисяч імен видатних людей не зникли безслідно, а залишилися в пам'яті нащадків. До радянського періоду дослідної діяльності Л. Проценко слід віднести її роботу, присвячену некрополю Аскольдова могила [308].

У 1978 р. український вчений В. Зубар захистив кандидатську дисертацію на тему «Некрополь Херсонеса Таврійського I – IV ст. н. е. », результати якої були опубліковані в 1982 р. у вигляді монографії [270].

З видань до Другої світової війни з теми єврейських некрополів України можна відзначити ряд праць, опублікованих в Польщі у 1929 р., в яких розглядалися надгробні написи зі Львова, Галича та інших міст [393]. У більшості цих робіт дослідники обмежувалися завданнями історичного характеру, розповідали про історію кладовища, приводили тексти епітафій, які давали матеріал для вивчення історії місцевої єврейської громади, біографій праведників та інших видатних євреїв. Надгробкам як явищу мистецтва в ранніх роботах із дослідження єврейських некрополів надавалося мало значення. Після Другої світової війни єврейські кладовища на території України практично не вивчалися. З початком «перебудови» в СРСР стала можлива єврейська громадська діяльність і польові дослідження єврейських кладовищ. У 1988–1989 рр. російський дослідник М. Грінберг обстежив стан ряду єврейських кладовищ України. У 1988 р. він організував встановлення нового паркану навколо єврейського кладовища в Меджибожі та металевих решіток над могилами Бешта та р. Боруха, а також встановив нові надгробки на могилах учнів Бешта. Учений займався відновленням надгробків найбільш видатних лідерів хасидизму, здійснював заходи з охорони багатьох єврейських кладовищ. Результатом цієї роботи став вихід у світ його монографії «Могили праведників» [402].

У пострадянський період основні та найбільш важливі праці з української некрополістики належать Л. Проценко. У цей період вона стала автором кількох фундаментальних праць, путівників по кладовищах та багатьох статей із питань української некрополістики [304; 305; 307]. Вперше на міжнародному рівні – на 1-му Міжнародному конгресі некрополезнавців (Вроцлав, Польща, 1993 р.) – вона поставила питання про надання Байковому цвинтарю та Лук'янівському кладовищу в Києві статусу заповідних. Ця ініціатива була підтримана ЮНЕСКО, в результаті чого на Лук'янівському цвинтарі було створено заповідник і музей при ньому. Сьогодні меморіали існують також на Байковому кладовищі та Личаківському цвинтарі у Львові. Л. Проценко була основним автором путівника по кладовищу (спільно з Ю. Костенком) [306], підготувала багато статей про поховання до тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України. Її зусиллями некрополістика потрапила в поле зору науковців, почала активно розвиватися й набирати обертів [31; 188; 359].

У 1999 р. в Києві вийшла книга «Некрополі України». У 1990-х – 2000-х рр. був опублікований ряд робіт, присвячених Миколаївському некрополю, українських дослідників О. Хаєцького [376, с. 103–105] та Н. Кухара-Онишка [217, с. 154–156]. У розвідках Т. Губської [69, с. 714–718; 70, с. 157–157; 71, с. 36–41; 72, с. 35–45] питання вивчення біографічної некрополістики розглянуто крізь призму вивчення цвинтарних епітафій. Великий матеріал із досліджень Чернігівського некрополя було опубліковано С. Бойченко [19, с. 236–242; 20, с. 50–57]. У 2015 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Чернігівський некрополь останньої третини XVIII – початку XX ст.» [21]. Тема дослідження кладовищ Чернігова була продовжена вченою у статті «Єврейський некрополь Чернігова» [18, с. 59–64], в якій було простежено історію виникнення і формування старовинного єврейського кладовища, його роль в житті єврейської громади Чернігова. Розглянуто епітафії, різьблений декор надгробків та особливості національної похоронної культури євреїв. У 2000 р. Х. Бойко захистила кандидатську дисертацію на тему «Архітектурно-просторовий уклад

єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XIX – на початку XX ст.» [17]. У 2001 р. у Вінниці вийшов опис єврейських кладовищ двох хасидських містечок Іванківського району Київської області – Чорнобиля та Горностайполя, складений І. Дивним [174]. І. Муратов продовжив дослідження некрополістичних пам'яток єврейського населення міст України [248, с. 126–140]. У 2012 р. опублікована праця В. Смирнова та О. Губаря «Перші кладовища Одеси: Одеські некрополі» [347], в якій на підставі історичних джерел відтворено формування та еволюцію Першого міського некрополя, який зокрема включає і єврейське кладовище. Крім цінного історичного матеріалу, у книзі наведені дані щодо персоналій і унікальні архівні матеріали та ілюстрації з приватних колекцій. В основу праці покладено документи і фотоматеріали В. Смирнова, який в якості кореспондента Українського комітету з охорони пам'яток культури (перебував у віданні Укрнауки) вивчав і документував одеські кладовища (зокрема і єврейське) у 1928–1934 рр., а також архівні і бібліотечні дослідження з теми одеських кладовищ О. Губаря. Того ж, 2012, року вийшов перший том книги В. Кумка і С. Воловнікова «Євреї Мелітополя» [215], в якому розповідається про старовинне єврейське кладовище міста і, у вигляді додатку, наводяться повні списки збережених надгробків цього некрополя.

У 2000-х рр. стало помітним посилення уваги до проблем некрополістики в Україні. У 2002 і 2004 рр. пройшли Наукові читання «Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень» [16]. У 2019 р., після деякої перерви, відбулися треті Наукові читання «Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу» [268].

Перші звернення до теми історичних поховань на кладовищах Глухова було зроблено лише на початку 2000-х рр. У цей період було опубліковано поодинокі статті В. Пуцка [310], Ю. Коваленка [199], Н. Зайцевої [187], які розповідали про збережені старовинні надгробки глухівських кладовищ, але ставили за мету всебічно дослідити зазначену тему.

Перші спроби комплексного вивчення різних складових Вознесенського

кладовища м. Глухова і старовинних надгробків цього некрополя як об'єктів культурної спадщини було розпочато О. Мірошниченком у 2014 р. і продовжується до цього дня [236–240].

У 2006 р. силами єврейської громади міста проводилась робота з прочитання і перекладу написів на пам'ятниках. Основним інтересом цього дослідження були імена похованих. У результаті було складено списки, які включали 352 особи. Дана робота детально не торкалось епітафій (інтерес представляли лише імена та дати смерті) і взагалі не стосувалося різьбленого декору надгробків. Зазначені списки було опубліковано в книгах М. Часницького «Глухів. Євреї. Пам'ять жива» [385] і «Євреї. Глухів та Сумщина» [386].

Із зарубіжної української некрополістики варто відмітити Ілюстрований довідник «Цвинтар Церкви-пам'ятника св. Андрія Первозванного у Савт-Бавнд-Бруку, Нью-Джерзі» (2019) [206]. Некрополістичні дослідження, пов'язані з питаннями єврейських кладовищ України, в пострадянський період здійснювалися в основному зарубіжними вченими.

Із кінця 1980-х рр. польові дослідження на єврейських кладовищах Україні проводилися Петербурзьким єврейським університетом (з 1998 р. – Петербурзький інститут юдаїки). У 1988–1993 рр. в Україні експедиціями Петербурзького єврейського університету було обстежено близько 600 колишніх єврейських містечок. Особливе місце в цій роботі займало дослідження і документування єврейських кладовищ, оскільки саме вони є найбільш значними джерелами з історії, етнографії, генеалогії, епіграфіки та історії мистецтва єврейських громад регіону, що є об'єктом вивчення. У цей період були описані деякі з найстаріших і цікавих єврейських кладовищ України. У польовий сезон 1988 рр. експедиція займалася кладовищами у Хмельницькій області: розчищенням цвинтаря в Меджибожі; відвіданням розташованого в 12 км від нього кладовища в с. Деражня, де виявили різьблені надгробки XVIII ст. У 1989 рр. тривало розчищення Меджибізького кладовища, а також було проведене перше обстеження єврейського кладовища в містечку Сатанів, на якому

виявилися унікальні за збереженням і художньої різьби надгробки XVIII–XX ст.

У 1990 рр. експедиціями Петербурзького єврейського університету були частково розчищені й зафіксовані кілька кладовищ: в Бердичеві (Житомирська область), Вишнівці, Кремінці, Підгайцях (Тернопільська область), Корці (Рівненська область), Болехові, Печеніжині, Яблонові (Івано-Франківська область). У польовому сезоні 1991 рр. продовжилася робота з документування кладовищ в Підгайцях і Болехові, а також були проведені дослідження єврейських некрополів в Товстому, Бережанах, Немирові (Львівська область), у містечках Коралівка і Скала-Подільська (Тернопільська область). На більшості з них були знайдені надгробки XVII ст. У 1992 р. експедиціями була завершене документування єврейського кладовища в Сатанові, а також досліджені кладовища в Тарноруді, Смотричі, Кузьміні, Купинці, Сокільці, Черчому (Хмельницької області), Мурафі і Вишнівці (Вінницької області). На останньому було знайдено надгробок, датований 1578 р. Експедиції 1992 р. виготовили десятки естампажів з надгробків на Поділлі та Волині. Всього експедиціями Петербурзького єврейського університету було виявлено і обстежено близько 150 старовинних єврейських кладовищ. За результатами експедицій і в цілому загальної діяльності Петербурзького єврейського університету, була розроблена дослідницька програма підготовки «Збірник єврейських пам'яток Східної Європи в рамках кордонів колишнього Радянського Союзу», а також спільна програма Петербурзького єврейського університету і Центру єврейського мистецтва Єрусалимського університету з навчання студентів з документування єврейських колекцій, кладовищ і синагог, а до програми «Індекс-каталог єврейського мистецтва», здійснюваної Центром єврейського мистецтва, були включені єврейські надгробки як пам'ятки мистецтва. Пошукова діяльність Петербурзького єврейського університету стала основою для видання серії книг «Сто єврейських містечок України» [226; 375]. Дослідження старовинних єврейських кладовищ України, проведені експедиціями Петербурзького єврейського університету, знайшли відображення в роботах І. Дворкіна [173], Б. Хаймовича [371–375],

В. Димшиця [178–181], М. Носоновського [272–275].

Приблизно в період експедицій Петербурзького єврейського університету вивченням єврейських кладовищ України займався В. Лукін [224–226]. У 1998 р. вийшла в світ книга І. Ходорковського «Єврейські некрополі України» [379]. Спираючись на дослідження Петербурзького єврейського університету, автор пише про кладовища XVI ст. на Волині та Поділлі. Аналізуючи поховання, він виводить закономірності конструювання надгробних стел, складання епітафій, за якими нерідко можна визначити рід занять і становище покійного в громаді. Цінність цих некрополів обумовлена не тільки їх датуванням, але й високим художнім рівнем надгробків. Їх фотографії і плани поховань добре ілюструють текст видання. Некрополі XVII ст. розглядаються в контексті історії євреїв України, принципів організації юдейських громад в Рівному, Пирятині, Лохвиці, Лубнах (Полтавської області) та інших містах.

У перші десятиліття XXI ст. великий інтерес до вивчення старовинних єврейських некрополів стали проявляти різні зарубіжні генеалогічні організації. Вони зацікавилися єврейськими кладовищами в Україні як джерелами генеалогічної інформації, яка має інтерес для нащадків, котрі розшукують могили своїх предків. У першу чергу інтерес для цих організацій мають імена і прізвища похованих. Найбільший проект у цьому напрямі здійснюється Єврейським генеалогічним товариством (Jewish Genealogical Society) [183], на сайті якого в Інтернеті можна знайти інформацію про різні містечка смуги осілості, зокрема й про кладовища. Інтерес до єврейських кладовищ проявляє також Міжнародний огляд єврейських пам’яток у США [234]. Крім цього, з 2009 р. роботою з дослідження єврейських кладовищ України (опис, фотографування, розшифровка написів і складання списків) займається генеалогічний портал «Єврейські коріння» в рамках проекту зі складання бази даних «Кам’яний архів» [50–52].

Єврейським епіграфіці і різьбленому декору як об’єктам, що становлять інтерес з художньої та літературної точок зору, було присвячено не так багато досліджень. З погляду художньої цінності єврейські могильні плити розглядалися

в роботах відомого мистецтвознавця і дослідника єврейської етнохудожньої культури Д. Гобермана, який ще до Другої світової війни вивчав і фотографував єврейські надгробки України. Його праці «Різьблені кам'яні стели: єврейські надгробки Молдови і західних областей України XVIII–XIX століть» [60], «Єврейські надгробки в Україні і в Молдові» [61], «Забуті камені» [62], «Єврейські надгробки в Україні» [63], підготовлені в 1960-х рр., були опубліковані лише наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. Зроблені вченим пошук, фотофіксація і вивчення єврейських стел зберегли для дослідників цілий пласт єврейської культури, оскільки багато із вивчених і сфотографованих ним в середині XX ст. пам'яток вже безповоротно втрачено. В його книгах представлено найцікавіші різьблені орнаменти надгробків єврейських кладовищ міст і містечок України: Берегове, Мукачеве, Ужгород (Закарпатська область), Броди, Буськ, Жовква, Самбір (Львівська область), Вижниця, Хотин, Чернівці (Чернівецька область), Косів, Кути, Печеніжин, Снятин, Яблунів (Івано-Франківська область), Меджибіж (Хмельницька область), Тернопіль.

На початку 2000-х рр. Б. Хаймович [371–375] досліджував різьблений орнамент єврейських надгробків на території України як самобутній феномен народного декоративно-прикладного мистецтва. В цей же час вийшов ряд праць М. Носоновського [272–275], який розглядав епітафії надгробків старовинних єврейських кладовищ України як історичне джерело і як літературне явище.

Серед публікацій з єврейської етнографії та лінгвістики можна виділити праці В. Димшиця [178–181].

Тема дослідження історичних поховань на кладовищах м. Глухова була продовжена дослідницею В. Назарової. З 2014 р. в газеті «Соборний майдан», яку видає Національних заповідник «Глухів», почав виходити цикл статей В. Назарової «Стежками глухівських кладовищ» [263–267], в яких описувалися старовинні надгробки глухівських кладовищ, що збереглися, і наводилися результати архівних і краєзнавчих досліджень стосовно біографій похованих тут людей. На 2019 р. у рамках цього циклу було опубліковано понад 45 статей, які

розповідають про збережені надгробки або фамільні ділянки старовинних кладовищ м. Глухова. Цінна інформація, яка стосується порядку поховання на єврейському кладовищі м. Глухова, була знайдена В. Назаровою на сторінках газети «Чернігівські губернські відомості» і опублікована в 2014 р. у збірнику матеріалів і документів «Історія та генеалогія глухівських євреїв в нотатках Чернігівських губернських відомостей» [254].

Окрему групу наукових публікацій складають студії в галузі пам'яткознавства, серед яких узагальнюючі та теоретично-методологічні праці сучасних українських вчених В. Акуленка [2, с. 144–153; 3]; В. Вечерського [28]; В. Горбика і Г. Денисенко [64]; Л. Гріффена [54]; Л. Гріффена та О. Титової [68]; С. Кота [207, с. 128–139; 210]; Е. Піскової і Л. Федорової [291, с. 177–247]; О. Титової [358, с. 276–281]; П. Тронька [362, с. 648–670] та ін. Ряд колективних монографій теоретико-методологічного значення та з історії пам'яткоохоронної справи в Україні підготували вчені Інституту історії України НАН України [193; 214; 286; 355] та Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК [285]. Питання історії, теорії та формування українського пам'яткознавства в XIX–XX ст. досліджував С. Заремба [186]. Теоретичним питанням пам'яткознавства, проблемам збереження історико-культурної спадщини присвятив низку праць С. Кот [209, с. 237–297; 211; 212]. Л. Федорова та Е. Піскова запропонували авторську систему класифікації нерухомих пам'яток історії, зміни до понятійно-термінологічного апарату пам'яткознавства, проаналізували методологічні підходи до виявлення та обліку пам'яток основних типів і груп, специфіку суспільного використання нерухомих пам'яток історії, проблеми їхньої музеєфікації тощо [291, с. 177–247; 292, с. 149–171; 368, с. 188–207]. Л. Прибєга розглянув діючі національні законодавчі і нормативні акти з охорони пам'яток, а також міжнародні правові документи, ратифіковані Україною [298, с. 285–294].

Отже, аналіз наукової літератури показав, що, незважаючи на велику кількість публікацій щодо окремих аспектів теми дисертації, єврейське кладовище

м. Глухова раніше повноцінно не вивчали, а надгробки XIX – початку XX ст. цього кладовища ніколи не розглядали як об’єкти культурної спадщини, що мають культурно-історичну цінність.

1.2. Джерельна база

Дисертацію побудовано на основі широкої і різноманітної джерельної бази, яку систематизовано за принципами об’єктивності, історизму, науковості, відповідно до усталеної в українському історичному джерелознавстві класифікації, а також мети та завдань дослідження. В процесі роботи проаналізовано та охарактеризовано значну кількість історичних джерел, що за способом кодування та відтворення інформації належать до трьох типів: словесні (усні та писемні), речові та зображальні [194, с. 100–108].

Основну групу джерел дисертаційного дослідження складають писемні джерела, які поділяються на документальні, що безпосередньо відбивають історичний процес, і оповідальні (наративні), які відображають минуле опосередковано.

Вивчено й використано значну кількість документів та матеріалів, які зберігаються в ряді архівів України: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО), Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО), Державному архіві Київської області (далі – ДАКО); а також у фондах архівосховищ Росії: Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА), Російському державному історичному архіві (далі – РДІА) та Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ).

Базовими для дослідження були документальні джерела, які містять важливі відомості з історії єврейської громади Глухова та її кладовища. Єдиним архівним документом, в якому відображені обставини, за яких єврейська громада отримала землю для поховання своїх померлих, і хронологічні рамки цієї події, є «Журнал засідань Глухівського городового магістрату з розбору скарг» за 1836 р. [91], що

зберігається в ДАСО. Ще одним архівним джерелом, яке має безпосереднє відношення до єврейського цвинтаря м. Глухова, є «Книга для записів народжених, померлих, тих, хто взяли шлюб, і розлучених євреїв по м. Глухову за 1845 рік» [159]. Дана архівна справа зберігається у фонді 127 ДАЧО. Інших архівних джерел, в яких могли бути зафіксовані відомості про порядок поховання, проектування і встановлення пам'ятників, спорудження цвинтарних будівель (мікви) та інших аспектів, що мають відношення до єврейського кладовища м. Глухова, на даний час не виявлено.

Цінним джерелом при дослідженні глухівського єврейського кладовища могли б бути книги похоронного братства, Хевра Каддіш, у віданні якого перебували похорони і утримування даного кладовища. Ці книги велися членами Глухівської єврейської громади до кінця 1930-х рр., потім були відвезені в евакуацію і там втрачені.

Із числа опрацьованих документальних джерел з історії єврейської громади Глухова та її кладовища найбільш цінними є такі: у фонді 248 «Сенат і його установи» РДАДА є згадки про присутність євреїв на Глухівщині ще до указу 23 червня 1794 р., тобто до того моменту, коли Чернігівська губернія була включена до складу смуги осілості євреїв й після чого останні отримали право селитися в її межах [338; 339].

Одним з найбільш ранніх документальних джерел, які містять інформацію про євреїв, що проживали в м. Глухові, є ревізька казка за 1795 р. [383], яка зберігається у фонді 1826 ЦДІАУК.

Значний інтерес становлять списки купців м. Глухова, зокрема і євреїв, із зазначенням наявних при них сімей і торгівлі, яку ведуть (1827 і 1838 рр.) [340; 341], що зберігаються у РДІА у фонді 18 «Департамент мануфактур та внутрішньої торгівлі МФ». Не меншу цінність має і посімейний список Глухівського міщанської громади за 1828 р., який зберігається у фонді 128 «Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора» ДАЧО [166–170], а також важливі для дослідження історії єврейської громади м. Глухова справи про

стягнення недоїмок з глухівських міщан-євреїв, прохання євреїв Глухова про звільнення їх від поставки рекрутів, рапорти міських поліцейських про євреїв, що проживають в містах і повітах, відомості про затвердження членів правління єврейських молитовних шкіл Глухівського повіту і ряд інших корисних для вивчення єврейської громади м. Глухова справ цього ж фонду. Ще одним важливим документом Чернігівського архіву є ревізька казка міщан євреїв Глухівського повіту за 1834 р. [158] у складі фонду 127 «Чернігівське губернське правління».

У період з 1801 до 1861 рр. глухівські євреї регулярно згадуються у справах фонду 629 «Глухівська ратуша» ДАСО [76–94]. Справи цього фонду містять рапорти єврейського кагалу м. Глухова, прохання євреїв про зарахування їх до міщан м. Глухова, рапорти єврейського кагалу про видачу паспортів, відпускні квитки на проживання євреям м. Глухова в різних губерніях, позикові зобов'язання, прохання євреїв і рішення міського магістрату про видачу свідоцтв на право торгівлі, списки купців-євреїв Глухова, рапорти єврейського кагалу про посилання податківців для стягнення казенних податків, прохання про обрання єврейських кагальних, різні судові справи, журнали засідань Глухівського міського магістрату, урядовий указ про дозвіл навчання дітей-євреїв з дітьми-православними і рапорт єврейського кагалу про неможливість навчання єврейських дітей в міських навчальних закладах, повідомлення єврейського кагалу про розшук осіб, які переховувалися від рекрутської повинності, а також контракти, довіреності та договори євреїв. Цінну інформацію містять справи про проживання євреїв в м. Глухові без документів фонду 611 «Глухівська міська поліція» [74], судові справи за участю євреїв із фонду 631 ДАСО «Глухівський повітовий земський суд» [103]. Корисну інформацію про євреїв-власників нерухомого майна по м. Глухову виявлено у фонді 619 «Глухівське повітове поліцейське управління» ДАСО [75].

Велике значення для вивчення глухівської єврейської громади має комплекс справ з документами про євреїв, які оселилися в сільській місцевості

Глухівського повіту, зокрема породинні списки за 1882, 1888, 1904 і 1910 рр., які зберігаються у ДАЧО у фонді 127 [153; 155; 156; 157]. Цей же фонд містить не менш цінний корпус справ, що стосуються релігійного життя Глухівської єврейської громади – справи про наймання молитовних будинків, справи про затвердження членів правління молитовних шкіл, про обрання громадських рабинів, старост і кандидатів в старости Глухівського єврейської громади, а також загальні відомості про вчителів і про кількість учнів в єврейських школах [147–151; 154; 160–165]. Також використано відомості про кількість єврейських шкіл (хедери і талмуд-тори) по м. Глухову за 1883 р. [382], що містить фонд 707 ЦДІАУК.

Крім того, було опрацьовано низку різнопланових «іменних» справ (в назвах яких згадуються глухівські євреї), що містять цінну інформацію з історії єврейської громади і біографічні відомості про окремих осіб, із фонду 127 «Чернігівське губернське правління» ДАЧО, а також фонди глухівських нотаріусів у ДАСО: Н. Байкова – ф. 690 [105–107], С. Маринича – ф. 693 [108–109], І. Долгорукова – ф. 696 [110–111], О. Марковича – ф. 697 [112–134], А. Татаринова – ф. 700 [135–141] і О. Звинятського – ф. 703 [142–145], що зберігають різноманітні документи, зокрема велику кількість купчих кріпостей, укладених на глухівських євреїв, заяви, свідоцтва, акти на нерухомі маєтки, вступні листи, заставні фортеці, оголошення про продаж майна під заставу, описи майна, підписки правоздатності, довіреності на ведення справ.

Важливими для дослідження також є книги записів явочних прохань євреїв, векселів та заставних, купчі на землю та інше нерухоме майно, яке купувалося євреями в Глухівському повіті, вступні листи на введення у володіння, а також деякі судові справи, що стосуються євреїв [95–102], які зберігаються у фонді 630 ДАСО «Глухівський повітовий суд». Цінними у контексті дисертаційного дослідження є датовані 1912 р. списки осіб, котрі мають право брати участь у виборах до Державної Думи по Глухівському повіту, рішення Чернігівського губернської щодо земських і міських справ присутності про

виключення зі списків виборців м. Глухова євреїв, які не мають права проживати в сільських місцевостях Глухівського повіту, прохання євреїв про включення до списків виборців, а також журнали засідання комісії про відмову у внесенні до списків виборчі Ательє євреїв у складі фонду 653 ДАСО «Глухівська повітова у справах про вибори до IV Державної Думи комісія» [104].

Важливим для вивчення історії глухівської єврейської громади є масив документів про участь євреїв м. Глухова в революційній та антиурядової діяльності в період 1905–1913 р., що зберігається у фонді 102 «Департамент Поліції» (ДАРФ) [39–49]. Не менш важливими для реконструкції історії Глухівської єврейської громади є матеріали справи про погроми 1918 – 1919 рр. із фонду 3050 (ДАКО), які також стали одними з ключових при вивченні єврейського кладовища м. Глухова.

З метою розкриття понятійно-категоріального апарату дисертації використано Закон України «Про охорону культурної спадщини» [303] та гаазьку Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту [202].

У дослідженні також використано оповідні (наративні) джерела, які суб'єктивно відтворюють конкретне історичне середовище, відображають окремі сторони історичних подій. Серед опрацьованих оповідних джерел – різноманітні описи регіону, довідкові та статистичні видання, газетні замітки, спогади (мемуари), життєписи, автобіографії, листи й особисті документи.

Важливими джерелами, які містять описові та статистичні відомості по м. Глухову, про наявність у ньому євреїв, їх чисельність та рід занять, є різноманітні описи і статистичні видання.

Найбільш цінні відомості про м. Глухів наявні в дослідженні, виданому О. Лазаревським, «Опис старої Малоросії. Матеріали для історії заселення, землеволодіння і управління. Т. 2. Полк Ніжинський» [218], у підготовленому М. Домонтовичем виданні «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу. Чернігівська губернія» [233], у «Військово-

статистичному огляді Російської імперії. Виданому за височайшим повелінням при 1-му відділенні Департаменту Генерального штабу. Том XII. Частина 2. Чернігівська губернія» [30], «Описі Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.» [279], виданому під редакцією П. Федоренка у 1931 р., та «Описі Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.» [278] опублікованому у 1997 р.

Дуже важливі статистичні та інформаційні матеріали про кількість євреїв у м. Глухові виявлені в документі «Перепис євреїв в Малоросії в 1736 р.», опублікованому в збірнику «Єврейська старина» [288], а також у виданні Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ «Перший загальний перепис населення Російської імперії. 1897 р. 27. XLVIII. Чернігівська губернія» [287].

Цінну інформацію про найбільш успішних євреїв-підприємців Глухова можна знайти в різних довідниках про торгівельні фірми Російської імперії. Серед них – виданий у 1887 р. П. Орловим «Покажчик фабрик і заводів Європейської Росії і Царства Польського» [280]; «Збірник адрес фабрик і заводів Європейський Росії» [351], виданий у 1889 р. за редакцією А. Граге; надрукований у 1894 р. «Покажчик для фабрикантів і купців мануфактурного та галантерейного виробництв» [360]; «Вся Росія: Російська книга промисловості, торгівлі, сільського господарства та адміністрації: Торгівельно-промислова адреса-календар Російської імперії», видана О. Суворіним в 1895, 1899 і 1902 рр. [32–34]; «Торгівельно-промислова Росія. Довідкова книга для купців і фабрикантів» [361], видана тим же О. Суворіним у 1899 р.; «Довідкова книга Клячкіна [по торговим фірмам Росії]» [198], видана С. Клячкіним у 1901 р.; «Вся торгово-промислова Росія: [Адресна книга]» [35] видана Л. Фішем у 1913 р.

Важливим і досить інформативним джерелом з історії євреїв м. Глухова часто є публікації газет «Черниговские губернские ведомости» [388; 389], «Возрождение» [6], «Глуховская жизнь» [59], «Известия Глуховского Уездного Совета рабочих и крестьянских депутатов» [190], «Рассвет» [191], «Еврейская

Мысль» [293] і «Неделя» [269], в яких в період з 1858 по 1918 рр. регулярно друкувалися різні оголошення та замітки зі згадками про глухівських євреїв. У цих газетах можна знайти матеріали про певні історичні події, про всякого роду міські пригоди, торгівлю, повсякденний побут городян, про покупку, продаж, заставу будинків і тощо.

До оповідальних джерел інформації про Глухів варто також віднести ряд мемуарних творів, які тією чи іншою мірою детально і правдиво описували події, що відбувалися в місті у XIX – на початку XX ст. Найбільш значними за хронологічними межами і точними з погляду реальності описаних подій є спогади українського історика і державного діяча М. Василенка «Вибрані твори у 3 т .: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування» [23], написані на початку 1920-х р. і видані 2008 р.

Цінну інформацію з історії євреїв регіону дають численні спогади старожилів. Більшість з них зібрано в книгах М. Часницького [385; 386]. Згадки різних подій, пов’язаних з євреями міста, містить рукопис «Феофан Пашкевич в спогадах дочки Єви» [259–262], опублікований в газеті «Соборний майдан» у 2014 р.

Величезна кількість листів і документів особистого характеру, які стосуються євреїв м. Глухова, наявна у фондах Музею історії євреїв Глухівщини, Міського краєзнавчого музею та Національного заповідника «Глухів».

Ці та інші письмові джерела дають можливість реконструювати історію єврейської громади м. Глухова, виявити найбільш важливі події, які відносяться до євреїв міста та найбільш яскравих представників єврейської громади, й оцінити їх внесок у розвиток міста.

Перші дослідження з вивчення старовинних поховань на території м. Глухова були пов’язані з роботою з укладання «Російського провінційного некрополя». У 1908 р. в усі єпархії був розісланий указ Синоду про подання «списків осіб, похованих в церквах і на цвинтарях, з повним позначенням надгробних написів, які збереглися на могилах духовних осіб, дворян і найбільш

значних громадських діячів купецького та інших станів». До 1912 р. такі списки були отримані, а в 1914 р. вийшов у світ перший том видання, робота над якими була призупинена з початком Першої світової війни. Однак російський учений М. Чулков, один із учасників роботи над «Російським провінційним некрополем», зберіг практично повністю всі матеріали, які повинні були увійти в наступні томи видання, зокрема й матеріали з Чернігівської губернії, призначені для 2-го тому. Картотека М. Чулкова зберігається в зібранні Державного літературного музею в Москві. У 1996 р., силами співробітників цього музею, матеріали, призначені свого часу для 2-го і 3-го тому «Російського провінційного некрополя», були підготовлені до друку і видані у вигляді альманаху [342]. Дане видання містить ряд згадок про історичні поховання на кількох старовинних кладовищах Глухова і в середині церков міста. Багато зі згаданих у книзі надгробків до сьогоднішнього часу не збереглося, що робить дане видання особливо цінним, як для вивчення глухівських некрополів, так і для вивчення історії міста в цілому.

Другою основною групою джерел, досліджених в процесі дисертаційної роботи, є речові джерела, які являють собою надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова. У 2009 – 2010 рр. в рамках проекту «Кам'яний архів» генеалогічного порталу «Єврейські коріння» [50–52] проводилися часткова фотозйомка надгробків єврейського кладовища м. Глухова, уточнення раніше складених громадою списків і документація деяких епітафій. У рамках проекту портал розмістив опис та інформацію про глухівське єврейське кладовище, а складені списки похованих і зроблені фотографії були внесені до електронної бази даних. Пошук по базі поховань «Кам'яний архів» доступний онлайн і здійснюється як за прізвищами похованих, так і за населеними пунктами, в яких розташовані кладовища. Обидва ці дослідження не мали наукової складової і були виконані з недостатньою повнотою. Для дисертаційного дослідження у 2018 р. були здійснені натурні обстеження і фотофіксація всіх виявлених надгробків. У процесі роботи було виявлено 1040 об'єктів, з яких 282 об'єкти являють собою підставки або фрагменти раніше існуючих надгробків, 758

надгробків є в цілому вигляді або із незначними ушкодженнями. Із числа збережених надгробків 320 пам’ятників, розташованих на 3-х умовно виділених ділянках, відносяться до поховань 1921 – 2010-х рр. Ці надгробки залишено поза рамками дисертації. Решта 438 збережених надгробків глухівського єврейського кладовища належить до числа історичних поховань і датується початком XIX ст. – 1921 р.

Додаткові відомості для дослідження були отримані із образотворчих джерел. Один із різновидів зображальних джерел – військові, історичні, фізичні, кадастрові карти, плани та схеми. Під час роботи над темою досліджено близько 20 картографічних джерел по м. Глухову XVIII – XIX ст., які дають уявлення про зміни меж глухівського єврейського кладовища. З метою виявлення сучасних меж кладовища, а також деяких поховань і надгробків, використовувалися топографічні карта (М 1:5000) і план (М 1:2000) м. Глухова, топографічний план єврейського кладовища (М 1:300) (Додаток Б.02.), а також аерофотозйомка некрополя, що є об’єктом дослідження (Додаток Б.01.).

Ще один з видів образотворчих джерел, використаних в дослідженні, – фотодокументи. Вони несуть інформацію про розташування та історичні форми існуючих або втрачених об’єктів. За допомогою фотографій можна було б зрозуміти, як виглядало єврейське кладовище м. Глухова в різні періоди свого існування, які форми надгробків і види орнаментів на ньому були присутні, що саме втрачене на даний час і який відсоток надгробків не зберігся. Однак на даний момент жодного образотворчого джерела, яке містить образи глухівського єврейського кладовища, не знайдено. Тим часом, фотографії є важливим першоджерелом для компаративних досліджень, що базуються на порівняльних методах при вивченні споріднених предметів.

На початку XX ст. на Поділлі працювали ще дві етнографічні експедиції. Їхньою метою не було вивчення єврейських кладовищ і єврейської культури в цілому, однак зібраний цими експедиціями матеріал містив унікальні фотографії надгробків єврейських кладовищ регіону. У першій з цих експедицій працював

український мистецтвознавець Д. Щербаківський. У 1907–1920-х рр. він багато подорожував по території Поділля та Волині, фотографуючи пам'ятки культури і мистецтва незалежно від їх етнічної, конфесійної та соціальної приналежності. Колекція його фотознімків містить велику кількість зображень різних пам'яток архітектури і декоративно-ужиткового мистецтва, які відносяться до культури єврейського народу. У зібранні фотографій Щербаківського представлені пам'ятки єврейської культури з Ізяслава, Кам'янець-Подільського, Миньківців, Острополя, Полонного, Славути, Смотрича, Старокостянтинова, Судилкова, Шепетівки, Ярмолинців (Хмельницька область), Корця (Рівненська область), Кульчина (Волинська область), Шарівки (Харківська область), Браїлова, Жмеринки, Іллінців, Козятина, Липівця, Могилів-Подільського, Погребища, Ямполя, Яришева (Вінницька область), Білогородки, Теліжинців (Київська область), Коломиї, Ланчина, Снятина (Івано-Франківська область), Жовкви, Белза, Бродів (Львівська область), Гусятина, Сухостава (Тернопільська область), Бердичева, Янушполя (Житомирська область), Тального, Умані (Черкаська область), Тернівки (Дніпропетровська область) та інших місць (всього 49 населених пунктів). Серед цих знімків є 148 фотографій єврейських надгробків, 137 з них до нашого часу не атрибутовані. Ця колекція зберігається у фонді Д. Щербаківського Наукового архіву Інституту археології НАН України [9].

У 1920-х рр. мистецтвознавцем, завідувачем відділу Харківського історичного музею С. Таранущенком була організована друга експедиція. Вчений відомий як дослідник в області дерев'яної архітектури Лівобережної України, живописної спадщини українських художників і народного мистецтва. Спеціально вивченням єврейської культури С. Тараненко ніколи не займався. Як фахівця його в основному цікавила архітектура, але, крім неї, він фотографував й інші пам'ятки культури, які привертали його увагу. Таким чином, було зібрано величезний матеріал з природного середовища єврейської діаспори Поділля, Волині, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та інших регіонів, охоплених експедиціями і поїздками вченого. У колекції його фотознімків представлені

зображення синагог, їх внутрішніх інтер'єрів, ритуальних і побутових предметів, житлових будинків і надгробків єврейських кладовищ. Колекція негативів і фотографій С. Таранущенка зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України [348]. Матеріали з єврейських некрополів України, зібрані всіма експедиціями початку XX ст., мають особливу цінність через подальше знищення більшості кладовищ, що досліджувалися в той період.

Наявність великої кількості фотографічних матеріалів із зображеннями єврейських надгробків інших регіонів України (зокрема у вигляді альбомів та ілюстрацій до різних видань [60; 61; 62; 63; 213]) дає великий матеріал для аналізу і порівняння технік виконання різьблених орнаментів, символів, художніх образів та їх поєднань, а також систематизації та класифікації орнаментів глухівських надгробків.

Станом на 2019 р. єврейське кладовище м. Глухова входить до охоронної зони Національного заповідника «Глухів», що відображено на Генеральному плані розміщення території заповідника в структурі міста, зон охорони та меж історичного ареалу (М 1:5000). Однак облік загальної кількості надгробків не ведеться, перелік надгробків, які належать до числа історичних і могли б бути визнані об'єктами культурної спадщини, відсутній.

Виявлені джерела дозволили провести дослідження історії єврейської громади м. Глухова та виникнення глухівського єврейського кладовища. На підставі цієї роботи сформовано уявлення про найважливіші події з життя міста і єврейської громади, визначено найбільш впливових її діячів, оцінено їхній внесок у розвиток історії Глухова та, у випадку виявлення їхніх поховань на єврейському кладовищі міста, встановити їх можливу цінність як об'єктів культурної спадщини, що належать до пам'яток історії. Робота з речовими і зображальними джерелами дозволила виявити серед надгробків кладовища могильні плити, орнаменти яких мають художню цінність і повинні бути обліковані як пам'ятки мистецтва.

1.3. Методологія та понятійно-категоріальний апарат

Дослідження надгробків XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища як об’єктів культурної спадщини неможливе без концептуального і теоретичного осмислення фактів та подій минулого. Насамперед це стосується методології, тобто застосування сукупності пізнавальних принципів і методів для досягнення цілей та вирішення задач, поставлених у дисертації.

Міждисциплінарний і багатовекторний характер дисертаційної роботи обумовив проведення комплексного вивчення єврейського кладовища міста Глухова і збережених надгробків XIX – початку XX ст. у взаємозв’язку з дослідженнями з галузі історії, пам’яткознавства, некрополістики, епіграфіки, біографістики й генеалогії. Пам’яткознавство знаходиться на стику різних напрямків гуманітарних наук і дозволяє застосовувати комплексні підходи та багаторівневу методику.

У сучасному наукознавстві методи наукового пізнання за ступенем загальності й сфери дії поділяються на філософські, загальнонаукові, спеціальні наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні.

Методи дослідження зумовлені метою, завданнями та предметом вивчення. У процесі роботи використовувався комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. За основу взято принципи історизму, об’єктивності та системності, а також міждисциплінарний підхід, який обумовлений комплексним характером дослідження. За принципом історизму історичні факти і події в дисертації розглядаються відповідно до конкретних історичних обставин та їхніх взаємозв’язків, що дозволяє реконструювати історію єврейської громади міста Глухова. За принципом об’єктивності в науковій роботі, спираючись на різні джерела, проаналізовані різноманітні історичні факти, пов’язані з історією міста Глухова та євреїв, котрі проживали в ньому. Системність дослідження полягає в підході до аналізу об’єкта і предмета як цілісної системи, в якій пам’ятка розглядається як елемент підсистеми і системи. Для вирішення завдань дисертації

застосовані загальнонаукові методи: історичний, логіко-теоретичного аналізу і критичного підходу, використані методи аналізу різних груп джерел (бібліографічний, метод першоджерел, термінологічний), а також системний і типологічний методи. Крім того, в дослідженні застосовано емпіричний метод – метод експедиційних пошуків. Зі спеціальних методів у дослідженні задіяні метод натурних досліджень (для виявлення надгробків і визначення стану їх збереження) і метод ідентифікації.

Історичний метод застосований для дослідження етапів виникнення, формування і розвитку Глухівської єврейської громади у взаємозв'язку з історією міста.

Одним з найважливіших методів при проведенні перевірки достовірності різних типів першоджерел та історіографічних робіт є метод логіко-теоретичного аналізу і критичного підходу до накопиченої інформації.

Бібліографічний метод використовується для збору і вивчення опублікованих праць з теми дослідження.

Метод першоджерел застосований для збору даних і перевірки достовірності висновків дослідників, при цьому історичні джерела розглядаються як основні, а решта – як допоміжні для підтвердження висновків.

Систематизація – це специфічний метод дослідження, пізнавальний процес упорядкування деякої множини розрізнених об'єктів і знання про них. Систематизація здійснюється шляхом встановлення єдності і відмінності елементів, що підлягають систематизації, визначення кожного елемента відносно один одного. При цьому використовуються логічні операції порівняння, абстрагування, класифікації, аналізу і синтезу, опису та пояснення. Результатом систематизації є відповідна наукова система об'єктів і знань про них. У дисертації застосовані окремі різновиди систематизації та її результатів, зокрема класифікаційні системи і таблиці, які розподіляють та описують об'єкти дослідження і знання про них за видами і типами.

Системний метод полягає в комплексному вивченні великих і складних

об’єктів (систем), досліджені їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Системний метод в дисертації застосовано для комплексного вивчення цілісної системи єврейського кладовища міста Глухова.

Метод компаративний (порівняльний) – сукупність порівняльних засобів, які дають можливість встановити подібність або відмінність намогильних пам’ятників та їхніх елементів. Метод порівняння використовують при вивченні сукупності однорідних об’єктів (пам’яток, елементів різьбленого декору тощо), які утворюють певний тип і мають істотні для зіставлення властивостей ознаки, характеристики, параметри. Завдяки порівнянню можна зробити висновок про подібність або відмінність об’єктів пізнання, виявити кількісні і якісні характеристики, класифікувати, упорядкувати й оцінити їх.

Типологізація – це метод наукового пізнання, спрямований на поділ (класифікацію) певної сукупності об’єктів дослідження, наділених загальними властивостями, на впорядковані та систематизовані групи за допомогою ідеалізованої моделі (типу) і формування критеріїв цього поділу (класифікації). Іншими словами, в основі типології лежить поділ систем об’єктів і їх групування в результаті узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. За допомогою типологічного методу систематизовано надгробні пам’ятники, що вивчаються, епітафії і різьблений декор на них за різними типологічними ознаками, обраними для реалізації мети дослідження. Встановлені в процесі опрацювання теми види і типи пам’яток, типологічні групи епітафій та елементів декору на них є основою для порівняльно-типологічних досліджень і виявлення подібності або відмінності між об’єктами та оцінки їхньої значущості як об’єктів культурної спадщини. Таким чином, типологічний метод побудований на систематизованій обробці матеріалу й утворенні певних груп згідно визначених типологічних принципів.

З емпіричних методів дослідження застосований метод експедиційних пошуків, зі спеціальних – використано метод натурних досліджень (інвентаризація, фотофіксація, виконання замальовок тощо) і метод ідентифікації.

Метод натурних досліджень використаний для виявлення збережених пам’яток та їхніх фрагментів, з подальшою роботою з їхньої ідентифікації. Ідентифікація – найважливіша складова методики вивчення кладовищ і надгробків. Стосовно до єврейського цвинтаря в її основу покладено розшифровку епітафій. На наступному етапі роботи було проведено систематизацію фактологічного матеріалу, завданням якої була систематизація фактів матеріалу, обробка та впорядкування накопиченої інформації, проведення концептуального узагальнення вихідного фактичного матеріалу, отриманого в результаті теоретичних і натурних досліджень.

Огляд надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова як об’єктів культурної спадщини здійснювався на основі методів спеціальної наукової дисципліни – пам’яткознавства. Пам’яткознавчий метод наукового дослідження базується на комплексному аналізі та міждисциплінарному вивченні об’єктів історико-культурного значення з метою отримання даних для встановлення їх наукової, історичної, художньої та хронологічної цінності, специфіки функціонування та взаємодії із навколишнім антропогенним середовищем і збереженням цих об'єктів.

Характер основних завдань наукового дослідження визначив комплексну методику дослідження надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова в її історичному і пам’яткознавчому аспектах, що передбачає:

- виявлення та вивчення письмових джерел: метричних книг, літописів, породинних списків, журналів засідань Глухівського міського магістрату й ін.;
- аналіз наукових праць і публікацій від робіт дорадянського періоду до сучасних розвідок з метою отримання найбільш повної інформації з теми, що досліджується;
- виявлення та вивчення речових джерел, що включає натурні обстеження і фотофіксацію надгробків;

- залучення образотворчих джерел, пошук іконографічних зображень, що ілюструють мотиви різьблених орнаментів єврейських надгробків;
- порівняльний аналіз окремих об’єктів за типологією;
- визначення культурно-історичної цінності окремих об’єктів;
- вивчення й аналіз норм українського законодавства з охорони пам’яток, критеріїв оцінки, систем класифікації пам’яток та ін.
- систематизація та узагальнення питань, що досліджуються.

Міждисциплінарний характер дисертаційного дослідження обумовлює необхідність чіткого визначення понятійно-категоріального апарату, що стосується перш за все пам’яткознавчої термінології.

Ключовими поняттями і термінами розробленої теми є: «культурна спадщина», «об’єкт культурної спадщини», «нерухомий об’єкт культурної спадщини», «пам’ятка культурної спадщини», «щойно виявлений об’єкт культурної спадщини», «пам’ятка історії», «пам’ятка мистецтва», «охорона культурної спадщини», «музеєфікація», які визначено згідно із українським законодавством і пам’яткознавчими розробками, а також «епіграфіка» та «епітафія».

У роботі використано пам’яткознавчу термінологію, визначену чинними законодавчими актами, насамперед Законом України «Про охорону культурної спадщини» із змінами і доповненнями, уточнену або доповнену українськими вченими-пам’яткознавцями. Ст. 2 Закону визначає такі види пам’яток культурної спадщини: археологічні, історичні, об’єкти монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, об'єкти науки й техніки [303].

За видовою приналежністю переважна більшість надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова є пам’ятками історії, але з огляду на те, що багато надгробків мають цінність з точки зору мистецтвознавства, вони є комплексними пам’ятками, оскільки мають цінність і як пам’ятки історії, і як

пам’ятки мистецтва.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [303], культурна спадщина – це «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів культурної спадщини».

Об’єкт культурної спадщини – «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов’язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об’єкти (об’єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об’єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність».

Нерухомий об’єкт культурної спадщини – «об’єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності».

Пам’ятка культурної спадщини (далі – пам’ятка) – «об’єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам’яток України, або об’єкт культурної спадщини, який взято на державний облік відповідно до законодавства, що діяло до набрання чинності цим Законом, до вирішення питання про включення (невключення) об’єкта культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам’яток України».

Щойно виявлений об’єкт культурної спадщини – «об’єкт культурної спадщини, який занесено до Переліку об’єктів культурної спадщини відповідно до цього Закону».

Історичні пам’ятки – це «будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових

дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів» [303].

За дефініцію, що запропонована памя’ткознавцями Л. Федоровою та Е. Пісковою, «нерухомі пам’ятки історії – один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об’єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам’ятні місця природного й антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського та етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни – державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя» [291, с. 184–185].

Пам’ятки мистецтва – «твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов’язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам’ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями)».

Охорона культурної спадщини – «система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об’єктів культурної спадщини».

Музеєфікація – «сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об’єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування» [303].

Епіграфіка – «історико-філологічна дисципліна, що вивчає написи на твердих матеріалах: камені, кераміці, дереві, на металевих, кістяних та інших предметах. Виділяють написи на стінах будинків, кам'яних стелах, надгробках, монетах і печатях, на фресках та іконах, а також видряпані на різних речах. Застосовувані в епіграфіці класифікаційні схеми написів будуються як на їхніх (написів) формальних ознаках (матеріал, знаряддя письма), так і на їхньому змісті та мовних особливостях. Головні завдання епіграфіки – а) визначення місця і часу створення написів (це зближує епіграфіку з палеографією), б) дослідження закономірностей не книжного письма і не книжної традиції, а також реконструкція цілісних текстів написів, які зазнали механічних та інших ушкоджень» [346, с. 40–42].

Епітафія – «короткий текст на честь померлої особи, викарбуваний на надгробній плиті. Епітафією також називають надгробну промову. Як промова епітафія зазвичай містить похвалу померлій особі, її вчинкам і чеснотам, у ній ідеться про жаль і смуток, якого зазнали внаслідок втрати всі близькі, а також громада, суспільство, країна тощо» [232, с. 40].

До основних понять дослідження відносяться також терміни юдаїзму. Термінологія юдаїзму має свої регіональні та мовні відмінності, тому дисертацію доповнено термінологічним словником, для складання якого використані матеріали Єврейської енциклопедії та спеціальних словників (Додаток А).

Висновки до розділу 1

Історіографія досліджуваної теми включає значну кількість публікацій, різних за часом виходу в світ, формою і змістом. Проаналізувавши наукову літературу з історії м. Глухова, єврейської історії в цілому, історії єврейської громади м. Глухова, єврейської етнографії, лінгвістики, культури та звичаїв, роботи з вивчення єврейських кладовищ і надгробків, єврейської епіграфіки і різьбленого декору; праці, присвячені теоретичним та методологічним питанням

пам’яткознавства, історії та практичній діяльності з охорони, реставрації та музеєфікації пам’яток, можно констатувати, що в сучасній українській історіографії відсутнє спеціальне комплексне дослідження єврейського кладовища м. Глухова. Старовинні надгробки глухівського єврейського кладовища ніколи не розглядалися як об’єкти культурної спадщини, що представляють культурно-історичну цінність, а питання охорони, реставрації та включення цих об’єктів до сучасного наукового і культурного простору не порушувалося. Поодинокі згадки окремих учених з цієї теми носять фрагментарний, а не комплексний характер.

Виконання поставлених у дисертаційному дослідженні мети та завдань стало можливим завдяки виявленню й обробці величезної кількості різних джерел, насамперед письмових, речових та образотворчих.

Основними письмовими джерелами дослідження є метричні книги, ревізькі казки, породинні списки, журнали засідань Глухівського городового магістрату та ін.

У процесі дослідження були використані речові джерела, які являють собою надгробки XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища. Для дослідження були зроблені натурні обстеження і фотофіксація всіх знайдених надгробків.

У дисертації були використані образотворчі джерела, які містять унікальну інформацію про єврейські надгробки різних регіонів України і дають великий матеріал для аналізу і порівняння технік виконання різьблених орнаментів, символів, художніх образів та їх поєднань, які були використані, а також систематизації та класифікації наявних орнаментів.

З огляду на міждисциплінарний характер дослідження, воно здійснене в основному на основі методів історичної науки та спеціальної наукової дисципліни – пам’яткознавства. Крім традиційних історичних методів наукового пізнання, використані загальнофілософські і логічні методи.

Висвітлення теми надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища

м. Глухова як об’єктів культурної спадщини зумовило застосування основного понятійно-категоріального апарату пам’яткознавства та визначення сучасних теоретико-правових основ пам’яткоохоронної галузі.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА ГЛУХОВА І ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА У XIX – XX ст.

2.1. Виникнення і формування єврейської громади м. Глухова та її роль в економічному й культурному розвитку міста

У межах сучасної України євреї жили з давніх часів. На території Північного Причорномор'я зафіксовано їх перебування ще в I ст. н. е. Перші єврейські громади виникли в грецьких колоніях в Криму і на узбережжі Азовського моря. У наступні століття згадки про євреїв були пов'язані з Хозарським каганатом, влада якого в 1 тис. н. е. поширювалася на значну територію України. Масове освоєння євреями території України було зумовлене міграцією із Польщі та Центральної Європи ашкеназьких євреїв. Є згадка про присутність євреїв у Києві вже у X ст. До XVI ст. єврейські громади склалися в багатьох містах Галичини, Поділля та Волині. Саме на цей час припадає поява в окреслених регіонах єврейських кладовищ, пам'ятки яких дійшли до наших днів. За часів Великого князівства Литовського євреї проживали на території Смоленщини, сучасної Білорусі і Сіверської України. Можливо, єврейська громада існувала тоді і на території сучасної Глухівщини, оскільки саме до цих часів історик Ф. Уманець відносить найбільш старе єврейське кладовище в тих краях. Кладовище було досить обширним, що свідчило про тривалий період проживання євреїв в окрузі м. Глухова. Сліди цього кладовища виявлялися ще в третій чверті XIX ст. [367, с. 296].

У результаті московсько-литовської війни, у 1503 р., глухівські землі відійшли до Московської держави. Наступні десятиліття литовські війська не раз робили спроби повернути собі цю територію, місто неодноразово переходило з-під влади царя під владу короля. Зрештою московське правління не внесло істотних змін до сформованих на цих землях ще з часів Великого князівства Литовського порядків. З ними ж, у 1618 р., за Деулінським перемир'ям Глухів як прикордонне місто увійшов до складу Речі Посполитої. А вже у 1623 р. грамотою

королевича Владислава євреям було заборонено проживати на території Чернігівського воєводства, до якого тоді відносився і Глухів. Підставою для цієї заборони, як зазначалось у грамоті, була значна шкода, яку євреї наносили в торгівлі й ремеслах. Однак все ж відомі випадки перебування євреїв вже після 1623 р. як селітряних промисловців на путивльські землі, куди вони потрапляли з найближчих околиць [56, с. 28]. Тому, ймовірно, євреї могли періодично з'являтися і на околицях м. Глухова. Закон цей залишався в силі всі наступні роки польського правління, але це анітрохи не заважало євреям заселяти Лівобережну Україну і «під ім'ям панських орендарів бути до того ревними їх помічниками з придушення простолюдинів, що останні, озброївшись за Б. Хмельницького проти шляхти, вважали святим обов'язком перевішати або вигнати з краю разом з панами і жидів» [233, с. 540]. Національно-визвольна війна середини XVII ст. завдала значної шкоди єврейському населенню. На Лівобережній Україні воно значно скоротилося.

У часи Української козацької держави частина євреїв записалася до козацьких полків. Також євреї отримали право перебувати в Україні для торговельних справ. У пошуках нових ринків збуту своєї продукції, нових сфер комерційної діяльності і взагалі кращого життя для своїх сімей євреї-ремісники і купці намагалися затриматися в цих краях якамога довше, часто поселяючись разом зі своїми сім'ями і обростаючи тісними економічними зв'язками на певній місцевості. Наприкінці XVII ст. московська влада, яка з кожним роком все більше загарбувала Україну, намагалася обмежити єврейську торгівлю. З цією метою у 1708 р. московським царем Петром I було «велено їздити їм тільки до Києва і продавати товари оптом». Указ мав на увазі тих євреїв, які багаторазово приїздили в українські землі й, продавши свої товари, вивозили за кордон місцеву монету. Неодноразово пропонувалося виселити і осілих в краї євреїв, але ці розпорядження не виконувалися. Від гетьмана І. Скоропадського не раз виходили універсали про вигнання євреїв, але кількість їх все одно зростала. Після указу 1721 р. гетьман обіцяв, що якщо у кого-небудь виявиться єврей, то порушник

указу буде присуджений до штрафу і покарання, «а жида, ним утриманого, велимо весь його жидівський маєток розграбувати, зневажити і з применшенням здоров'я, геть за кордон оголеного вигнати» [56, с. 46].

Не дивлячись на заборони, євреї оселялися в краї, торгували, і цей торгівельний успіх часто створював їм ворогів. Місцеві ж торгові люди старанно намагалися позбавити себе від конкурента, незалежно від його віросповідання. На початку XVIII ст. міщани і купці Глухова скаржилися, «що з Великоросії понаїхали посадські люди, які й зайнялися торгівлею різними предметами, в тому числі й горілкою (шинками), і Глухівським громадянам від того чимала образа і збитки чиняться» [56, с. 49]. В одному з документів говорилося, що євреї «живуть для шинкування власницькими напоями вином, пивом й медом, і у власницьких шинках». Так що, швидше за все, місцевий торговий люд був зацікавлений саме у вигнанні євреїв. Подібна ситуація складалася і в інших місцевостях гетьманської України.

Указом російської імператриці Катерини I від 26 квітня 1727 р. про «негайну висилку всіх жидів» з України «за кордон» було знову розпочато процес активного виселення євреїв [36, с. 123]. Відповідно до цього указу при виселенні робився виняток для тих, кому потрібно було стягнути борги з християн і взагалі влаштувати свої справи. Так, в лютому 1728 р., гетьман Д. Апостол наказав Глухівському сотнику видати паспорт для проїзду в Москву єврею, який їхав туди для «визиску з деяких людей боргів своїх» [56, с. 49]. Можливо, дане згадка стосується жителя «закордонного місця Чорнобиль Мовші Маєорова», чолобитна якого про повернення грошей, даних в борг глухівським купцям, розглядалася в травні 1728 р. у Московській губернській канцелярії [338, арк. 191–192 об.]. У тому ж, 1728 р., приїжджали з Глухова до Москви у своїх судових справах євреї Давид і Беля, які раніше наймалися до глухівського дозорця для роздачі вина й пива і «цей дозорець не вчинив з ними розрахунок» [338, арк. 191–192]. Вищевказане застереження в законі 1727 р. давало адміністрації можливість залишити на колишніх місцях тих євреїв, які могли відкупитися або мали

впливових покровителів. Але навіть при цих послабленнях видворення євреїв повинне було позначитися на місцевій торгівлі і на житті решти населення, в господарському становищі якого єврейські орендарі та торговці відігравали важливу роль.

У квітні 1728 р. гетьман Апостол від імені «військ Запорізьких обох сторін Дніпра» виступив з проханням до російського імператора Петра II про допущення євреїв, нарівні з іншими іноземцями, торгувати на ярмарках [36, с. 123]. 24 серпня 1728 р. петербурзькою Верховною радою це клопотання було задоволене, але із застереженням – євреям дозволили тимчасові приїзди в Гетьманську Україну на ярмарок з правом оптової торгівлі, а щоб срібна та золота монета не виходила за кордон, їх зобов'язали на виручені гроші купувати місцеві товари [56, с. 49]. При цьому було підтверджено указ про заборону євреям мати осілість в цих краях. Проте євреї продовжували проживати як у сільській місцевості, так і в містах. Євреї жили в Ніжині, Кролевці та в Глухові. В останньому у 1729 р., проживав як мінімум один єврей, який займався кравецькою справою [56, с. 50].

Тимчасові приїзди євреїв поступово перетворювалися на постійне перебування. Їм допомагали в цьому землевласники, які мали потребу в їхніх господарських послугах як орендарів, і євреї продовжували вести торгівлю. У 1730 р. імператриця Анна Іоанівна писала: «Ми чуємо, що малоросійського народу в купецтво звертається найменше число, але більше торгують греки, турки та жиди» [56, с. 49]. У 1731 р. гетьман Д. Апостол знову повторив вимогу про виселення осілих євреїв, але рішучих заходів з їх фізичного видалення і в цей раз зроблено не було. У 1734 р., завдяки подальшим клопотанням Д. Апостола і князя О. Шаховського з запевненнями, що «в слобідських полках відчувається брак в торгових людях», приїжджі купці-євреї отримали право роздрібної торгівлі на ярмарках. Однак при цьому владі систематично нагадували, щоб вона ні в якому разі не допускала постійного проживання євреїв в Гетьманській Україні. Це виявилося майже нереально, оскільки і власники маєтків, де євреї були орендарями, і багато можновладців із числа місцевих поміщиків переховували у

себе «заборонених» євреїв. Грань між постійним і тимчасовим перебуванням євреїв у цих краях на практиці часто стиралася. Із Петербурга регулярно вимагали надсилати списки євреїв, які проживали в Гетьманщині, і місцева влада робила докладні переписи єврейських родин у всіх полках і сотнях [36, с. 123].

Згідно з переписом євреїв 1736 р., в Глухівської сотні проживало 4 єврейські родини і 3 євреї-одинаки (всього 12 чоловіків і 7 жінок). А саме:

«У селі Кочерги живе жид Лейба Лазаревич і при ньому чоловічої статі 2 і жіночої 2 душ, за бунчуковим товаришем Стефаном Миклашевським, а за яким указом оним Миклашевським прийнятий, про те в сотенному правлінні невідомо: він же жид з Польщі з містечка Брусилова з під володіння подчашія королівської величності Ольшанського, в Малу Росію прийшов уже тому шостий рік і жив наперво в маєтності графа Гавриїла Івановича Головкіна в селі Хоружівці за управителем Лоренцевим в шинкарському званні, а відти переходячи, живучи в інших місцях, бавився шинком, а нині той жид за оним бунчуковим товаришем Миклашевським в шинку другий рік з сім'єю живе» [288, с. 405].

«У селі Зазірках жительствує жид Михайло Леонтієв тільки з жидівкою за вказаним бунчуковим товаришем Стефаном Миклашевським в шинкарському званні, а за яким указом оним Миклашевським той жид прийнятий, про те в сотенному правлінні невідомо. А оний жид з Полщі з містечка Ходорова з під володіння старости Тишкевича, як в Малу Росію прийшов, тому осьмий рік і перве в містечку Седневі в будинку обозного генералного пана Лизогуба робив золотарське ремесло через 4 роки, а відтуди, відійшовши, бавився в Малоросії ж по різних місцях тим же ремеслом, а в 736 році в Пилипівці вказаний Миклашевський прийняв його на шинок в оне село Зазірки» [288, с. 405-406].

«У селі Волокитині жительствує жид Андель єдиний в шинкарському званні за власницею вдовою Грушинською, а за яким указом той жид оною Грушинською прийнятий, про те в сотенному правлінні невідомо, а той жид з Полщі повіту Могильовського села Журавичі, як прийшов в Малу Росію вже п'ятий рік, і перве жив у Монастирського сотника Романовського, а звідти,

пішовши, жив в слобідських полках в селі Каплунівці, де і нині його дружина з дітьми є, в сотню же Глухівську в оне село Волокитин прийшов у червні місяці, де прийнятий оною Грушинською» [288, с. 406].

«У селі Погребках є жид Яків Іллеч, і при ньому сім'ї душ чоловічої статі 2 і жіночої 2, в шинкарському званні за бунчуковим товаришем Андрієм Лизогубом, а за яким указом оний Лизогуб того прийняв, про те в сотенному правлінні невідомо, а той жид з Полщі з містечка Сміливого, володіння старости Бодуцького. Як прийшов в Малу Росію вже шостий рік і жив зпершу в Харківському полку і маєтності князя Кропоткіна в селі Ржавці за прикажчиком його Іваном Василієвим на шинку, а звідти в сотню Глухівську в 736 році на вербну неділю в село Погребки прийшов і там в шинку прийнятий згаданим бунчуковим товаришем Лизогубом »[288, с. 406].

«У селі Божку проживає жид Авраам Моїсеєв, при ньому сім'ї чоловічої статі 1, а жіночої 2 душі, в шинкарському званні за козаком сотні Глухівської Василем Новицьким, а за яким указом він, Новицький, його, жида, прийняв, про те в сотенному правлінні невідомо, а живе той жид в Малоросії, переходячи по різних місцях, вже шістнадцятий рік, і оного жида, коли з Малої Росії за указом жидів за кордон віправлевано, то не вислано, оскільки він, жид, тоді був на шинку в селі Будках в отчині Графа Гавриїла Івановича Головкіна» [288, с. 406].

«У селі Воргле живе жид єдиний Ілля Марков шинкарем за бунчуковим товаришем Стефаном Миклашевським, а за яким указом оний Миклашевський його, жида, прийняв, про те в правлінні сотенному невідомо, а той жид з закордону з містечка Народіща з подволодіння житомирського підсудка Повші як прийшов в Малу Росію вже п'ятнадцятий рік і жив у Сумського Полковника Івана Кондратьєва в селі його Вірат на шинку, звідти ж переходом бавився в різних місцях шинком, а цього, 736 році, в липні місяці прийшов в сотню Глухівську в оне село Воргле, дружина ж його і діти за кордоном в тому містечку Народіщу мають проживання» [288, с. 406].

«У місті Глухові є жид Яків Носович одинак, в ремеслі золотарському,

живе за Глухівським міщанином Григорієм Криворучком, а за яким указом оним Криворучко прийнятий, про те в правлінні сотенному невідомо. А як прийшов той жид в Малу Росію з закордонного місця з подволодіння Вишневецького князя тому років 13, жив він спочатку в золотниках у іноземця Вихмана, а нині – у вказаного міщанина Криворучка живе. Коли ж за указом висилали за кордон з Малої Росії жидів, то того часу, під час існування Малоросійської колегії, різним членам робив він, жид, золотарського роботу, і для того його жида не вислали за кордон» [288, с. 406-407].

Цілком можливо, що одинаком останній був тільки за офіційною версією, а не офіційно в Глухові жили й інші євреї. Так, у ще одному архівному документі згадується єврей Яким Чермноморський (в юдействі Ірша), який був присланий з Глухова до Москви, де був хрещений у 1740 р. [339, арк. 6]. Відомий і жид Ірша Шлуклер, який жив в Глухові з квітня 1724 р., спочатку сам, а потім при гетьманові Данилові Апостолі, після смерті якого перейшов до князя Шаховського. А після смерті останнього, в 1735 р., заборгував 70 рублів грошей генеральному писарю Турківському і за це утримувався під секвестром ратуші глухівської [288, с. 405].

Подібне становище євреїв в Глухові та Гетьманщині тривало аж до 2 грудня 1742 р., коли указом російської імператриці Єлизавети Петрівни було наказано: «... З усієї нашої Імперії, з міст, сіл і деревень, кожен чоловічої та жіночої статі жид, якого б хто звання і становища не був, з усім їхнім маєтком, негайно вислати за кордон і надалі їх ні в якому разі в нашу Імперію ні для чого не впускати, хіба хто з них захоче бути в християнській вірі грецького сповідання» [296, с. 727–728]. Посилаючись на указ 1727 р., Єлизавета відзначала, що «оні Жиди ще в Нашій Імперії, а особливо в Малоросії, під різними видами, як то торгами і утримуванням корчем та шинків проживання своє продовжують, від чого не іншого якого плоду, але тільки, як від таких імені Христа Спасителя ненависників, Нашим вірнопідданим в кінці-кінців шкоди очікувати маємо» [296, с. 727–728]. Тому всіх євреїв пропонувалося виселити за кордон разом з усім

майном і не пускати назад ні в якому разі. У 1743 р. у відповідь на наказ імператриці Генеральна військова канцелярія направила клопотання про дозвіл тимчасового в'їзду євреям-купцям, в якому посилалася на величезні вигоди для державної скарбниці від розвитку торгівлі, в котрій євреї, як відомо, завжди досягали успіху. Однак Єлизавета наклала на клопотання резолюцію: «Від ворогів Христових не бажаю ніякого прибутку» [192]. Указ Єлизавети зустрів числений опір як з боку євреїв, так і з боку поміщиків, а також державного апарату, в результаті чого так і не був повністю виконаний.

У 1772 р., після 1-го поділу Речі Посполитої, до Російської імперії відійшли білоруські землі разом з величезною кількістю євреїв, що здавна там проживали. Ці євреї, стаючи російськими підданими, мали право й надалі проживати в місцевостях, приєднаних від Польщі. Обмежені дуже високою концентрацію єврейського населення в районах свого споконвічного перебування, білоруські євреї поступово почали переселятися в Чернігівську губернію. [233, с. 541]. Зафіксувати їх знаходження в Глухові в цей період документально не вдалося. Згідно опису Новгород-Сіверського намісництва у 1780 р., євреїв у Глухові не було. З 1794 р. євреї офіційно отримали право селитися на території Чернігівської, Київської та Новгород-Сіверської (пізніше Полтавської) губерній [54, с. 11]. Цей час можна вважати початком законного проживання євреїв і в Глухові.

Оскільки за родом діяльності євреїв держава відносила їх до торгово-промислового класу, то, ставши російськими підданими, всі євреї зобов'язані були у найкоротші терміни приписатися до міщанської або купецької громади, а жити як представники даного класу повинні були виключно в містах. При цьому указ 1794 р. зобов'язував: «... з тих зі згаданих євреїв, які таким дозволом користуватися бажають, збирати з 1 числа наступного липня встановлені податки вдвічі проти покладених на міщан і купців християнського закону різних сповідань, які ж не хочуть залишитися, таким дати свободу на підставі Положення про міста, по виплаті трирічного подвійного податку, виїхати з Імперії Нашої»

[54, с. 167–168].

Практично відразу, з моменту дозволу євреям жити в межах Чернігівської губернії, вони почали селитися в Глухові. Єврейська громада Глухова швидко розросталася і розвивалася за рахунок тих, хто прибував з інших областей. Основними переселенцями до Глухова були, як і раніше, білоруські євреї, здебільшого з Вітебської і Мінської губерній, але були серед переселенців і євреї з інших регіонів, наприклад, з Віленської губернії. Прибували відразу по кілька сімей з одного і того ж міста або містечка [383, арк. 659–663.]. У 1800 р. в Глухові вже нараховувалося міщан-євреїв 172 душі чоловічої статі і 170 душ жіночої, а в Глухівському повіті значилося 10 міщан-євреїв чоловічої статі і 11 жіночої. До цього часу в Глухові вже була сформована єврейська громада – кагал, на чолі якого були кагальні – старійшини з числа найбільш шанованих людей. У Глухові кагальні вибиралися з числа записаних в Глухівську міщанську громаду євреїв терміном на 1 рік [78, арк. 196–198]. Однак найчастіше за результатами перевиборів залишалися на цій посаді на довгий термін. У 1800 р. кагальним у Глухові був Калман Аронович, приписаний до Глухівської міщанської громади.

Євреї, які жили в цей час у Глухові або де-небудь ще, прізвищ ніколи не мали. Ідентифікація проводилася за іменем та по батькові. До імені приєднувалося слово «бен» (син) або «бат» (дочка). Указом Урядового Сенату від 9 листопада 1802 р. було наказано це виправити: «Ніхто з Євреїв ніде в Росії терпимо бути не може, якщо він не буде записаний в одному з цих станів... При цьому переписі кожен Єврей повинен мати, або прийняти відому своє спадкове прізвище, або прізвисько, яке і повинне вже бути збережене в усіх актах і записах без будь-якої зміни, з додаванням до цього імені, даного за вірою або при народженні, міра ця необхідна для кращого устрою Цивільного їх стану, для більш зручної охорони їхньої власності й для розбору позовів між ними» [182]. Дане «Положення про євреїв», в якому і було прописане обов’язкове присвоєння євреям прізвищ, було затверджене імператором Олександром I 9 грудня 1804 р. Із цього моменту повсюдно почався процес присвоювання євреям прізвищ. У

багатьох місцевостях це затягнулося на декілька десятиліть. У Глухові присвоєння євреям прізвищ пройшло, на диво, швидко. На початку 1806 р., тобто лише через рік після затвердження положення, яке зобов'язувало присвоєння євреям прізвищ, у різних документах Глухівського городового магістрату глухівські євреї починають згадуватися з прізвищами [76, арк. 11] А з початку 1807 р. вже абсолютно всі глухівські євреї мали власні прізвища. Наведемо для прикладу лише кілька – 22 листопада 1807 р. з числа найбільш шанованих євреїв міста Глухова були обрані кагальними: Борох Овелійович Янпольський, Лейба Рувин Грознович, Довід Моїсеїв Ківін, Лейба Меєрович Левітін, Єсиль Мордух Медведєв та Іцько Моїсеїв Амстіславський [78, арк. 196–198]. Слід відзначити, що в 1825 р. кагальними обиралися Меєр Чернявський і Лейба Синицький [80, арк. 17], в 1828 р. на цю посаду були обрані Ізраїль Абрамов Белінкович і Зелік Красовицький [83, арк. 20–21], а в 1829–1830 рр. – Аншель Малостовецький [84, арк. 28].

Кагальні представляли інтереси громади в усіх зовнішніх зв'язках, у забезпеченні потреб громади, стягненні з членів громади податків і зборів громадських сум, необхідних на їхню релігії, а також здійснювали нагляд за виконанням рекрутської повинності. Остання до 1827 р. замінювалася для євреїв особливим грошовим збором, що стягувався з єврейських громад. Замість здачі рекрута міщани, а саме в цьому стані в цей час були всі глухівські євреї, платили по 300 крб. за кожного призначеного громаді рекрута. У 1827 р. іменним указом імператора Миколи I для євреїв були введені правила про відбування рекрутської повинності натурою, причому норма набору євреїв була майже в три рази більша, ніж для християн (християнське населення давало в рік сім рекрутів з тисячі душ, а з тисячі душ євреїв брали двічі на рік по десять рекрутів). Також положення євреїв погіршували подвоєні податки, заборона селитися в сільській місцевості та обмеження у багатьох видах діяльності.

Перебуваючи в таких умовах, глухівські євреї не тільки виживали, але поступово почали брати в свої руки торгівлю і більшу частину ремесел. У 1825 р.

в Глухові тримали всілякі крамниці міщани, що торгували: Мордух Ізраїлів Юдкевич з синами Юдою і Лейбою, Юда Гершко Халецький з синами Гірш і Моїсеєм, Лейба Янкель Дорошів з синами Єсипом і Янкелем, вдова Песя Ветухновська з синами Йосель і Файбішем, Гутік Абрамов Белінкович, Міхель Ізраїлів Янпольський, Самсон Янпольський, Єсип Янпольський, Абрам Янпольський, Єсип Письмений, Меєр Красовицький, Велька Красовицький, Єсип Красовицький, Ілля Красовицький і Гілька Гельман [80, арк. 17, 20, 22].

З 1827 р. в числі глухівських купців починають постійно значитися євреї. Першим в Глухові купцем 3-ї гільдії з числа євреїв можна вважати Арія Моїсеєва Єсманського, який займався у 1827 р. «хлібною покупкою» [340, арк. 41–44]. У 1838 р., крім уже зазначеного Єсманского, купцями 3-ї гільдії в Глухові значилися ще 2 євреї: торгував хлібом Єсель Вадіев Янпольський і займався підрядами й утриманням поштових станцій Євзеров Ільїн Добрушський [341, арк. 1–5]. У наступні роки число купців-євреїв постійно збільшувалася. Вони займалися підрядами, вели торгівлю, тримали заїжджі двори, винокурні та ін.

Міщани-євреї перебували на деяких громадських посадах, навчали єврейських дітей грамоті, утримували шинки, дріб'язкові лавочки, займалися ремеслами, які не вимагають значної фізичної сили. Серед шевців, кравців, золотих і срібних справ майстрів, годинникарів переважно були євреї. У 1850 – 1851 рр. серед кравців міста як мінімум 25 осіб були євреями [92, арк. 28–29]. Більшість міщан-євреїв жили бідно й тісно, їжа їх була мізерна, малопоживна і часто складалася із сухого хліба та овочів, й лише в шабат поліпшувалася, в залежності від достатку кожного [233, с. 541]. Однак це не завадило Глухівським євреям дотримуватися своїх релігійних обрядів. До 1858 р. в Глухові були 2 єврейські молитовні школи, одна займала кам'яну будівлю, а інша – дерев'яну. При кожній зі шкіл знаходився вчений рабин. Також дотримувалися єврейських свят, законів і традицій. До цього часу чисельність єврейського населення міста становила 1215 чоловіків і 1254 жінки, що складало майже 25% від усього населення Глухова [254, с. 5–7]. У 1860 р. число чоловіків-євреїв в Глухові

становило 1325 осіб, а жінок – 1319 чоловік [233, с. 120–121].

На початку 1860-х рр. життя глухівських євреїв почало поступово змінюватися, що було обумовлене відразу кількома чинниками, як загальнодержавними, так і чисто місцевими. До цього часу державна політика утисків щодо євреїв трохи ослабла і поступово було здійснено ряд заходів, які полегшували становище євреїв і відкривали для них нові можливості. Євреї отримали право селитися в сільській місцевості, бути орендними утримувачами або управителями млинів, цукрових, скляних, винокурних та інших заводів, що знаходилися при маєтках, завідування якими вимагало технічних знань і деякого оборотного капіталу. В умовах скасування кріпосного права, коли після втрати дармової робочої сили, багато поміщиків не змогло адаптуватися до нових умов ведення справ, це було особливо актуально.

Євреї масово розселялися і по всьому Глухівському повіті, де брали в аренду або управління майно поміщиків. Так купець Ізраїль Абрамович Янпольський мав оренду від поміщиків Радченка і Бека в с. Наумівці – гуральню з підвалами, вапняний завод і млин, в с. Кучерівці Берка Залманович Михлин орендував гуральню купця Букатіні, в с. Тулиголове єврей Вульф Самуїлович Турок розпоряджався маєтком Алфьорових, а Іцько Лейбович Мадорський був розпорядником маєтку Міклашевських в Волокитині. Єрахмаїл Євельович Милявський, Єсель Гіршович Вєрний, Янкель Лейбович Абрамов, Мендель Борохович Мішулович, Самуїл Іллінович Красовицький, Міхель Гіршович Айзенштат, Ізраїль Моїсеєвич Досковський, Шай Залманович Поз і Мойсей Аронович Мнушкін утримували в оренді млини в різних районах Глухівського повіту.

Багато євреїв перебувало при своїх одновірцях майстрами, підвальними або прислугою. Решта утримувала в повіті шинки, дріб’язкові крамниці, були прикажчиками і лимарями на поштових станціях, займалися торгівлею худобою, кравецтвом або навчанням єврейських дітей грамоті. На початку 1880-х рр. у Глухівському повіті проживало більше 300 єврейських сімей [155, арк. 1–92].

«Тимчасовими правилами» 1882 р. було припинене вчинення на ім’я євреїв купчих кріпостей і заставних, засвідчення орендних договорів на нерухоме майно, яке перебувало поза межею міст і містечок, та довіреностей на управління й розпорядження цим майном. Разом з цим євреї втратили право знову селитися в сільській місцевості. Ці правила примусили євреїв поступово знову перебиратися в міста. До 1903 р. в сільській місцевості Глухівського повіту залишалося всього 12 сімей [153, арк. 30], а в 1910 р. – 19 сімей [157, арк. 9].

Становище єврейської бідноти зі скасуванням кріпосного права дещо погіршилося, оскільки частина селян почала складати євреям конкуренцію в ремеслах і дрібній торгівлі. Зате прошарок багатих євреїв, які зібрали початковий капітал в дореформений період, зміг скористатися новими можливостями і вкласти кошти в банківську сферу, оптову торгівлю і промисловість. Останньому так само сприяли зміни на Глухівському ринку.

В середині XIX ст. Глухів був великим центром хлібної торгівлі, однак на початку 1870-х рр., після проведення залізниць, якими Глухів був обійдений, занепад торгівлі був сильно помітний – безліч крамниць по всьому місту стояли порожніми і закритими, ліквідовувалися або переїжджали з Глухова старі купецькі фірми. На їх місце поступово прийшли євреї. Зародилося безліч нових, більш дрібних торгівельних підприємств, здебільшого зосереджених в руках євреїв, які зуміли підлаштуватися під існуючі економічні умови, вижити в них і продовжувати свою діяльність. До 1876 р. в місті тільки 2-ї гільдії налічувалося понад 30 купців-євреїв [254, с. 71–73]. Велика частина торгівлі Глухова була в єврейських руках, а також в місті працювали шкіряний завод Ізраїля Абрамовича Янпольського і цегельний завод глухівського громадського рабина Арона Хаїмовича Глейзера.

У цей період активно розвивалося і громадське життя євреїв – після реформи 1870 р. євреї отримали право бути виборцями і самим бути обраними в Глухівську міську думу, а також бути в числі присяжних засідателів.

Культурне та релігійне життя глухівських євреїв у другій половині XIX ст.

теж були на піднесенні. З початку 1870-х рр. у Глухові жив і працював видатний єврейський письменник, публіцист і педагог Лазар Давидович Цвейфель. Трохи пізніше (з середини 1880-х рр. у Глухові жив купець Саул Беніамінович Гурвич, який займався продажем лісу і аптечних товарів. Він більше був відомий як єврейський публіцист, письменник, перекладач і літературний критик Шай Іш-Гурвич [254, с. 288]. У 1867–1870 рр. на головній вулиці міста за проектом архітектора А. Гросса була побудована білокам'яна золотоверха синагога [385, с. 17]. Крім неї, в місті було ще 2 молитовних школи. Вченими євреями при них у 1870-х рр. перебували глухівський громадський рабин Арон Хаїмович Глейзер, купець Нохім Юдкевич, міщанин Велька Янкель Красовицький; старостами – купці Моїсей Янпольський, Самуїл Самуйлович і Самуїл Єселев Письмений; скарбниками були Залман Каплунов і купецькі сини Велька Вітухновська і Берка Велькін Красовицький [254, с. 73; 85; 95].

У 1872 р. глухівський рабин Глейзер намагався відкрити в місті школу російської грамотності для єврейських хлопчиків [254, с. 44]. У 1874 р. тим же Глейзером, спільно з Л. Цвейфелем, була зроблена спроба відкрити в Глухові приватний єврейський пансіон для хлопчиків, але вона не увінчалася успіхом [171, арк. 1–11]. До 1883 р. в Глухові було 4 хедера, де навчалося 28 учнів, і 1 талмуд-тора з 20 учнями [382, арк. 1]. Крім того, єврейські хлопчики і дівчатка вчилися відповідно до процентної норми в чоловічій і жіночій прогімназіях, які пізніше були перетворені на гімназії. Потрібно зауважити, що, якщо на початку XIX ст. серед глухівських євреїв знали російську грамоту лише одиниці, то до 1880-х рр. практично всі євреї з купецької середовища і багатшого міщанського вміли говорити, читати і писати російською. При цьому основною розмовною мовою залишався ідиш, а іврит був мовою богослужінь та релігійних текстів.

У 1880-х рр. у середовищі єврейської молоді Глухова вперше почав помітно проявлятися відхід від ортодоксальності. Багато євреїв після закінчення гімназії вступали до університетів і отримували спеціальності, які дозволяли вибратися за межі «смуги осілості». Багато представників молодого покоління

потроху відступало від численних єврейських обрядів і заборон. Цікавий випадок, що наочно ілюструє ситуацію, стався в Глухові у 1882 р. Єврейською молоддю було дано дві благодійні вистави на користь найбідніших учнів гімназій. Цим виставам судилося стати «яблуком розбрату» між євреями міста. На вільності молодого покоління євреї старого гарту завжди дивилися косо, але обмежувалися настановами і суперечками. Коли вільності дійшли до влаштування вистав та ще після другої вистави молодь дозволила собі потанцювати не по-єврейськи (чоловіки між собою в одній кімнаті, а жінки в інший), а кавалери з дамами, то терпіння багатьох євреїв з традиційними поглядами луснуло і в синагозі вибухнула ціла буря. Одного з євреїв, який обіймав посаду старости при синагозі, навіть позбавили цієї почесної місії через те, що він дозволив своїм дітям грати на сцені. Знайшлися серед євреїв і ті, хто заступився в цій ситуації за старосту. Вийшла сварка, яка закінчилася бійкою [269, с. 1222–1223]. У місті почалися переслідування молоді глузуванням, лайкою і відносини між євреями та рештою населення міста, й без того не завжди однозначні, загострилися.

За даними першого загальної перепису населення Російської імперії, до 1897 р. чисельність населення Глухова досягла 3853 осіб (1839 чоловіків і 2014 жінок), що становило 26% від загального числа жителів міста (14828 осіб) [287].

ХХ ст. почалося бурхливими подіями, які з великою швидкістю змінювали одна одну і не могли не зачіпати єврейське населення Глухова, як, втім, і населення всієї України. Розпочата у 1904 р. російсько-японська війна забрала життя 18 воїнів-євреїв, уродженців Чернігівської губернії. Глухівські євреї Аврам Случевський, Моїсей Самуйлович і Рувим Перський брали участь в боях на Далекому Сході [254, с. 281]. Чи були в цій війні загиблі з числа глухівських євреїв, встановити не вдалося. Перша російська революція 1905–1907 рр. теж мала наслідки в середовищі глухівських євреїв. Деякий час життя йшло своєю чергою. Берка Єселев Харан продавав «в рознос» дозволену цензурою єврейську релігійну літературу [254, с. 289], відкрита в Глухові у 1904 р. бібліотека-читальня особливо багато відвідувалася єврейською молоддю, яка налягала на твори

Л. Толстого та інших письменників [254, с. 282], євреї торговці і ремісники займалися своїми звичайними справами, дотримувалися єврейських свят, законів і традицій.

Після жовтневого Найвищого маніфесту, який обіцяв новий державний устрій, по країні прокотилася хвиля єврейських погромів. Тільки в Чернігівській губернії відбулося 329 погромів, під час яких вбивали євреїв, грабували, громили і розкрадали їхнє майно. 18 жовтня 1905 р. в Глухові відбулася маніфестація, після чого містом пішли чутки про єврейський погром, який готувався. Єврейське населення було в тривозі, одні намагалися на деякий час покинути місто, інші знайшли притулок у будинках християн. Єврейська молодь приступила до організації самооборони. Заможні євреї на чолі з єврейським письменником Ш. Іш-Гурвичем дали гроші і скупили, де тільки могли і скільки могли, зброю. У результаті нашвидку організована єврейська самооборона була частково озброєна вогнепальною зброєю, а інші – ножами, брусами, лопатами, кирками і чим попало: всім, чим можна було відбити і нанести удар. Єврейські патрулі, чергуючись, всю ніч обходили місто. На наступний вечір напівп’яні демонстранти з піснями й криками пішли вулицями міста, десь кидаючи каміння у вікна єврейських будинків. У відповідь на це звідкись із провулка пролунав постріл. Натовп демонстрантів розбіглася. Наступного дня містом пройшли чутки, що у євреїв багато зброї. Поєднуючи обхід вулиць і єврейських будинків, єврейська молодь провела в самообороні 3 доби, але в Глухові погрому так і не сталося [386, с. 55–56]. Учасниками єврейської самооборони у жовтні 1905 р. були, євреї, які проживали тоді в Глухові, Бенціон Ісраель Чорноморський (один із видних діячів робочого і кібуціанського руху в Ізраїлі й засновник кібуца Кінерет) та Авраам Йосипович Кауфман (єврейський громадський діяч, керівник єврейських громад Далекого Сходу) [386 , с. 54–57].

У тому ж, 1905 р., в Глухові організувалося кілька партій: соціалістів-революціонерів, бундівців, іскрівців та поалей-ціоністів. Енергійніше за всіх працювали соціалісти-революціонери і бундівці. На чолі партії Бунд, яка

складалася переважно з євреїв, перебували дантист Наум Ісакович Рабинович і акушерка Анна Абрамівна Сендерихіна (Янпольська), діяльними учасниками партії були швець Борис Рогачевський, Хієна і Хана Еткінд, Хієна Михлин, гімназисти Ріва Залкінд і Куля Риссенберг, студенти Файвуш Михлин, Самуїл Григорович Самуйлович і Муня Гінзбург. Партії співчували і, в разі потреби, були готові взяти участь в її діяльності понад 150 місцевих ремісників [40, арк. 265–266]. До активної революційної діяльності жодна з партій не встигла приступити і в 1906 р. всі вони були ліквідовані місцевою владою.

У наступні кілька років глухівські євреї активно почали брати участь у культурному і громадському житті міста. Єврейські хлопчики і дівчатка відвідували гімназії та міські училища, євреї-лікарі, які закінчили Імператорські Університети, мали приватні практики, шановані громадяни юдейського віросповідання були виборцями і самі обиралися на різні посади та в гласні Глухівської міської думи, займали посади в громадських і комерційних установах міста, займалися торгівлею й виробництвом.

У 1912 р. в Глухові було 3 громадські єврейські установи: громадський рабин, Товариство допомоги бідним євреям і піклувальники талмуд-тори. До цього часу в місті сформувалася невелика, але дуже дієва група освіченої, світської єврейської молоді, яка почала вести роботу з поширення освіти між євреями міста. У цю групу входили громадський рабин А. Юдкевич, який закінчив медичний факультет Імператорського університету, лікар Моїсей Григорович Самуйлович і майбутній єврейський письменник, член Спілки радянських письменників Самуїл Давидович Персов, який щойно повернувся зі Сполучених Штатів Америки. Зусиллями цієї групи в листопаді 1912 р. було створено невелику єврейську бібліотеку. Вона мала досить значний успіх, оскільки була на той момент єдиним культурним закладом місцевого єврейського середовища. Спочатку в бібліотеці налічувалося близько 300 томів книг староєврейською, єврейською та російською мовами. В силу місцевих умов велика частина відвідувачів бібліотеки вимагала книги, які стосувалися єврейства,

російською мовою. Контингент читачів був досить значний і швидко продовжував зростати. Це зростання істотно гальмувалося відсутністю легалізації бібліотеки [381, арк. 2–3]. Товариство допомоги бідним євреям клопотало перед губернатором про дозвіл відкрити єврейську бібліотеку, але губернатор відмовив, мотивуючи це тим, що в місті вже є 2 російські бібліотеки [381, арк. 11]. Після цього організатори єврейської бібліотеки подавали аналогічні прохання від імені місцевого бібліотечного товариства і від імені двох приватних осіб, але теж отримали відмови. Після відкриття єврейської бібліотеки в Ніжині, яка за своїм статутом не була загальнодоступною, а читати мали право тільки її члени за плату 25 копійок в місяць, організатори Глухівської єврейської бібліотеки вирішили піти цим же шляхом [381, арк. 12].

Викликало труднощі під час становлення єврейської бібліотеки поповнення книгозбірні. Відсутність досвіду і необхідних знань в цій області у членів місцевої бібліотечної комісії призводили до того, що проявлялася повна випадковість при виписці нових видань, що дуже знижувало цінність бібліотеки, як культурно-просвітницького закладу. Наприкінці 1913 р. зусиллями С. Персова, через посередництво комітету Товариства для поширення освіти між євреями в Росії, було виписано з книгарні «Література» в Москві понад 50 видань єврейською та російською мовами.

Приблизно в цей же час та сама активна група приступила до реформування талмуд-тори. Були організовані щотижневі читання єврейської історії щосуботи. Учнів стали вчити правильно читати і писати російською мовою. До зимового семестру 1914 р. замість престарілих «меламедів» вчителями в талмуд-тору були запрошені вчителі Гродненських курсів [381, арк. 7]. В цей же час планувалося заснувати для дорослих і підлітків вечірню єврейську школу [381, арк. 5–6]. А також з’явився рух з поширення дитячої літератури – меламедам видавалися дитячі книжки і вони роздавали їх у хедері дітям [381, арк. 11].

До 1914 р. 65% усіх торгово-промислових підприємств, які перебували в індивідуальному приватному володінні, належало євреям міста. Це були аптеки,

базарні лавки, магазини і склади всіляких товарів, питні заклади, агентурні контори, невеликі заготівельні і промислові підприємства, ну і, звичайно, кравецькі, взуттєві і ювелірні артілі й цехи [254, с. 358]. Дві друкарні, які працювали в Глухові, належали євреям Янкелю Шмеркову Каспіну (пізніше – Неохім-Бенціон Данієлеву Гуревичу і Залману Гіршевичу Віленському) та Абраму Ізраїлевичу Дворкіну. Глухівські фотоательє теж належали євреям: Елі Давидовичу Любомирському і Іцку-Залману Янкелевичу Соркіну. Чисельність євреїв в Глухові до цього часу доходила до 2 тисяч сімей [73, арк. 22] (близько 6 тис. осіб), що становило майже 30% всього населення міста, а з початком Першої світової війни їхня кількість ще більше збільшилася за рахунок припливу біженців із західних губерній.

Із початком Першої світової війни в Глухові почався тотальний призов на військову службу. У перші місяці війни на фронт були покликані майже всі юнаки призовного віку, зокрема і євреї. Прямо з Присутствія прийнятих на службу юнаків юдейського віросповідання відправляли під присягу до казенного рабина Нохіму Залманович Юдкевича і буквально на наступний день відправляли до призначених місць перебування. Важко уявити, що творилося в ці дні на залізничному вокзалі: плач, крики, істерики. Швидкий наступ німецької армії восени 1914 р. викликав великий потік біженців із західних губерній. Разом з ними до Глухова потрапила велика кількість євреїв з охоплених війною районів. Наприклад, у 1914 р. до Глухова втік з німецького полону Нахман Закс – рабин містечок Рогове і Вешінти Вількомірского повіту Ковенської губернії. Багато хто з біженців після війни так і залишилися в Глухові, а багато хто, гнаний переворотами, громадянською війною і погромами, так і продовжував поневіряння в пошуках кращого життя.

Лютнева революція також не могла не відбитися на житті глухівських євреїв. На початку 1917 р. життя текло своєю чергою, проходили вибори на наступне чотиріччя в гласні Глухівської міської думи, на яких багато євреїв було обрано до її складу, а в липні вже висіли на всіх парканах міста нові списки

кандидатів у гласні нової демократичної Думи. На нових виборах конкурували 7 списків (партій), більшу частину яких становили представники верхівки влади, яка раніше правила в місті. Представниками Тимчасового уряду в місті істинно демократичними визнавалися лише два з цих списків: об'єднаних соціалістичних партійних організацій Російської соціал-демократичної робітничої партії, Партії соціалістів-революціонерів і «Бунда» (цей список включав досить багато євреїв) і список українських соціалістів [59, с. 2]. Список євреїв-домовласників міста Глухова демократичним не вважався і від нього до нової Думи потрапила лише 1 людина – купець Ісаак Якович Айзенштадт. Ці вибори проводилися 23 липня 1917 р. Крім названого Айзенштадта, гласними нової Думи були обрані євреї З. Л. Гінзбург, С. А. Ліфшиц, З. І. Лучинський, З. З. Михлин, А. М. Пиндрик, А. С. Письмений, М. Б. Самуйлович, В. М. Шкурман і А. З. Юдкевич. Число євреїв в новій Думі становило 30% від загального числа гласних [190, с. 3].

Після жовтневого перевороту в Петрограді щось подібне до радянської влади у Глухові встановилось у січні 1918 р. і протрималось до 19 лютого, коли Батуринський полк, який знаходився в місті, повстав разом із частиною населення. Причиною повстання було невдоволення «владою», яка тероризувала населення Глухова різними наказами і чинила безлад. Будучи вигнаними з міста і не маючи достатньо сил, щоб зайняти його знову, керівники «червоних», які бачили в цій боротьбі лише засіб для збагачення, зібрали кілька тисяч селян з усього повіту, кинувши гасло: «Бий жидів і буржуазію», та повели їх на Глухів. 22 лютого 1918 р. після восьмигодинного бою загони селян увірвалася до міста і, не відпочивши, почали розстрілювати та грабувати єврейське населення, абсолютно не розрізняючи ні бідних, ні багатих. 3 дні тривала різанина. Кожен єврей знаходився на волосині від смерті. За цей час у Глухові було вбито 103 людини. Крім цього, в повіті було знищено кілька сімей у складі 16 осіб, серед яких були і діти. Розстрілювали безпорадних, перед цим з особливою насолодою поглумившись над ними. Виводили сім'ю, шикували її і муштрували, а потім всіх убивали, причому поранених добивали багнетами. Вбивали батька, а дочці, на

очах у матері, пропонували покласти руку на стіл і тут же відрубували її. Убивши матір, змушували дочку грати на піаніно щось веселе [73, арк. 23]. На очах у матерів вбивали малолітніх дітей. Чоловіків витягували на вулицю, били прикладами, кололи і розстрілювали. Гімназистів-євреїв майже повністю винищили, а у багатьох, хто залишився в живих, були відрубані руки [191]. Місцевого жителя, шойхета Баркана, пораненого кулею, відправили в лікарню. Лікар негайно зробив йому необхідну операцію. Після цього в лікарню увірвалися більшовики і відрубали йому щойно перев'язану голову. Старого Брагінського поволокли для допиту до будівлі Дворянського зібрання, яка була резиденцією більшовицької ради. Його в дверях зустрів командуючий рославльського загону і власноруч шашкою відрубав голову. Його сина, котрий супроводжував батька і кинувся на ката, тяжко поранили багнетами. Різанина в місті була спрямована виключно на євреїв [293]. Вони ховались у місцевих жителів по підвалах і на горищах, але багатьох знаходили й жорстоко розправлялися з ними. На луках і вулицях валялися в калюжах трупи чоловіків, людей похилого віку, жінок. Вони лежали неприбрані протягом трьох днів – євреї боялися виходити зайвий раз на вулиці, а місцева «революційна влада» була зайнята більш важливішими справами. Вона «знищувала» спирт із розграбованих заводів і грабувала майно євреїв. Через 3 дні більшовикам з великими труднощами вдалося зупинити погром [73, арк. 23].

Після цього погрому багато вцілілих євреїв покинуло Глухів. Деякі з них довго поневірялися, жили за рахунок благодійності, ночували в синагогах і через кілька місяців почали повертатися до рідного міста в розграбовані будинки. Вже на батьківщині знову почалася боротьба за шматок хліба, боротьба за те, щоб не померти з голоду. Але недовго тривав і цей період удаваного спокою.

Півтора роки по тому на Глухів обрушився новий єврейський погром, хоча і з меншою кількістю людських жертв, але тривалістю більш ніж 6 тижнів. Як тільки денікінці зайняли місто, євреї відчули це на собі. Заходили групами по 3 і більше осіб, били батогами, шомполами, забирали все цінне і йшли. Тим часом

входили нові групи бандитів і, не знайшовши нічого цінного, приймалися за катування чоловіків і гвалтування жінок. Таке чергування грабіжників тривало 3 дні, за які було вбито двоє чоловіків і зґвалтовано багато жінок. Після цього погром трохи вщухнув і прийняв форму регулярних відвідувань з метою грабунку.

Таке становище тривало протягом двох тижнів. Військова частина, що згодом прибула до міста, порушила цей відносний спокій. Втомлені з дороги солдати розсипалися по єврейським квартирах, відпочиваючи там душею і тілом. Вулицями досить часто лунали крики розпачу і грубі оклики тих, хто знущався над своїми жертвами. Знову євреї не могли вийти за двері осель, ризикуючи бути побитими до півсмерті. Цей дикий розгул тривав протягом 4-х тижнів, тобто весь час перебування денікінців в місті, часом стихаючи, щоб відновитися з новою силою. Єврейське населення було вкрай змучене і знесилене як духовно, так і матеріально. За наступні 4 тижні погрому було вбито ще 9 чоловіків і зґвалтовано 20 жінок [73, арк. 25–29].

Після цих двох погромів Глухів сильно спорожнів. Від 2 тис. єврейських родин на 1922 р. залишилося всього 500. Переважно це були найбідніші сім'ї, які не мали ніякої можливості виїхати. Погроми забрали у них останні крихти, змусивши проводити своє життя в боротьбі за існування.

Після погромів і подій 1918–1919 рр. єврейське населення Глухова різко скоротилося. Перед початком Першої світової війни воно складало близько 6 тис., до 1926 р. число євреїв в Глухові скоротилося до чисельності 70-ти річної давності й становило 2566 осіб. Пізніше деякі євреї, які залишилися в місті, підпали під сталінські репресії. Друга світова війна унесла сотні життів воїнів-євреїв – уродженців Глухова. Сотні глухівчан – людей похилого віку, жінок і дітей єврейської національності було розстріляно в урочищі Борок. Назавжди закінчилася ціла епоха в житті міста, нагадувати про яку будуть лише порослі мохом старовинні мацеви старого єврейського кладовища.

Зроблена в цьому підрозділі реконструкція історії єврейської громади

м. Глухова дозволяє виявити найбільш значущі події, що відбувалися в місті та були пов’язані з євреями, і їхні хронологічні періоди, що є необхідним при дослідженні персональних і масових поховань єврейського кладовища м. Глухова. Також дане історичне дослідження дозволяє виявити найбільш яскравих представників Глухівської єврейської громади і в подальшому оцінити їх внесок у розвиток міста.

2.2. Особливості єврейської поховальної культури і традицій у контексті історії кладовища єврейської громади у Глухові

За інформацією Ф. Уманця [367, с. 296], перше на Глухівщині єврейське кладовище знаходилося поблизу с. Уланове. До 1879 р. цей цвинтар вже був з усіх боків оточений селом. Рів, який огороджував кладовище, заріс і був стертий, пам’ятників ніяких не було, нерівності ґрунту, які свідчили про наявність у ньому могил, проявлялися на площі в 1,5 десятини. За описом того ж Уманця, колись кладовище було вкрите лісом з вікових лип, згодом вони замінилися молодими, які до 1879 р. вже теж стали придатними для будівництва. На цей час кладовище увійшло до складу садиби казенного селянина Сичова, а глухівські євреї, нібито, платили йому деяку суму за те, що б він не розорював його територію. До якого часу відносилося існування даного цвинтаря, невідомо, але, оскільки кладовище займало досить великий простір, можна припустити, що воно існувало дуже тривалий період, протягом якого євреї ховали своїх мертвих в Улановому. Можливо, основна маса поховань цього кладовища відносилася до епохи Великого князівства Литовського або більш раннього періоду.

При дослідженні комплексу справ з межування села Уланове, яке проводилося у 1860-х – 1880-х рр., не вдалося виявити інформацію про приватне володіння на території єврейського цвинтаря в Улановому, так само як не вдалося ні підтвердити, ні спростувати сам факт існування в селі єврейського кладовища [312–337]. У тому ж джерелі Уманець вказував, що до 1879 р. пройшло років 70 з тих пір, як євреї перестали ховати на Уланівському кладовищі і влаштували нове

поблизу Глухова. Таким чином, заснування єврейського кладовища в Глухові має відноситися до 1800-х – 1810-х рр.

Даний часовий проміжок як час заснування єврейського кладовища в Глухові має бути досить логічним. Масово селитися в цих місцях євреям було дозволено в 1794 р. [54, с. 11]. До 1800 р. у Глухові вже нараховувалося міщан-євреїв 172 чоловічої статі та 170 жіночої. У цей же час в Глухівському повіті значилося 10 міщан-євреїв чоловічої статі і 11 жіночої [218]. Поступово євреї освоювали нові для себе території, і єврейська громада Глухова росла і розвивалася. Зі збільшенням чисельності громади, смертністю дітей та хворих, а також старінням її членів, які першими поселилися на цих територіях, до 1800-х – 1810-х рр. неминуче повинно було виникнути питання про відведення ділянки для єврейського кладовища. Єдиним архівним документом, що якоюсь мірою підтверджує час заснування кладовища, є журнал засідань Глухівського городового магістрату з розгляду скарг, що надійшли за 1836 р. [91, арк. 57–59]. Цікаві й відображені в цій справі можливі обставини, при яких єврейська громада міста отримала землю для поховання своїх померлих. За однією з версій, земля, яку займає єврейський цвинтар, належала раніше протопопу Корнелію Юзефовичу. Від нього за духівницею, у 1795 р., вона перейшла до Анастасіївської церкви міста Глухова, а пізніше настоятелем цієї церкви протоієреєм Іоанном Казанським була здана в оренду єврейській громаді під поховання померлих. Умови цієї оренди вказувалися різні. За одними даними, церква у 1809 р. отримала одноразовий платіж за можливість використовувати цю землю під єврейське кладовище, а за іншими даними, єврейська громада мала б щорічно платити орендну плату за займану землю [91, арк. 57–58]. За другою версією, на місці єврейського кладовища колись перебувало «старе Ярморковіще», яке належало місту, і на початку XIX ст. за розпорядженням Малоросійського генерал-губернатора, ця земля була відведена єврейському кагалу для поховання мертвих тіл [91, арк. 58–59].

Незалежно від обставин цього придбання єврейська громада отримала в

розпорядження ділянку землі для організації єврейського кладовища. Ця земля розташовувалася на південь від Глухова. На початку XIX ст. вона перебувала на відстані версти від міста, але до початку XX ст. Глухів розрісся, і єврейське кладовище ввійшло до його меж, розташовуючись на околиці між Терещенківською та Путивльською вулицями [53].

Ще одним, трохи пізнішим, архівним підтвердженням існування в Глухові єврейського кладовища і здійснення поховань на ньому можна вважати метричну книгу за 1845 р. (єдину збережену книгу рабинату по м. Глухову) [159]. Всі померлі в цей рік євреї в кількості 21 особи були поховані на єврейському кладовищі. Число померлих за цей рік розподіляється за гендерним та віковим принципами наступним чином: 13 чоловіків, 8 жінок, з них 9 дітей, 6 дорослих і 6 людей похилого віку. За статистикою, за 1858 р. кількість померлих в Глухові євреїв дорівнювала 42 (21 чоловік і 21 жінка) [245, с. 6–7]. Отже, за 100 років існування (1810-і – 1920 рр.), за найскромнішими підрахунками, число похованих на єврейському кладовищі міста Глухова має становити не менше 3–3,5 тис. осіб.

Похорон та підтримання ладу на кладовищі знаходилися у віданні похоронного братства – Хевра Каддіш. У Глухові його члени обиралися громадою, і саме вони завідували кладовищем. Саме кладовище традиційно не було розділене на ділянки, що відображали класове і майнове розшарування суспільства, але місця більш-менш «почесні» на ньому існували. За поховання на такому місці (в 1887 р.) виборні просили 250 крб., за менш гідне місце можна було заплатити 150 крб. [254, с. 165], бідних євреїв ховали безкоштовно. При кладовищі була мікве для обмивання тіл [254, с. 358].

Кладовище для єврейської громади є найбільш важливим предметом зацікавленості. У літературі воно іменується «Дім вічності» або «Будинок життя», натякаючи на вічне життя душі. Перебування в могилі мислиться тимчасовим. Після приходу Месії повинно статися Воскресіння мертвих, кістки обростуть тілом і повстануть з могил. Важливо зустрічати Месію в Святій Землі, тобто в Палестині, країні Ізраїль. Тому бажано бути похованим в Ізраїлі. На ділі це рідко

було можливим, тож територія кладовища символічно прирівнювалася до території країни Ізраїлю [275, с. 233–234].

Організація самого кладовища теж відповідала юдейським релігійними уявленнями. У більшості випадків ряди могил розташовувалися з півночі на південь, а самі поховання робили головою на захід. Таким чином, воскреслі небіжчики, піднявшись з могил, дивилися б на схід, тобто в бік Святої Землі й могли б відразу попрямувати до Єрусалиму [275, с. 234].

Простежимо традиційний єврейський обряд з останніх моментів життя вмираючого до облаштування могили покійного.

Згідно з єврейськими законами, заборонено наближати кончину людини, навіть на його прохання, при цьому на кожному лежить обов'язок виконати будь-яке прохання вмираючого, якщо воно не суперечить Закону. Вмираючого не можна залишати одного. Прийняти останній подих вважається проявом вищого поваги.

З моменту смерті й до похорону з тілом слід обходитися дуже шанобливо, оскільки людське тіло було створене за образом Божим, і зневажливе ставлення до тіла – образа Творця. За єврейськими законами тіло було заборонено розкривати або піддавати кремації. Очі і рот покійного після смерті повинні бути закриті близькими. На підлогу стелили підстилку, тіло знімали з ліжка, випрямляли і клали на підстилку ногами до дверей. Покійного накривали простирадлом. На огляд тіло виставляти було заборонено. У головах померлого ставили свічку. Залишати покійного в кімнаті одного було заборонено. Хтось із членів сім'ї або будь-який інший єврей повинен був знаходитися з ним весь час, при цьому біля тіла бажано було читати псалми. У кімнаті, де знаходилося тіло, було заборонено їсти, пити, палити і взагалі задовольняти потреби живих. Тіло не можна було рухати і навіть торкатися до нього без крайньої потреби. Після смерті людини в будинку відкривали вікно. Всю воду, що була в будинку в момент смерті, потрібно було вилити, а дзеркала і дзеркальні поверхні бажано завісити. З моменту смерті і до кінця жалоби в будинку повинна була горіти незгасима свічка

або лампадка «немоше ліхт».

Під час підготовки до похорону тіло повинне було бути обмите і очищене. Мили тіло найретельнішим чином водою кімнатної температури. Абсолютно чисте тіло повинне було бути послідовно і рівномірно обмите мінімум 20 літрами води. При глухівському єврейському кладовищі для цих цілей була мікве. На очі покійного клали дрібку землі або глиняні черепки, після цього тіло загортали в саван з простої білої матерії. Взуття не надягали. Обмивання і загортання мали здійснювати обов'язково особи юдейського віросповідання. При похованні трун не використовували: «Бо ти порох і до пороху вернешся».

Згідно з вимогами релігії, похорони повинні були відбуватися, у міру можливості, в день смерті. У разі смерті в суботу, в єврейське свято або під вечір, поховання переносилося на наступний день, оскільки в суботу і в свята відвідувати кладовище було не прийнято, а також не прийнято було це робити і в темний час доби [275, с. 233]. Крім цих випадків, відкладати похорон навіть на один день було заборонено, оскільки затримка похорону – це додаткові муки для душі.

В останню путь тіло виносили ногами вперед, при цьому нести тіло повинні були виключно євреї. На знак жалоби і відчаю від втрати близькі померлого робили «кріє» – надрив одягу. Це вважалося найвищим проявом скорботи. За батьками «кріє» робили з лівого боку, за іншим близьким – з правого. Не робили «кріє» на білизні і верхньому одязі (пальто). Після «кріє» скорботний вимовляв благословення: «Борух Ато А-дой-ной Е-лій-Гейне Мелех го-Ойлом Даян го-Емес» (Благословен Ти, Господь, Бог наш, Цар Всесвіту – Суддя праведний).

При похованні на тіло нічого не клали, навіть квітів. Після того, як могила була засипана читали «Моле» (траурну молитву «Кель молі Рахама»). Читали також «Ціддук га-Дін» (Виправдання Суду), псалми 17 (не читали їх в ті дні, коли не читали покаянної молитви «Таханун»), псалми 23, псалми 49 і Надгробний кадіш. Кадіш читали тільки в присутності «Мінья» (10 євреїв чоловічої статі

старших 13 років). Після цього давали пожертви бідним і, втішаючи, зверталися до зажурених зі словами: «Га-моком інахем есхем бі-сойх шеор авійлей Ційойн в-Ірушолаім» (Всюдисущий втішить вас і всіх скорботних Сіону та Єрусалиму). При виході з кладовища омивали руки, не витираючи їх.

Після похорону застілля ніколи не влаштовувалися. Після повернення з кладовища скорботним подавали трапезу співчуття: хліб, круте яйце і варену сочевицю (або боби).

Траур близьких родичів витримувався протягом 7 днів. Менша ступінь жалоби тривала 30 днів і рік. Весь час трауру було заборонено їсти м'ясо і пити вино (за винятком субот і єврейських свят).

Відповідно до Талмуду, протягом року після смерті душа кидається між земним і небесним світами, постійно відвідуючи могилу. Через рік, коли тіло остаточно розкладається, душа знаходить спокій на небесах.

Більшість надгробків глухівського єврейського кладовища було виконано у вигляді однорідних традиційних стел з м'якого каменю з округлим верхом. Функція надгробку в єврейській традиції – позначати місце поховання. З одного боку, це необхідно, щоб не потрапити до зони ритуальної нечистоти, оскільки могили не мають ритуальної чистоти. Священникам-коенам, для яких існували особливі вимоги щодо ритуальної чистоти, заборонялося відвідувати кладовища. З іншого боку, згідно з деякими уявленням, душа покійного протягом року відвідує могилу, де з нею легше вступити в контакт, тому відвідини могил цадиків (праведників і хасидських лідерів) стало особливо поширеним. Місця їх поховань сприймалися як святі місця, до них спеціально відправлялися в паломництво, поруч з ними молилися і залишали записочки-квітлах з побажаннями [275, с. 234]. Надгробки ставили не тільки людині. Ними відзначали поховання священних сувоїв і книг, які прийшли в непридатність. Відомі випадки встановлення пам'ятників на місцях, в яких були поховані сувої Тори, осквернені під час погромів [61, с. 35].

Єврейські надгробки на Поділлі люди називали «болванами», на Поліссі –

«колодами» [12, с. 184], на Глухівщині пам’ятники єврейського кладовища місцеве не єврейське населення називало «язиками». У єврейській традиції вертикальна стела з місцевого м’якого каменю називається «Мацева». Для позначення самого єврейського кладовища на Поділлі чи Буковині українці використовували особливі назви – «окописько» або «окопище» [12, с. 191]. Українське населення Глухівського повіту особливого виразу для позначення єврейського кладовища не мало.

Наприкінці XIX ст. на території Чернігівської губернії існувало 30 єврейських кладовищ: в Борзні, колонії Бреч, Броварах, Глухові, Грем’ячому, с. Дмитрівці, Ічні, п. Клинці, Козельці, Конотопі, Коропі, Кролівці, м. Ловині, Мглині, Мені, Новгород-Сіверську, Новій Басані, Новому Бихові, с. Новому Ропську, Новозибкові, Острі, Погарі, Почепі, м. Ріпках, м. Семенівці, Стародубі, Сосниці і Суражі. У Глухові було єдине єврейське кладовище Глухівського повіту. Євреї, які жили в сільській місцевості Глухівського повіту, тіла своїх померлих ховали на найближчих до них кладовищах – в Глухові, Новгород-Сіверську і Кролевці [152, арк. 8–21].

Під час погромів 1918–1919 рр. на єврейському кладовищі Глухова з’явилися братські могили загиблих у цій кривавій різанині євреїв. Такі братські могили нараховуються в кількості 4 штук. Вони розташовані вздовж східного боку кладовища і являють собою яскраво виражені кургани без будь-яких пам’ятників і розпізнавальних знаків. Індивідуальні поховання убитих в погромах 1918–1919 рр. євреїв нараховуються в кількості 11 штук. Вони розташовані у жіночій та чоловічій частинах кладовища і мають надгробки різного ступеня збереженості.

Незважаючи на те, що Глухівське єврейське кладовище весь час залишалося діючим, за роки радянської влади, коли старі єврейські пам’ятники не вважалися культурною цінністю, велика частина старовинних намогильних плит була навмисно розбита і використовувалася місцевими жителями в якості будівельного матеріалу. Уцілілі старовинні надгробки складають приблизно 1/3

частину від початкового числа надмогильних плит. Під впливом природних і антропогенних факторів процеси руйнування старовинних надгробків єврейського кладовища тривають донині.

Отже, в умовах відсутності у єврейського кладовища м. Глухова будь-якого охоронного статусу, постійного скорочення єврейської громади міста та можливості її повного зникнення питання інвентаризації, ідентифікації, збереження та охорони старовинних надгробків єврейського некрополя м. Глухова набувають все більшої гостроти.

Висновки до розділу 2

На підставі значної кількості літературних та архівних джерел було проведене дослідження в галузі вивчення історії єврейської громади м. Глухова. У результаті встановлено приблизний час виникнення Глухівської єврейської громади – 1794–1800 рр., вивчено найважливіші події в житті міста і євреїв, які населяли його, що могло знайти відображення в похованнях єврейського кладовища. Також в ході цієї роботи були виявлені деякі найбільш значущі персоналії з числа євреїв міста, що дає можливість, у разі виявлення їхніх надгробків на глухівському єврейському кладовищі, визначити їхню цінність як об’єктів історичної та культурної спадщини.

Під час вивчення й аналізу архівних і документальних матеріалів було не тільки встановлено приблизний час, а й обставини виникнення глухівського єврейського кладовища. Охарактеризовано релігійні уявлення євреїв про смерть і загробний світ, складено уявлення про роль кладовища в єврейській громаді і особливості його організації. Останнє особливо важливо при проведенні польових робіт на єврейському кладовищі міста Глухова і подальшому аналізі отриманої інформації.

Матеріали даного розділу можуть широко використовуватися для вивчення історії Глухова і єврейської громади міста, при розробці історичних, науково-методичних брошур і літератури, а також при підготовці і впровадженні

екскурсійних програм, зокрема спеціалізованих – єврейськими місцями міста і конкретно єврейським цвинтарем.

РОЗДІЛ 3
НАДГРОБКИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА М. ГЛУХОВА: ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИЙ КОНТЕКСТ

3.1. Виявлення, атрибуція, поцінування та відбір об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухова

Станом на 2019 р. єврейське кладовище м. Глухова входить в охоронну зону Національного заповідника «Глухів», що відображено на Генеральному плані розміщення території заповідника в структурі міста, зон охорони та меж історичного ареалу (М 1:5000) [53]. Досліджуваний некрополь та його поховання, як і надгробки на них, не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і абсолютно не охоплений дослідницькою, реставраційною, пам'яткоохоронною та екскурсійною діяльністю заповідника.

Кладовище займає площу в 2,91 га (Додаток Б.01.; Б.02.). Рельєф місцевості рівнинний з наявністю трьох яскраво виражених улоговин в східній частині цвинтаря, з тієї ж сторони можна помітити неозброєним оком три кургани (ймовірно братські могили). Східна частина кладовища являє собою луг, західна частина місцями вкрита деревами та чагарниками. Концентрація намогильних пам'ятників у західній, більш рівнинній, частині кладовища значно перевищує концентрацію надгробків у східній частині цвинтаря. Більшу частину південного краю кладовища займає територія, відведена під сучасні поховання (1965–2019 рр.) [250, с. 74].

Територія всього кладовища обгороджена: вхід на кладовище має залізні ворота; зі сходу кладовище має залізобетонну огорожу заввишки більше 1 м., уздовж якої влаштована смуга деревних насаджень; із півдня кладовище має огорожу з колючого дроту, яка переходить у металеву огорожу заввишки більше 1 м., що охоплює всю західну межу кладовища; з північного боку кладовище відділяється огорожею від присадибної ділянки, яка межує з ним. Крім того, уздовж більшої частини західної огорожі кладовища (починаючи з південного краю кладовища), з боку кладовища, розташовані земляний насип і водостічна

канава, які були влаштовані за радянських часів і при їхньому будівництві було зачеплено ряд поховань. Всі елементи огорожі кладовища відносяться до другої половини XX ст. і не мають історико-культурної цінності [250, с. 74].

У 2018 р. автором дисертації були проведені польові дослідження на єврейському кладовищі міста Глухова, які полягали в пошуку збережених надгробків, включаючи фрагменти, підставки, а також цілі пам'ятники або їх частини, які пішли глибоко в землю і заросли травою. Була проведена очистка та фотофіксація всіх знайдених об'єктів. На підставі цих польових робіт автором дослідження було виявлено 1040 надгробків різних ступенів збереженості (Додаток В.01.). З них 282 об'єкти являють собою підставки або фрагменти давніх пам'ятників, 758 пам'яток дійшли до нашого часу в цілому вигляді або з незначними ушкодженнями. Із цього числа 357 надгробків мають написи російською мовою або одночасно російською і єврейською мовами, решта 401 надгробок мають написи виключно єврейською мовою. Також в ході робіт була простежена і підтверджена орієнтація рядів поховань з півночі на південь [250, с. 74].

Наступним етапом роботи було проведення експертизи об'єктів культурної спадщини, яка полягала в їхній ідентифікації та атрибуції з метою визначення віку, культурної цінності, ступеня збереженості надгробків, що дійшли до нашого часу. Першим кроком на цьому шляху став переклад написів, зроблених староєврейською мовою (івритом). У ході цієї роботи було виявлено чотири ділянки, поховання на яких датуються 1921–2018 рр. (Додаток Б.04.). На них налічується 320 пам'ятників. Решта 438 збережених надгробків глухівського єврейського кладовища відносяться до числа історичних поховань, хронологічні рамки яких визначаються початком XIX ст. – 1921 р. (Додаток В.02.). Найбільш ранні виявлені надгробки датовані 1824 і 1826 рр. (Додаток Г., надг. №0035 і 0036) [250, с. 74].

У результаті аналізу отриманих даних було виявлено 328 жіночих поховань і 336 чоловічих, при цьому зроблено важливе відкриття про існування

на глухівському єврейському кладовищі окремих жіночої і чоловічої ділянок, які ідентифіковано як поховання початку XIX ст. – 1921 р. (Додаток Б.03.) [250, с. 75].

Методом зіставлення результатів проведених у 2018 р. перекладів з розшифровками, зробленими у 2006 р. єврейською громадою міста Глухова, виявлено 27 безповоротно втрачених з тих пір надгробків, написи на яких перебувать у поганому стані і прочитати їх вже неможливо. Також виявлено 235 надгробків, пропущених при ревізії 2006 р. З них мають написи, які вдалося прочитати, 146 надгробків (Додаток В.01.) [250, с. 75].

Основним типом єврейських надгробків (мацева) є стела. Саме вона на Глухівському єврейському кладовищі складає переважну більшість серед усіх інших видів надгробків. Вони вироблені за загальноприйнятою класичною форму і являють собою вертикальну плиту з місцевого пісковику або вапняку з циркульним округлим верхом. У двох випадках вертикальна плита зберігає прямокутну форму заготовки (Додаток Г., надг. №0634 і 0730), в одному випадку має зрізані кути (Додаток Г., надг. №0365) і у двох – більш складну форму верхньої частини (Додаток Г., надг. №0592 і 0894). Серед стел початку XX ст. виявлено п’ять стел, які мають фігурне завершення кутом на два скати (Додаток Г., надг. №0565, 0587, 0636, 0893 і 0944) [250, с. 75].

Зазвичай стели єврейських надгробків звернені на схід, але орієнтуванню не завжди надавали особливого значення. Майже всі стели глухівського єврейського кладовища звернені лицьовою стороною на захід (не враховуючи ділянку з похованнями 1965–2018 рр. – на ній надгробки лицьової сторони звернені на схід). Епітафії і рельєфні орнаменти виконані на лицьовій стороні надгробків (за винятком надгробку № 0423/0424, який має епітафію і різьблений декор з обох боків) (Додаток Г., надг. №0423/0424). Лицьова площина каменів не завжди вивірена, у багатьох випадках різьблення виконане прямо по нерівностях відколу.

Серед пам’яток інших видів найпоширенішим є невисокий стовпчик-

обеліск, який має з усіх чотирьох сторін епітафії, або з одного боку – епітафії, а з інших – традиційний орнамент у вигляді древа в квітковому горщику. Пам'яток такого виду на єврейському кладовищі міста Глухова виявлено 58 одиниць. У більшості випадків вони виконані з пісковику або вапняку. Більш високі обеліски, які загострюються догори, і виготовлені з пісковику або граніту, збереглися на глухівському єврейському кладовищі в кількості 13 штук [250, с. 75].

Традиційна для багатьох регіонів форма єврейських надгробків – саркофаг – на глухівському єврейському кладовищі зустрічається лише в похованнях 1920-х рр. Вони виконані з бетону і мають округлий верх. Стан збереження даного типу надгробків практично не дозволяє розібрати написи на них. Надгробків такого типу виявлено шість штук (Додаток Г., надг. №0617, 0645, 0647, 0649, 0770 і 0981). В одиничному екземплярі представлений надгробок, який поєднує саркофаг зі стелою, приставленою до його торця лицьовою стороною назовні (Додаток Г., надг. №0512). Надгробок такого типу називають «чоботом». Він має найбільш широке поширення на єврейських цвинтарях південно-східній Волині [250, с. 75].

У кількості шести штук на глухівському єврейському кладовищі представлені надгробки у вигляді кубічного цоколя з високим загостреним навершям, які у більшості випадків виконані з чорного полірованого граніту і мають написи з однієї або декількох сторін російською, івритом або двома мовами одночасно (Додаток Г., надг. №0383, 0401, 0558, 0618, 0720 і 0845). У деяких зразків надгробків цього типу зберігся лише кубічний цоколь, у верхній частині якого є штир для кріплення верхньої частини. Пам'ятники такого типу були широко поширені на християнських кладовищах міста Глухова. На деяких з них виявлені клейма магазину жорнових каменів і надгробків «І. М. Кабанов навпроти поштамту в Москві». На надгробках такого типу з єврейського кладовища міста Глухова клейма виробників пам'ятників відсутні. Однак за матеріалом (чорний полірований граніт), оформленням самої плити, а також за часом поховань і популярності подібних пам'ятників в Глухові певного часу

можна, ймовірно, віднести пам’ятники цього типу авторству майстерні Кабанова в Москві.

Дорогі, розкішні і модні надгробки, форми яких запозичили на християнських кладовищах, на початку XX ст. часто зустрічалися на єврейських цвинтарях великих європейських міст, Києва, Москви і Санкт-Петербурга, але ніколи не були властиві старим єврейським кладовищам в містах і містечках «смуги осілості». Проте на єврейському кладовищі міста Глухова було виявлено три подібних надгробки: у вигляді Дерева Плачу (Додаток Г., надг. №0827) [250, с. 76] і мармуровий пам’ятник з елементами надгробку-каплиці, які отримали широке поширення на християнських кладовищах (Додаток Г., надг. № 0588 і 0719).

Так само в єдиному екземплярі на єврейському кладовищі Глухова представлено надгробок у вигляді склепу, виконаний із цегли (Додаток Г., надг. № 0641). Його встановлено на могилі загиблим в єврейському погромі у листопаді 1919 р. братам Пружанським). Окремим типом є і надгробок, в якості якого використане жорно (Додаток Г., надг. № 0022). Подібні надгробки мали поширення на єврейському кладовищі м. Мглин Чернігівської губернії, нині Брянська область, Росія [250, с. 76].

Навіть в умовах традиційної культури єврейської громади пам’ятник, його тип, матеріал з якого він був виготовлений, сюжет різьблення і його складність свідчили про соціальну категорію похованого. Новомодні європейські пам’ятники, а також високі пам’ятники з граніту демонстрували приналежність похованих до числа багатих людей, часто зі світською освітою, які відійшли від традиційного укладу національного життя євреїв. На могилах заможних євреїв, котрі дотримувалися консервативних традицій, встановлені традиційні стели. Однак вони перевершували навколишні стели своїми розмірами, кількістю декору, ступенем його складності і детальністю опрацювання. Написи епітафій на таких надгробках робилися опуклими. Подібні стели відображали достаток і знатність похованого. Такі стели складають на кладовищі лише малу частину всіх

традиційних надгробків. На глухівському кладовищі вони представлені 56 мацевами [250, с. 76].

Вимога обов’язкового встановлення пам’ятника на кожному похованні сприяла виготовленню надгробків максимально недорогими і доступної вартості. Це впливало на характер зображень, іноді примушуючи майстра домагатися виразності якомога більше скупими засобами, а іноді залишати стелу взагалі без різьблених орнаментів. Декор основної маси традиційних єврейських надгробків дуже скромний. Як правило, різьблений орнамент на них повністю відсутній, а текст епітафії виконаний «увігнутим» способом або шляхом карбування написів на камені. В єврейській некрополістиці відомі випадки, коли епітафії невміло наносилися дітьми покійного. Робилося це в зв’язку з бідністю сім’ї або по заповіданій волі батька, який бачив у цьому знак вічного зв’язку з нащадками. Таким чином, художня цінність написів у більшій частині надгробків глухівського єврейського кладовища повністю відсутня і має суто народно-ремісничий характер [250, с. 76].

Згадана вище вимога про обов’язкове встановлення пам’ятника на кожному похованні єврейського кладовища і ряди могил на аерофотозйомці єврейського некрополя (Додаток Б.01.) міста Глухова (при натурному обстеженні горбки могил, що утворюють ці ряди, вже практично не читаються і є не завжди такими, які чітко проглядаються) на даний час свідчать про те, яка величезна кількість пам’ятників глухівського єврейського кладовища безповоротно втрачена.

Необхідно також відзначити наявність на глухівському кладовищі розфарбованих надгробків, що є рідкістю і зустрічається далеко не на всіх старовинних єврейських цвинтарях. До розпису зображень майстри вдавалися в тих випадках, коли твердість каменю не дозволяла домогтися бажаного орнаменту. Так само яскравість таких надгробків могла симпатизувати замовникам, різко виділяючи подібний розфарбований надгробок на тлі сірих однорідних плит по сусідству. Часто вдавалися до розпису з метою поновлення

пам’ятника. Барвниками служили червоно-коричневі та світло-жовті землі, вапно, сажа і синька, замішані на яєчній емульсії. Існування такого барвника було недовговічним – із часом фарба вимивалася дощами, вивітрювалася і вицвітала на сонці. На єврейському кладовищі міста Глухова було зафіксовано лише один подібний пам’ятник (Додаток Г., надг. №1039), встановлений на похованні 1922 р. Однак у ході польових робіт було виявлено ще кілька каменів, у підставках яких, під шаром землі, в поглибленнях різьблення збереглися сліди фарбування, зниклого на всій решті поверхні каменя під дією природних факторів.

Єврейське кладовище є одним із чотирьох історичних некрополів на території міста Глухова. Час його виникнення відноситься до кінця XVIII – початку XIX ст. Яких-небудь істотних розширень території даного кладовища ні документально, ні польовими дослідженнями на місцевості не зафіксовано. Таким чином, можна вважати, що весь масив поховань глухівського єврейського кладовища зберігся на історичній території. Щільність розташування і загальна кількість збережених історичних пам’яток (1824–1921 рр.) значно перевершують аналогічні значення всіх інших старовинних кладовищ міста. Історичні пам’ятки на єврейському кладовищі складають 42% від загального числа надгробків даного некрополя, що робить цей цвинтар найцікавішим з різних точок зору.

Саме кладовище, будучи частиною єврейської культури, яка багато в чому вже пішла з цих місць, має високу джерельну цінність. Надгробки, зроблені на них епітафії та різьблені орнаменти, їх семантика і специфічна стилістика дозволяють багато чого зрозуміти про співвідношення текстових і нетекстових джерел смислу в єврейській культурі в цілому, можуть служити додатковим джерелом при вивченні юдейської релігії, її історії та законів. Надгробки глухівського єврейського кладовища здатні розповісти не тільки про померлих людей, а й про духовний світ людей, які створювали і підтримували раніше єврейські похоронні традиції в місті.

Одним із завдань дисертаційного дослідження поставлено здійснити аналіз і класифікацію збережених об’єктів культурної спадщини єврейського кладовища

м. Глухів з точки зору їх видової та типологічної приналежності.

Класифікацію здійснено на базі вітчизняного законодавства та сучасних пам'яткознавчих наукових розробок.

Охорона об'єктів культурної спадщини оголошена одним із пріоритетних завдань державної влади в Україні. Правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь регулює Закон України «Про охорону культурної спадщини», ухвалений Верховною Радою України в 2000 р. (остання редакція – від 25 січня 2019 р.) [303].

Стаття 2 Закону присвячена класифікації об'єктів культурної спадщини. Їх систематизовано за такими видами:

- археологічні,
- історичні,
- об'єкти монументального мистецтва,
- об'єкти архітектури,
- об'єкти містобудування,
- об'єкти садово-паркового мистецтва,
- ландшафтні,
- об'єкти науки і техніки [303].

За видовою класифікацією серед 438 надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища Глухова є пам'ятки історичні та монументального мистецтва. Деякі з них поєднують ознаки різних видів пам'яток, тобто мають комплексний характер (Додаток В.02.).

Згідно пункту 2 розділу 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини», до історичних пам'яток належать «будинки, споруди, їх комплекси

(ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (зокрема й іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів» [303]. Таким чином, за видовою класифікацією до пам'яток історії належать всі 438 поховань з надгробками, а також і найстаріше єврейське кладовище.

Деякі досліджені надгробки одночасно є пам'ятками монументального мистецтва. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятками монументального мистецтва визнаються «твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями)» [303]. За видовою класифікацією таких пам'яток – 44.

Сучасні вітчизняні вчені, погоджуючись з рядом принципових моментів дефініції пам'яток історії, неодноразово вказували, однак, на його неповноту й наявність певних неточностей. Зокрема Л. Федорова та Е. Піскова запропонували розширену і більш вичерпну дефініцію: «нерухомі пам'ятки історії – один із видів історико-культурної спадщини, що включає розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного й антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського та ентонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного і духовного розвитку народів і кожної країни – державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя» [291, с. 184–185].

Визначення і відбір об’єктів культурної спадщини глухівського кладовища здійснювався відповідно до запропонованих українськими пам’яткознавцями критеріїв поцінування та відбору пам’яток історії:

- критерій історичної цінності вміщеної в них інформації;
- критерій наукової цінності;
- екологічний критерій;
- хронологічний критерій [368, с. 192–198].

Абсолютно всі 438 старовинних надгробків 1824–1921 рр. глухівського єврейського кладовища відповідають зазначеним критеріям. Їх історичне значення, як і кладовища в цілому, полягає в тому, що вони репрезентують культуру і поховальні традиції єврейського народу, які побутували у досліджуваному регіоні в XIX – на початку XX ст.

Згідно з критерієм наукової цінності, всі відібрані об’єкти автентичні і синхронні в часі з похованнями, навіть ті, що збереглися фрагментарно, значна частина з них має первісний вигляд. Наукова цінність пам’яток як джерела історично достовірної інформації безсумнівна, оскільки написи на них свідчать про відомі історичні події того часу, зокрема про єврейські погроми в Глухові (Додаток Г., надг. №№0587, 0651, 0655, 0657, 0705 і 0986) і наплив біженців в період 1914–1916 рр. (Додаток Г., надг. №№0466 і 0769). Особливий інтерес для досліджень мають дані про відомих глухівчан.

У сучасному пам’яткознавстві досить часто застосовується екологічний критерій поцінування пам’яток, який визначає місце того чи іншого об’єкта в історично сформованій системі взаємодії людини з природним та культурним довкіллям, що є результатом праці попередніх поколінь. Виходячи з цього, старовинне єврейське кладовище, надгробки і поховання на ньому мають вагоме значення у збереженні історико-культурного середовища Глухова, специфічної психосфери єврейського етносу і населення міста в цілому, у відновленні неповторної історичної аури цього старовинного міста. Включення пам’яток

єврейського кладовища до музейного і туристичного простору регіону матиме велике морально-екологічне значення для його мешканців [368, с. 196–197].

Хронологічний критерій фіксує таку важливу для поцінування пам’яток ознаку, як віддаленість в часі від сьогодення. Йому відповідають всі об’єкти глухівського єврейського кладовища. У сучасному пам’яткознавстві зазначений критерій виступає як допоміжний, оскільки хронологічних обмежень для визнання об’єкта культурної спадщини пам’яткою історії тепер не існує. Головним для надання статусу пам’ятки виступає її зв’язок з важливими історичними процесами, подіями та персоналіями. Водночас віддаленість в часі разом з відповідністю іншим критеріям підвищує історико-культурну цінність об’єкта.

До того ж, об’єкти культурної спадщини єврейського кладовища в Глухові, як і воно саме, поціновувались і за таким принципом, як «рідкісність». Це стосується не лише міста Глухова, а й регіону, і країни в цілому.

Слід зазначити, що використані критерії поцінування можуть застосовуватися і для аналізу інших видів пам’яток, зокрема пам’яток мистецтва досліджуваного кладовища. Різьблений декор намогильних плит є зразком самобутнього народного декоративно-прикладного мистецтва, володіє своєрідним стилем та образною мовою і має цінність. Із загальної кількості надгробків глухівського єврейського кладовища 44 стели (Додаток В.05.) мають орнаменти, які відрізняються складною, трудомісткою розробкою різьблення і художнім смаком, і тому можуть бути віднесені до пам’яток монументального мистецтва. Дані пам’ятники представляють інтерес для різних мистецтвознавчих досліджень і мають значимість в якості експонатів майбутнього музею просто неба. Вони демонструють найбільш цікаві елементи мистецтва декоративного різьблення намогильних плит, його зв’язок з культурою і релігією єврейського народу та вплив місцевих факторів на цей вид декоративно-прикладного мистецтва.

У дисертації вперше розроблено класифікаційну таблицю всіх об’єктів культурної спадщини XIX – початку XX ст. єврейського кладовища Глухова за

видовою приналежністю (Додаток В.02.); а також класифікаційну таблицю за типологічним принципом – за хронологією (Додаток В.06.).

3.2. Поховальні об’єкти 1824–1921 рр. глухівського єврейського кладовища як пам’ятки історії

Дослідженням доведено, як уже зазначалося, що 438 об’єктів єврейського кладовища поціновані як об’єкти культурної спадщини України. Згідно українського законодавства, за видовою ознакою вони класифікуються як нерухомі пам’ятки історії. Разом з тим, надгробки є невід’ємною частиною такої типологічної групи пам’яток історії, як поховання. На досліджуваному кладовищі 438 надгробків встановлені на 438 похованнях періоду 1824–1921 рр. (Додаток В.02.). Тобто кожний поховальний об’єкт складається з могили і намогильного пам’ятника.

У статті 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» пропонується класифікувати всі об’єкти культурної спадщини за наступними типами:

«споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об’єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об’єктів культурної спадщини;

визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду» [303].

Отже, поховання, зокрема і надгробки, як типологічні групи об’єктів культурної спадщини не зафіксовані, хоча у видовій класифікації у числі пам’яток

історії перелічені поховання і некрополі.

Українське пам’яткознавство постійно поповнюються новими науковими працями, присвяченими зокрема і теоретичним питанням науки. Серед них і питання класифікації пам’яток історії. Особливістю нерухомих історичних пам’яток є надзвичайно широкий діапазон змістовних параметрів втіленої в них інформації. Вони можуть бути пов’язані з якою завгодно історичною подією (фактом, особою) загальнолюдського й етносоціального значення й одночасно мати форму якого завгодно об’єкта реальної дійсності, що був свідком вказаних подій [291, с. 196].

Учені Е. Піскова і Л. Федорова запропонували два основні, специфічні для даного виду пам’яток, принципи класифікації за типологією:

- за змістом зосередженої в об’єктах інформації,

- за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації [214, с. 198].

Вони вважають можливим відповідно до формально-типологічних ознак нерухомих пам’яток історії систематизувати їх таким чином:

- будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень;

- інженерно-технічні й інші споруди;

- об’єкти природи;

- пам’ятні місця (локалізовані території природних і антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень – вулиць, площ тощо);

- поховання [214, с. 199].

Таким чином, згідно із запропонованою класифікацією за формально-типологічними ознаками, досліджувані об’єкти є похованнями.

За змістом зосередженої в об’єктах інформації вони систематизували нерухомі пам’ятки історії у наступні групи:

- державного устрою та суспільно-економічного ладу;

- громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;

- воєнної та військової історії;

- виробництва і техніки;

- науки, освіти, культури;

- релігійного і церковного життя [291, с. 199].

Не вдаючись до детальної систематизації поховальних об'єктів глухівського єврейського кладовища за змістом зосередженої в них інформації, відзначимо, що багато з них відповідають запропонованим типологічним групам. У якості історичного джерела надгробки і поховання цвинтаря підтверджують відомі історичні події того часу – єврейські погроми в Глухові (Додаток Г., надг. №№ 0587, 0651, 0655, 0657, 0705 і 0986) і наплив біженців в період 1914–1916 рр. (Додаток Г., надг. №№ 0466 і 0769). Особливий інтерес для досліджень мають дані щодо конкретних персоналій. На єврейському кладовищі міста Глухова поховано багато відомих людей, які зробили значний у культуру, економіку та інші сфери життя міста. Серед них єврейський письменник, публіцист і педагог Лазар Давидович Цвейфель (Додаток Г., надг. № 0557), Абрам Ісаакович Русаков – дід радянського живописця і графіка Олександра Ісааковича Русакова (Додаток Г., надг. № 0827), духовні рабини (їх вважали в єврейській громаді цадиками) Менахем-Нохум-Довид Геселєв і Ісраель-Дов-Бер Нохимов Шумяцькі (Додаток Г., надг. № 0587), купці Ісаак Якович Айзенштадт (Додаток Г., надг. № 0621), Залман (Додаток Г., надг. № 0558) і Гецель (Додаток Г., надг. № 0401) Єсманські, Арон Борохович Лучинський (Додаток Г., надг. № 0623), Гірша Велькович Самуйлович (Додаток Г., надг. № 0719), Мендель Борисович Самуйлович (Додаток Г., надг. № 0720), Самуїл Янкелевич Самуйлович (Додаток Г., надг. № 0722), Мендель Самуїлович Локшин (Додаток Г., надг. № 0613), Мендель Абрамович Месежніков (Додаток Г., надг. № 0767) та ін.

Усі 438 надгробків, які досліджуються, мають наукову цінність, оскільки

можуть служити джерелом інформації для досліджень з області епіграфіки, літературознавства, лінгвістики, мистецтвознавства, некрополістики, генеалогії, джерелознавства, соціально-демографічної та санітарно-комунальної історії.

З точки зору історії мають значення всі 438 виявлених надгробків 1824 – 1921 рр., оскільки вони являють собою культуру і традиції єврейського народу, що проживав в даному регіоні у XIX – на початку XX ст.

Зупинимося детальніше на особах деяких поховань.

Найвідомішим, не раз згадуваним в різних публікаціях, пам'ятником глухівського єврейського кладовища є надгробок письменника, публіциста і педагога Лазара Давидовича Цвейфеля (Елиезер-Цві син Давида Кац Цвейфель) (Додаток Г., надг. № 0557).

Він народився у 1815 р. в Могильові. Батько Цвейфеля, любавицький хасид, обіймав скромну посаду меламеда. Цвейфель отримав ґрунтовну домашню освіту і славився знанням рабиністичної та хасидської літератури. Батьки одружили Цвейфеля в юному віці, але його сімейне життя не склалося, і молодість він провів, поневіряючись й заробляючи проповідями та викладанням. У 1853 р. був призначений викладачем Талмуду до рабинського училища в Житомирі, де став улюбленим наставником декількох поколінь вихованців (серед них – І. Линецький, А. Паперна, Я. Мазі та багато інших).

Літературна творчість Цвейфеля відрізнялася різноманітністю жанрів (вірші, оповідання, публіцистика, проповіді, праці з історії, літературно-критичні статті) та новизною стилю. Писав літератор в основному івритом та, дещо менше, – ідишем. Перша збірка віршів і статей Цвейфеля «Міним ве-угав» («Струни і орга́н») вийшла у Вільному в 1858 р. У 1867 р. надрукована збірка його оповідань і віршів «Тушія» («Мудрість»). Для поширення ідей помірного просвітництва Цвейфель звернувся до творчості на ідиш. У 1860-х рр. були опубліковані його трактати «Мусар хаскел» («Моральна настанова») і «Тохахат хаім» («Життєвий осуд»). У 1886 р. вийшло у світ оповідання «Дер гликлихер мафтир» («Щасливий мафтир»). Ці та інші твори користувалися широкою

популярністю. Проте славу письменнику приніс його найбільший твір на івриті – чотиритомна історична праця, присвячена історії хасидизму «Шалом ал Ісраель» («Світ Ізраїлю»), яка вийшла у 1868–1873 рр. Ця робота спиралася на великий документальний матеріал і до наукового обігу вперше були введені факти релігійної боротьби в єврейському середовищі XVIII ст. Пізніше вона була високо оцінена єврейськими істориками.

У 1873 р. Житомирське рабинське училище було перетворене на вчительський інститут. Цвейфель був звільнений і повернувся до ненадійного заробітку бродячого вчителя. У поважному віці він оселився в Глухові у помешканні дочки. Вона та її сім'я не згадуються в жодній із існуючих публікацій, присвячених Цвейфелю. Проте для повноти його біографії, розуміння причин появи письменника в Глухові і зв'язку з містом ця інформація може виявитися дуже цікавою. Зятем Цвейфеля був Арон Хаїмович Глейзер. Він теж закінчив курс того ж Житомирського рабинського училища, де раніше викладав тесть. У 1867 р. чоловік дочки заснував у Глухові цегельний завод, а ще через деякий час – відкрив на Києво-Московській вулиці перший в місті книжковий і паперовий магазин. Торговий заклад Глейзера містився за Троїцьким собором, біля старої будівлі жіночої прогімназії. У ньому продавалися дорогі книги і підручники. За прилавком стояла дружина Глейзера – дочка Л. Цвейфеля [23, с. 111]. На даний час її ім'я встановити не вдалося.

У 1872 р. вже відомий і шанований у місті Глейзер був обраний на посаду Глухівського громадського рабина, після чого клопотав про відкриття в Глухові школи російської грамотності для єврейських хлопчиків [254, с. 44]. Влітку 1874 р. той же Глейзер разом зі своїм тестем, позаштатним учителем скасованого Житомирського рабинського училища Л. Цвейфелем, клопотав про відкриття в місті приватного «Єврейського чоловічого пансіону» [171, арк. 1]. Таким чином, усі твори, написані Цвейфелем після 1874 р., можна відносити до глухівському періоду його життя. До їх числа належать популярні історично-філософські трактати «Хешбоно шел олам» («Вищий рахунок»), «Нецах Ісраель» («Вічність

Ізраїлю») і визначний твір «Санегор» («Захисник»). У Глухові разом із зятем, дочкою та їхніми дітьми Цвейфель прожив усе подальше життя і помер у 1888 р. [252, с. 91]. Народженого в 1889 р. в сім'ї Глейзера хлопчика назвали на честь діда – Лазарем, а вже в наступному, 1890 р., родина назавжди покинула Глухів, переїхавши до Полтави, де глава сімейства був обраний рабином і отримав посаду вченого єврея при полтавському губернаторові.

У глибині глухівського кладовища, серед традиційних пам'ятників з м'якого каменю, покритих різьбленими символічними барельєфами і написами, височіє один з наймасивніших надгробків – гранітний монумент у вигляді Дерева Плачу (стовбур з відрубаними гілками) на могилі Абрама Ісааковича Русакова, померлого 21 квітня 1901 р. (Додаток Г., надг. № 0827). Нехарактерний для того часу і старого цвинтаря в «смузі осілості» пам'ятник було встановлено його дітьми, котрі відійшли від традиційного єврейського національного життєвого устрою. Надгробний напис на його лицьовій стороні виконаний російською і дублюється на задній частині монумента традиційним текстом івритом. У верхів'ї пам'ятника видно сліди від колись прикріпленого портрета покійного. Це вважалося неетичним і не допускалося на старих єврейських кладовищах. Можливо, портрет був прикріплений значно пізніше після встановлення самого монумента, оскільки подібний прецедент уперше виник тільки у 1903 р. на санкт-петербурзькому єврейському кладовищі, що відрізнялося своєю парадністю і вільнішими устоями [252, с. 92].

Абрам-Мордух Ісаакович Русаков народився в 1836 р. і ще в юності був забраний в солдати. Відслуживши 15 років на дійсній військовій службі, отримав можливість приписатися до Глухівської міщанської громади. Він не належав до числа найбільш багатих і відомих людей Глухова, однак одним із перших в місті усвідомив переваги здобуття освіти для єврейської молоді. Усе своє життя Русаков присвятив тому, щоб на свої мізерні кошти дати своїм дітям таку освіту, аби вони могли заробити чесний шматок хліба і принести посильну користь суспільству. Усі його діти ще в XIX ст. не лише закінчили гімназії, але й отримали вищу освіту.

Дочки, Анна, Бася та Іта стали лікарями і мали медичні практики в різних містах Російської імперії. Сини Ісаак і Файвиш, хоч і закінчили медичний і юридичний університетські факультети, але своє покликання знайшли на іншому поприщі, дорога до якого була уторована їхнім батьком [252, с. 92].

У 1890-х р. А. Русаков став агентом Санкт-Петербурзької компанії «Надія» в Глухові. Це було транспортно-страхове товариство з величезною мережею агентів і контор, які займалися морськими, річковими, сухопутними перевезеннями, страхуванням вантажів, портової поклажі та різного майна від вогню. З часом майже усі сини Русакова перейшли на службу в різні підрозділи компанії «Надія» – Янкель Абрамович представляв це страхове товариство в Глухові до самої Української революції, а його брати служили в центральній конторі компанії в Санкт-Петербурзі.

Завдяки сімейству Русакових за перше десятиліття XX ст. на службу в Санкт-Петербурзьку контору компанії «Надія» влаштувалася значна кількість родичів і знайомих, яким це дозволило поїхати з Глухова і таким чином вибратися за межі смуги єврейської осілості.

У петербурзькій конторі компанії «Надія» служив і середній син Русакова – Ісаак – батько майбутнього живописця, графіка, члена Ленінградського Союзу художників, представника ленінградської школи пейзажного живопису Олександра Ісааковича Русакова [258]. Найстарший син А. Русакова Нохім мав у Глухові маленький миловарний завод [73, арк. 29].

Останні роки життя Абрам Ісаакович жив із сином і онуками на Києво-Московській вулиці у будинку Карпеки. Потурбувавшись про майбутнє усіх дітей, єдиною тривогою хворого старого була молодша дочка Бася, котра закінчила гімназію із золотою медаллю, але яку через процентну норму другий рік поспіль не приймали в жіночий медичний інститут. У вдячність його успішні та благополучно влаштовані діти поставили на могилі батька гідний пам’ятник, хоч і виконаний не зовсім в єврейських традиціях. Він досі височіє над могилами глухівського єврейського кладовища, як новий, немов час йому не підвладний

[252, с. 92].

На могилі Ісаака Яковича Айзенштата (Додаток Г., надг. № 0621) в далекій від входу частині кладовища стоїть традиційна стела з напівкруглим верхом із м'якого каменю. Родина померлого з'явилася в Глухові на рубежі 1870–1780-х рр. Звідки вони прибули і чиїми нащадками були, виявити не вдалося. Навколо цього прізвища витає декілька легенд про приналежність до нащадків Шнеура-Залмана бар Боруха з Ляд, відомого в народі як Алтер Ребе – засновника хасидського руху Хабад. Однак жодна з них доки не знайшла документального підтвердження. Перший з глухівських Айзенштатів, купець Янкель-Есель Іцкін Айзенштат, будучи людиною небідною і здатною вести справи, у 1882 р. придбав на розі Спаської й Квасниківської вулиць частину маєтку, який перебував у заставі у Глухівського міського громадського банку і належав міщанинові Івану Петрову Дудці, з перекладом на нового власника частини боргу в сумі 2500 крб. Незважаючи на успішність бізнесу останнього, цей борг так і тягнувся за ним упродовж 20 років. Придбаний маєток складався з дерев'яного будинку в півтора поверхи з флігелем, критим залізом, дерев'яним сараєм, кам'яною коморою і мурованою крамницею. В останній Айзенштат здійснював продаж бакалійних товарів: тютюну, чаю, горілки, цукру, а також займався лихварством, позичаючи міщанам під заставу срібних виробів різні суми. На початку XX ст. увесь бізнес комерсанта перейшов до його сина, який не лише його зберіг, але і примножив [252, с. 93].

Ісаак Янкелевич Айзенштат у 1896–1909 рр. був у Глухові агентом страхового товариства «Росія», одночасно з цим з 1898 р. займався продажем бакалійних товарів і вина. Уже до 1901 р. оборот його фірми оцінювався як «великий». На Сінному базарі спільно із Залманом Іцковим Лучинським Айзенштат торгував рибою, а на виїзді з міста по Рильській дорозі мав склад для зберігання і продажу гасу. Дуже швидко І. Айзенштат став купцем 2-ї гільдії і одним з найбагатших людей у місті. У цей час він почав займатися громадською діяльністю, обирався присяжним засідателем по Глухівському повіту, був членом Товариства допомоги бідним учням Глухівської гімназії, входив до ради

Товариства взаємного кредиту [252, с. 93]. Його діти Нохім, Залман, Лія й Іта закінчили гімназії в Глухові. Нохім продовжив навчання в Дармштадтському політехнікумі, Іта – на медичному факультеті університету Берна, Залман і Лія вчилися в Санкт-Петербурзі, і до 1917 р. вони усі отримали закінчену вищу освіту [252, с. 93].

Після Лютневої революції 1917 р. і розпуску колишньої міської думи Ісаак Янкелевич Айзенштат в числі цілого ряду євреїв був обраний в члени Глухівської міської думи нового скликання. З того часу влада в Глухові мінялася десяток разів, усе це супроводжувалось боями, погромами і кровопролиттям. Потім почалася окупація міста, що продовжилася до осені 1918 р., після чого Глухів на деякий час був знову звільнений українськими військами. Як переживав ці події «буржуй» Айзенштат, котрий залишився в місті, і що послужило причиною його смерті, не відомо. 20 листопада 1918 р. Ісаак Янкелевич Айзенштат помер і був похований на єврейському кладовищі міста Глухова. На його могилі в далекій частині цвинтаря стоїть традиційна мацева, позбавлена яких-небудь епітафій і різьблених орнаментів. Лаконічний напис на івриті свідчить: «Тут похований Іцхак бар Яаків Йосеф Айзенштат помер 16 кислева 5679 року» і нижче російською таке ж лаконічне: «Я. І. Айзенштат». Після смерті чоловіка його вдова разом з синами, рятуючись від нової влади російських більшовиків, була змушена поїхати до Харкова, а потім сім’я роз’їхалася, хто куди. Янкель-Есель Іцкін Айзенштат, переживши сина, услід за сім’єю дочки, Фейги-Рохул Янкелівни Айзенштат, переїхав до м. Ромни, де і помер у 1921 р. у віці 81 року в єврейській богадільні [252, с. 93].

Ще одними видатними представниками єврейської общини міста Глухова були купці Єсманські. На сьогодні всі пам’ятники представників цієї купецької династії, що збереглися на глухівському єврейському кладовищі, перебувають в напівзруйнованому стані, і їхні окремі частини лежать на місці могил членів цієї сім’ї. Серед цих фрагментів є дві великі гранітні підставки пам’ятників глухівським купцям Залману Арієвичу Єсманському (Додаток Г., надг. № 0558) та

його синові Григорію Захаровичу Єсманському (Додаток Г., надг. № 0401). Їх батька і діда Арія Моїсейовича Єсманського можна вважати першим в Глухові купцем 3-ї гільдії з числа євреїв (до нього усі вони числилися міщанами). Арій Моїсейович Єсманський займався в 1827–1838 р. «хлібною закупівлею». Його сини продовжили купецький промисел батька. Залман (Шнеур-Залман) Арієв Єсманський в 1870-х рр. був купцем 2-ї гільдії, впродовж багатьох років обирався гласним Глухівської міської думи і був присяжним засідателем по Глухівському повіту. Після смерті був похований на глухівському єврейському кладовищі. Епітафія на надгробку Залмана Арієвича Єсманського є однією з найбагатослівніших і найцінніших в літературному плані із числа усіх подібних. Звичайний (не літературний) переклад її з івриту не дає уявлення про красу поетичних рядків і стиль написаного, але красномовно свідчить про те становище, яке покійний займав серед громадян міста, і повагу, з якою до нього ставилися одноплемінники. Його син, Григорій (Гецель) Захарович (Шнеур-Залманович) Єсманський, також був в числі присяжних засідателів, в 1870-х рр. значився купцем 2-ї гільдії, наприкінці XIX ст. здійснював торгівлю лісом в м. Вороніж і розробку льону на хуторі Писаревичів [252, с. 94], володів нерухомим майном в Глухові й Кролевці. Помер Григорій Захарович Єсманський 26 серпня 1904 р. у курортному містечку Наугеймі (Німеччина), похований на глухівському єврейському кладовищі.

У центрі глухівського юдейського некрополя, на одному з колись престижних місць, розташовані поряд три напівроздбитих дорогих гранітних пам’ятники, які належать сім’ї Самуйловичів. Це прізвище відоме в Глухові з середини XIX ст. Три перші покоління цієї сім’ї стали купцями 2-ї гільдії, а їхні нащадки – лікарями, торговцями, промисловцями і, навіть, купцями 1-ї гільдії, що для повітового містечка було практично недосяжною величиною. Лише п’яте покоління Самуйловичів розлетілося по світу, залишивши рідні краї.

Гірша Велькович Самуйлович (Додаток Г., надг. № 0719) належав до третього покоління глухівських Самуйловичей. Із середини 1870-х р. він займався

різного роду торгівлею, в середині 1880-х рр. був присяжним засідателем по Глухівському повіту, у 1890-х рр. разом з сином Доном Гіршевичем займався лісозаготівлями і торгівлею лісом. Усього в Гірші Вельковича Самуйловича було п’ятеро дітей. Він помер у 1907 р. і був похований на глухівському єврейському кладовищі. На його могилі стояв нетрадиційний для юдейських надгробків пам’ятник у вигляді каплиці з традиційним, написаним на івриті, ім’ям похованого: «р. Цві бар Зеєв Самуйлович». Саме за такою «офіційною формою» його викликали в синагозі до Тори. Щоб була зрозуміла така підміна імені, розкриємо його семантику. Ім’я Цві перекладається з івриту, як «олень», саме таке має значення ідишем ім’я Гірш. Приблизно така ж ситуація і з ім’ям батька. Ім’я Зеєв перекладається з івриту, як «вовк», ідишем це ж значення має ім’я Вольф або Велвел («вовченя»). Таким чином, «офіційна форма» імені записувалася в релігійних документах, наприклад, в шлюбному контракті (кетубі), а в повсякденному житті та у світських державних паперах використовувався аналог офіційного імені на ідиш [252, с. 94].

У парі метрів від надгробка Гірші Вельковича Самуйловича стояв чорний гранітний куб – ця підставка пам’ятника його племінника, Менделя Самуїл-Берковича (Мендель Борисовича) Самуйловича. Купець 2-ої гільдії Мендель Борисович Самуйлович жив на Терещенківській вулиці, займався продажем мануфактурних товарів і володів агентурною конторою на Базарній площі. Нерухоме майно, яке належало йому, оцінювалося в суму більше 5 тис. крб., що дає підстави вважати його одним з найбагатших євреїв у місті. У 1909 р. М. Самуйлович став головою правління Товариства взаємного кредиту, яке відкрилося в Глухові, і залишався на цій посаді аж до своєї смерті. Помер багатий глухівчанин у Києві в 1918 р. від раку шлунку, похований був у Глухові на єврейському кладовищі. Після його смерті вдова Ципа Єселівна (Цицилія Йосипівна), разом із старшим сином Борисом деякий час намагалася продовжувати торгові справи чоловіка. У 1926 р. як торговці, вони обоє були позбавлені виборчих прав [385, с. 78]. Після цього переїхали до Москви до

молодшого сина Володимира Михайловича Самойловича, який згодом став радянським авіаконструктором і лауреатом Сталінської премії [252, с. 95].

Третій надгробок, що зберігся, належав Самуїлу Яковичу Самуйловичу (Додаток Г., надг. № 0722), якому Мендель Борисович доводився дядьком. Купець володів нерухомим майном в крб., мав будинок на Спаській вулиці, контору з продажу лісу на Києво-Московській вулиці і, спільно з Петром Гнатовичем Белашовим, аналогічну контору на станції Горілий хутір Московсько-Києво-Воронезької залізниці [252, с. 95].

Поряд із надгробками людей, котрі зробили свій внесок в економічний і культурний розвиток міста, історичне значення мають поховання жертв двох єврейських погромів: 22 – 23 лютого 1918 р. і декількох тижнів листопада 1919 р. Під час цих погромів загинуло близько 120 євреїв – жителів міста. Серед них були громадські діячі, служителі культу, торговці, промисловці, ремісники, службовці, вчителі, гімназисти і студенти. Їх прізвища позначені на відкритому в червні 2019 р. символічному пам’ятнику жертвам цих погромів (встановлений на єврейському кладовищі на вільному місці без прив’язки до існуючих поховань та братських могил).

Докладний список прізвищ з уточнюючою інформацією про більшість загиблих і похованих на єврейському кладовищі в братських могилах людей наводиться у додатку до дисертації (порядок подачі прізвищ наведено відповідно до архівного документу, в якому вони були виявлені) [73, арк. 29].

До недавнього часу було відомо про наявність на єврейському кладовищі міста Глухова лише кількох персональних могил жертв цих погромів: солдата Гірші Вельковича Лучинського, службовця Моїсея Міхелевича Фішкіна, студента університету Рувима Ельєва Янкелевича і синів власника млина в Глухові братів Пружанських (Додаток Г., № 0641) [386, с. 71]. Під час проведення дисертаційного дослідження та аналізу отриманих даних було виявлено ще п’ять надгробків, встановлених на могилах жертв єврейських погромів: Моїсея Ельєвича Милославського (солдат, 28 років, Додаток Г., надг. № 0651), Лейзера Лейвиковича

Письменого (гімназист, 17 років, Додаток Г., надг. № 0655), Рифки Іонівна Турок (55 років, Додаток Г., надг. № 0986) та її синів Ейна Довидовича і Єгешуа Довидовича Турків (солдати 22 і 25 років, Додаток Г., надг. № 0657), Моїсея Берковича Дорошова (пекар, 62 років, Додаток Г., надг. № 0705) та його сина Лейби Моїсейовича Дорошова (солдат, 25 років, Додаток Г., надг. № 0705).

Особливий інтерес на єврейських цвинтарях представляють могили хасидських ребе і праведників. Вони сприймаються як святі місця, на них ставляться склепи-ойхелі, до них спеціально відправляються в паломництво, поряд з ними моляться і залишають записочки-квітлах з побажаннями. Такі поховання мають, крім історичної та культурної, ще й релігійну значимість і є місцем паломництва сучасних хасидів. Серед поховань на глухівському єврейському кладовищу в ході натурних досліджень 2018 р. вдалося виявити раніше невідоме поховання, яке належить двом місцевим цадикам, духовним рабинам, Нохіму Геселевичу (Менахем-Нохум-Довид Геселєв) Шумяцькому і його синові Беру Нохімовичу (Ісраель-Дов-Бер Менахем-Нохум-Довид) Шумяцькому. Останній загинув у віці 60 років разом зі своїм старшим братом Самуїлом Нохімовичем Шумяцьким (купець, торгував разом із І. Колтуновим на Базарній площі бакалійними товарами) під час погрому 22–23 лютого 1918 р. Братів поховали на єврейському кладовищі м. Глухова поруч із могилою їх батька і встановили один пам’ятник на трьох (Додаток Г., надг. № 0587).

Таким чином, на підставі вищенаведеної інформації як мінімум 18 поховальних об’єктів (Додаток В.03.) у зв’язку зі значним історико-культурних значенням похованих осіб можуть становити інтерес для дослідників регіональної історії та використовуватися для різних генеалогічних, краєзнавчих та історичних досліджень, а також при розробці та проведенні екскурсійних програм єврейськими місцями міста Глухова і конкретно єврейським цвинтарем. Не менший інтерес становлять братські могили жертв погромів 22–23 лютого 1918 р. і листопада 1919 р.

Історична і культурна цінність інших об’єктів глухівського єврейського

кладовища вимагає додаткових досліджень.

3.3. Епітафії як пам'ятки нематеріальної культурної спадщини

Написи на надгробках, що збереглися, невід'ємні від нерухомих/матеріальних об'єктів культурної спадщини, проте не можуть обліковуватись й охоронятися державою як окремі пам'ятки, що підпадають під дію Закону України «Про охорону культурної спадщини». На епітафії єврейського кладовища поширюються положення Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, ухваленої на Генеральній конференції Організації Об'єднаних Націй з питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО) у 2003 р.

В Україні вона набрала чинності 2008 р. Згідно зі ст. 2 Конвенції, «Термін "нематеріальна культурна спадщина" означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремим особами як частина їхньої культурної спадщини. Ця нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, їхньої взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини. Для цілей цієї Конвенції до уваги береться лише та нематеріальна культурна спадщина, яка є сумісною з існуючими міжнародними договорами з прав людини, з вимогами взаємної поваги між спільнотами, групами та окремими особами, а також сталого розвитку» [203].

Зазначений термін проявляється:

- в усних традиціях та формах вираження, зокрема в мові як носії нематеріальної культурної спадщини;

- у виконавському мистецтві;

- звичаях, обрядах, святкуваннях;

- знаннях та практиці, що стосуються природи та всесвіту;

- традиційних ремеслах.

У Конвенції визначений також термін «охорона нематеріальної культурної спадщини»: «заходи, спрямовані на забезпечення життєздатності нематеріальної культурної спадщини, у тому числі її ідентифікації, документування, дослідження, збереження, захисту, популяризацію, підвищення її ролі, її передачу, зокрема шляхом формальної та неформальної освіти, а також відродження різних аспектів такої спадщини» [203].

Таким чином, епітафії на надгробках глухівського кладовища є носіями мови, звичаїв і традицій єврейського народу і належать до нематеріальної культурної спадщини.

Спочатку в єврейській культурі та релігії сама необхідність установки пам'ятника і написання на ньому епітафій піддавалася сумнівам, бо асоціювалася з ідолопоклонством. Проте до кінця X ст. з'являється традиція встановлення надгробків і написання епітафій. Зміст епітафій відображав традиційні єврейські цінності й уявлення та був нерозривно пов'язаний з рабиністичною літературою. Практично всі формули, образи і сюжети були запозичені з традиційних єврейських текстів: із П'ятикнижжя, книг Танаха, трактату Авот, з молитов. Вони можуть бути зрозумілі тільки в їх контексті. Тексти епітафій XVI–XIX ст. дуже різноманітні – від стандартних формул до хитромудрих, багатих біблійними цитатами вихвалянь померлого і описів горя його близьких, часто в поетичній формі [272, с. 107]. Основним призначенням епітафії було заспокоєння душі померлого на небесах і приєднання її до сукупності душ єврейського народу. Саме тому одним із слів-замінників слова «помер» є «приєднався [до свого народу]», а обов'язковою складовою епітафії стало благопобажання «Хай буде його / її душа пов'язана у Вузлі Життя [разом з душами предків і праведників]». Єврейська епітафія ставить покійного в контекст єврейської історії, порівнює його з біблійними персонажами і перераховує чесноти, щоб вони були зараховані Небесним Судом. Епітафії єврейських надгробків не звернені до випадкових

перехожих і не служать нагадуванням про тлінність існування і необхідність каяття, як в християнській некрополістиці. Єврейська епітафія, якщо і звернена до живої людини, то припускає, що прочитавши її, перехожий тим самим прочитає поминальну молитву за померлого. Цими особливостями і визначається зміст та структура єврейських епітафій [275, с. 237].

Мовою традиційних єврейських епітафій є іврит. На старовинних єврейських кладовищах рідко можна побачити написи іншими мовами, за винятком усталених і регулярно використовуваних арамейських виразів. Епітафії на ідиші теж практично не зустрічаються, оскільки ідиш був мовою повсякденного життя. Іврит же був мовою священних книг і реалій, що стоять за ними, тому давав можливість порівняти покійного з героями священних книг. Однак, як тільки в укладачів епітафій виникала необхідність вказати на пам’ятнику щось, що не має зв’язку зі священними книгами (написати прізвище або назву місцевості), їм доводилося використовувати орфографію ідишу [275, с. 238].

На глухівському єврейському кладовищі основна маса епітафій старовинних надгробків виконана івритом. На надгробках початку XX ст. починають зустрічатися двомовні написи і написи, складені повністю російською мовою. В період 1900–1917 рр. такі епітафії на глухівському єврейському кладовищі є скоріше винятком із правил і зустрічаються на надгробках світських освічених євреїв, які відійшли від єврейських традицій. XIX ст. датується лише один надгробок, написи на якому виконані російською мовою. Це пам’ятник померлій в серпні 1866 р. жінці з родини купця 2-ї гільдії, потомственого почесного громадянина, Наума Ароновича Лазарева (Додаток Г., надг. № 0029). У радянський період, до початку 1970-х р., на пам’ятниках глухівського єврейського кладовища регулярно присутні двомовні написи. Поступово знання івриту зійшло нанівець і абсолютно на всіх пізніших надгробках написи зроблені російською мовою.

Основними складовими частинами єврейської епітафії є: початкова

формула, ім’я похованого, дата смерті й заключна формула.

В якості початкової формули в єврейських епітафія використовуються словосполучення זה המצבה של «цей надгробок належить [такому-то]», פה נטמן «Тут спочиває» [275, с. 238], а також פה ניכבר «Тут похований», קבורה צ’ון מצבה «знак пам’ятника поховання», ח ‘צ’ון לנפש «знак живої душі», עד הגל הזה ועדה המצבה «свідок цієї могили та свідок цього пам’ятника», בזו המערה «у цій печері» та інші [272, с. 108]. На єврейському кладовищі міста Глухова в більшості випадків у якості початкової формули використовується абревіатура פ’’נ, що означає «Тут спочиває» або «Тут похований».

Далі вказується ім’я покійного в його «офіційній формі», тобто в тій формі, за якою людину викликали до Тори, її ж записували в кетубі або геті. Вона являла собою формулу «такий-то син / дочка такого-то». Перед власним ім’ям або ім’ям батька слідував «титул» або форма ввічливого звернення – מורנו הרב «наш учитель раббі» або הרב רבי «реб / раббі». Згодом звернення רבי «раббі» перестало означати ординованого рабина, а могло ставитися практично до будь-якого дорослого чоловіка. Щоб виділити більш вчену людину, стали виникати формули הרב רבי «ха-рав, раббі», מוהר’’ר «мохарар» = «Морейн ха-рав, раббі» («наш учитель, рав, раббі»), ה’’ה מוהר’’ר «хах мохарар» = «ха-рав, раббі, Морейн ха-рав, раббі» [275, с. 239]. На жіночих надгробках могло бути зазначено מרח «пані». На єврейському кладовищі міста Глухова в більшості випадків в якості «титулу» вказувалася лише початкова ר від звернення «раббі». Якщо покійний був неодруженим молодим чоловіком, то вживаються слова בחור «юнак», בתולה «дівчина», ילד «дитина». На глухівському єврейському кладовищі на жіночій і чоловічій ділянках чітко виділяються окремі сектори, де поховані відокремленими групами юнаки і дівчата. Після власного імені покійного в єврейській епітафії слідує ім’я батька, а для жінок часто і / або ім’я чоловіка. Після імені батька йде формула благих побажанн, зазвичай з’’л «пам’ять його благословенна», якщо батько помер, і י’’צ «хай береже його Твердиня і Спаситель», якщо батько ще живий. Все це стандартні формули, відомі з талмудичної літератури.

Прізвища на традиційних єврейських надгробках вказувалися рідко. Оскільки більшість євреїв України отримали їх лише в XIX ст., то в традиціях і культурі євреїв вони не знаходили ніякого відображення. Довгий час прізвища євреї використовували лише для світських, державних чи не єврейських, документів і контакту з владою. Винятки становили лише прізвища знатних рабинських сімей, сімейні прізвиська, що згодом стали прізвищами (סגל «Сегал», כץ «Кац»), а так вказівку на приналежність похованих до коенів або левитів. На більшості єврейських кладовищ України власне прізвища починають з'являтися у XIX ст. На єврейському кладовищі міста Глухова ця закономірність так само присутня. Прізвища на надгробках XIX ст. на глухівському кладовищі вказані не так вже й рідко. Серед усіх збережених надгробків, які датуються дорадянським періодом, більш ніж на 90 пам'ятках прізвище похованого в епітафії присутнє. Слід також зазначити, що в двомовних епітафіях початку XX ст. часто прізвища присутні тільки в російському варіанті напису.

Дата смерті вказується за єврейським календарем, причому число місяця і рік («по малому літочисленню», тобто без вказівки тисячоліть, що позначається абревіатурою לפ''ק) пишуться літерами з відповідним числовим значенням. Крім того, рік може бути позначений шляхом виділення букв в біблійній цитаті за допомогою апострофів, точок, «пташок» або іншим способом. Для того, щоб дізнатися рік смерті, слід скласти числові значення виділених букв. Як приклади можна привести подібні позначення з кладовищ Поділлі та Галичині, наведені М. Носоновським в статті про епітафії єврейських надгробків [272, с. 109]: ש'ופט צ'ד'ק לפ''ק «праведний суддя» (числове значення = 394, що за григоріанським календарем відповідає 1633 – 1634 рр.), נר מ'ש'ח'י 'להאיר לפ''ק «запалити месіанську свічку» (числове значення = 368, що відповідає 1607–1608 рр.). Іноді потрібно скласти числове значення всіх букв, що входять у фразу, яка позначає рік: כי עוד אחד לחצי ימיו לא הגיע לפ''ק «бо ще один середини днів своїх не досяг» (числове значення = 626, що відповідає 1865–1866 рр.), або והרוח ברמה לפ''ק פה ינוח גוף «тут буде спочивати тіло, душа ж на небесах» (числове значення = 635, що

відповідає 1874–1875 рр.). Якщо день смерті припав на свято, напівсвято, піст, початок місяця або переддень, то замість числа в епітафії вказується назва цього дня. Місяць Ав часто має епітет מנחם אב «Заспокійник Ав», що прийнято у датуванні траурних подій. Іноді вказується день тижня, особливо якщо це субота, наприклад, שבת קודש або ש״ק «Свята субота» [272, с. 109]. Дата може бути приведена як в середині тексту, так і на самому його початку. Зазвичай перед датою слідує слово נפתר «помер» або נפטרה «померла». Епітафії можуть містити і більш розширену інформацію про причини смерті. Наприклад, від хвороби, нещасного випадку, епідемії (מגפה) або насильницької смерті. В останньому випадку можлива формула ינקס בדמו ‘ה «Господь помститься за його кров». На надгробках жертв єврейського погрому 1918 р. на глухівському кладовищі перед датою смерті вказано שנהרג «убитий». Наведемо приклад згадки причини смерті в епітафії надгробку глухівського єврейського кладовища (Додаток Г., надг. № 0744):

פ״נ מומ? חיים בר שלומה שנהרג כח אלול וניכבר ערה שנת תרפה פ תנצבה	Тут покоїться ? Хаїм син Шлома вбитий 28 елуля і похований оголеним рік (5)685 Да буде його душа зав’язана у Вузлі Життя

Заключна формула більшості єврейських епітафій являє собою абревіатуру *תנצב״ה* «Хай буде його / її душа зав’язана у Вузлі Життя». Ця формула була запозичена з поминальної молитви Йізкор, в якій говориться: «Хай буде душа його зв’язана у Вузлі Життя разом з душами Авраама, Ісаака, Якова, Сари, Рифки, Рахелі і Леї та інших праведників». У Талмуді сказано, що цими словами ангели вітають душі праведників, що підносяться на небеса [275, с. 240]. Саме ця абревіатура завершує переважну більшість епітафій надгробків глухівського

єврейського кладовища. Також в якості заключної формули епітафії можуть виступати абревіатури יעמ''ש «нехай буде мир на його (її) ложі» або ע''נבג «душа його в райському саду» [272, с. 109].

Наводимо приклади епітафій з надгробків глухівського єврейського кладовища, що містять лише основні складові частини (Додаток Г., надг. № 0621):

פ''נ ר יצחק בר יעקב יוסף אייזענשטאט נפטר טז כסלו תרעט И. Я. Айзенштат	Тут покоїться р. Іцхак син Яків Йосиф Айзенштат помер 16 кислева (5)679 І. Я. Айзенштат

(Додаток Г., надг. №0484)

פ''נ האשה איטא בת ר דב אשה מרדכי אהרן פינדריק נפטרה יז שבט שנת תרפב תנצבה	Тут покоїться жінка ІТА дочка р. Дов дружина Мордехай Арона ПИНДРИКА померла 17 швата (5)682 року Да буде її душа зав'язана у Вузлі Життя

(Додаток Г., надг. №0806)

פ''נ ר משה יצחק בר ארי ליב כצ של יז תשרי שנת	Тут покоїться р. Моша Іцхак син Арьє Лейб Кац 17 тишрея (5)658 року Да буде його душа зав'язана у Вузлі Життя

	תרנח תנצבה

Однак часто епітафії не вичерпуються лише основними складовими частинами. Є приклади, коли перед власним ім'ям в єврейській епітафії слідує опис чеснот покійного. Згідно йому, певною мірою можна судити про рівень вченості представників єврейської громади і про ідеал, що панував у той час в єврейському середовищі. На перший план виходять моральні якості. Зразками для наслідування вважалися біблійні праведники. Для чоловічих надгробків був найбільш поширений варіант позитивної характеристики покійного איש תם וישר «муж він невинний та чесний (справедливий)». У дослідженні М. Носоновського [272, с. 112–113] згадуються такі перерахування чеснот і достоїнств померлих: ירא אלקים וסר מרע «богобоязливий і віддаляється від зла», איש צדיק ותמים «чоловік праведний і невинний», איש נכבד «людина шанована». Богобоязливість, любов в Бога і праведність у ті часи цінувалися дуже високо, тому в текстах епітафій зустрічалися такі вирази: איש ירא שמים «людина, що боїться небес», חרדה לדבר ה'י «трепетлива перед словом Господа», היה בבה''כ מעשרה ראשונים «був у синагозі з десяти перших» (мова йде про саму ранньо ранкову міньяну), איש אשר אהב את יה בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו' «людина, що любила Господа всім серцем своїм, всією душею своєю, всіма силами своїми». Поряд з цим, відзначалася в епітафії благодійність покійного, його допомогу бідним: גמל חסד לעניים «творив милість для бідних», מלחמו נתן לדל «зі свого хліба давав бідним». Про заслуги покійного в житті громади в епітафії говорили вирази דרש טוב לכל עמיו «шукав блага всього народу свого» і נודע בשערים «відомий в воротах». Чесність померлого в торгових справах відзначалася формулами: נשא ונתן באמונים «займався торгівлею в чесності» і איש

אמונים «вірна людина». Вченість і знання Тори завжди цінувалися в єврейському середовищі і теж регулярно відзначалися в епітафіях. В цьому випадку використовувалися формули: עסק בתורה «займався Торою», העמיד תלמידים הרבה «мав багато учнів», חריף ובקי «проникливий і досвідчений», סופר מהיר «книжник обізнаний», ישמח אב בן חכם «мудрий син радує батька» [272, с. 112–113].

Наведемо як приклад епітафію з описами чеснот покійного з одного з надгробків єврейського кладовища міста Глухова:

(Додаток Г., надг. №0415)

איש תם וישר מה נחמי בן שמואל הכהן נפטר יז כסליו שנת תרלה תנצבה	Чоловік щирий (простодушний) і прямий Пан Нехамія син Шмуеля аКоен Помер 17 кислева (5)635 року Да буде його душа зав’язана у Вузлі Життя

На жіночих надгробках найпоширенішою хвалебної формулою епітафії є אשה חשובה וצנועה (іноді נכבדה) «жінка високоповажна і скромна (шанована)». Часто в якості опису достоїнств покійної в епітафії використовували цитати з книги Мишлей 31:10-31, які містять опис «дружини доброчесного»: ממרחק הביאה לחמה «приносить хліб свій здалеку», כפה פרשה לעני ידיה שלחה לאביון «долоню свою простягає бідному і простягає руки свої жебракові», פיה פתחה בחכמה «вуста свої відкриває вона з мудрістю», קמו בניה ויאשרוה «встають її діти і вихваляють її», אשהיראתה «дружина, яка боїться Господа», יהללוה בשערים מעשיה «прославлять у воротах (міста) діяння її» та ін. Цінувалася в жінці богобоязливість חרדה לדבר ה «тріпотлива перед словом Господа». Як гідність в епітафії на жіночих надгробках відзначали розумність: אשה משכלת «жінка розумна» [272, с. 113].

Приклад однієї з епітафій з описами якостей померлої з надгробка

єврейського кладовища міста Глухова (Додаток Г., надг. №0096):

פ״נ	Тут покоїться
האשה החשוב	Жінка поважна
מרת יוטא בת	Марта Юта дочка
משה הכהן נפ	Моше аКоен померла
יאייר שנתתר	10 іяра (5)608 года
תנצבה	Да буде її душа зав’язана у Вузлі Життя

Іноді в якості хвалебної формули в епітафію включався біблійний вірш, в якому йшлося про однойменного покійному біблійного персонажа [275, с. 239]. Наприклад, נאסף דוד אל עמו ויקבר בעיר דוד «і приєднався Давид до свого народу, і похований він в граді Давида», ויהודה עוד רד עם אלקים קדושים נאמן «а Ієгуда вже тримався Бога і був Пресвятому вірний», ומשה היה רועה צאן «а Моше пас овець», ומשה עלה על אלקים «і Моше піднявся до Бога», נפתי שבע רצון «Нафталі сповнений благоволінням», גור אריה «молодий лев» (про Ар’є, Ієгуду або Лейбе), רץ כצבי «біжить як олень» (про Цві або Гіршу) [272, с. 111]. Подібних символічних уподібнень померлих однойменним біблійним персонажам в епітафії надгробків єврейського кладовища міста Глухова не виявлено.

Крім основних складових частин, епітафії надгробків єврейського кладовища можуть описувати горе, що спіткало близьких покійних. Зустрічаються вирази: על אלה אני בוביה עיני עיני יורדה מים «про це я плачу, ллються сльози з очей моїх, як вода», הספד הורו כי בן זקנים הוא היה «горе батька його, бо у нього сином старости він був». У цьому ж контексті обірване життя порівнюється короною, яка впала, відібраним ковчегом, з вирваним з коренем деревом або квіткою: נפלה עטרת ראשנו «впав вінець нашої голови», הוסר המנצפת והורם העטרה «зніми тюрбан і склади корону», נלקח ארון «узятий ковчег», נקטף אילן «зірвано дерево» [272, с. 110].

Нижче наведено приклад опису скорботи близьких з епітафії одного з

надгробків глухівського єврейського кладовища (Додаток Г., надг. № 1006):

יום זה בכל שנה אזכירה ואבל מראעירה על פטירת אמי משאשא ו אזיך בת רוון מיכאלהר(?ה)ך ?וז? ניסן ??? תנצבה	В цей день кожен рік поминаємо і сумуємо про смерть моєї матері от Саса і Азик дочка Рувена Міхаелгерх рік? день місяць нисан? Да буде її душа зав'язана у Вузлі Життя

У рідкісних випадках в епітафіях єврейських надгробків можна зустріти звернення рідних до покійного: אבי מורי «батько мій наставник» або אמי מורתי- אמי היקרה «моя дорога мама». В епітафії надгробків глухівського єврейського кладовища подібні звернення до померлих зустрічаються виключно в російськомовних написах на пам'ятках 1921–1965 рр.

Нерідко в епітафіях єврейських надгробків вказаний вік померлого і його сімейний стан. Для цього найчастіше використовуються наступні слова і вирази: זקן «старий», ישיש ותיק «старець», שבע ימים «наситився днями», שיבה «сивий», עודנו באבו יקטף «в розквіті років зірваний», בחור «отрок», אברן « молода людина », אב בחכמה רן בשנים «батько по мудрості, юнак по роках», בתולה «дівчина», עירה בלי בנים «самотня без дітей», עטרת בעלה «вінець чоловіка свого» та ін. Іноді вказується навіть точне число прожитих років [272, с. 113].

Приклад подібної вказівки віку покійних в епітафіях надгробків єврейського кладовища міста Глухова (Додаток Г., надг. № 0891):

פ''נ הבחור אהרן גרשן בר אליהו נפטר ג טבת שנת תרפב תנצבה	Тут покоїться отрок Аарон Гершон син Еліагу помер 3 тевета року (5)682 Да буде її душа зав'язана у Вузлі Життя

(Додаток Г., надг. №0513)

פ''נ הבתולה רחל בת ר יהוד לייב של יז תמוז שנת תרסג תנצבה	Тут покоїться Дівиця Рахель дочка р. Ієгуда Лейб померла 13 тамуза (5)663 року Да буде її душа зав'язана у Вузлі Життя

Іноді в епітафіях надгробків єврейського кладовища бувають відображені рід професійної діяльності покійного, його становище в суспільстві та різні заслуги. Наприклад, רבני ׳ר «рабин», ש''ץ, שליח ציבור «кантор», רבנית «дружина рабина», מו''ץ, מורה צדק «помічник рабина», שו''ב, שוחט ובודק «різник», אב בת, אב '' ד «глава рабинського суду», בעהמה''ס, בעל המחבר ספר «укладач книги», מורה «учитель», רופא «лікар», מילדת «акушерка» і так далі. В епітафії надгробків глухівського єврейського кладовища подібних вказівок на рід діяльності покійних на даний момент не виявлено.

Іноді епітафії єврейських надгробків містять відомості про членів сім'ї, батьків та інших предків покійного, про їх заняття, положення в суспільстві, місце проживання, звідки покійний родом або де помер. Це робить епітафії дуже цінним джерелом для генеалогії, сімейної історії та історії єврейських громад. Серед надгробків глухівського єврейського кладовища подібного роду інформація в

епітафія виявлена на чотирьох надгробках, причому виключно в російськомовних написах (Додаток Г., надг. № 0466 – з Замостя Люблінської губернії, надг. № 0769 – з Вінниці, надг. № 0401 – помер в Наугеймі, надг. № 0722 – помер в Києві). Робота з виявлення подібного роду інформації в епітафіях надгробків єврейського кладовища міста Глухова не вважається закінченою і вимагає додаткових досліджень.

Нижче наведено приклад однієї з таких епітафій (Додаток Г., надг. №0513):

פ''נ איש שעוכבר ר אלכסנדע בר שנאור זלמן יעסמאנסקי נפטר יום כח לחודש אלול שנת תרסד לפק זיכרונו יהיה לנצח עוד עמוד שמים לברכה תד ונשימתו צרורה בצרור החיים	Тут покоїться Людина в могилі р. Олександе(р) син Шнеур Залман Єсманський помер В день 28 місяця елул року (5)664 ля Пам'ять про нього буде вічна поки стоять небеса Вічного й вплететься його душа в плетіння життя

І з іншого боку надгробку міститься епітафія російською мовою (за датою смерті немає сумнівів, що в епітафії івритом і російською мовою йдеться про одну й ту ж людину, а ім'я та по-батькові в російськомовному варіанті написані в русифікованому вигляді, так, як називали цю людину при житті):

Григорій Захарович
ЄСМАНСЬКИЙ
пом. в Наугеймі (Німеччина)
26 Серпня 1904 року
на 65 році життя

Зустрічаються в єврейських епітафіях згадки месіанських понять גאולה «позбавлення», משיח «Месія», סוף הימים «кінець днів», а також цитати з пророків, що стосуються епохи кінця днів, наприклад, נתן פאר תחת אפר «дав прикрасу замість

праху». Це є відсиланням до єврейської традиції, що зв’язує Позбавлення в месіанські часи з воскресінням мертвих. Вважається, що могила є лише тимчасовим місцем їх перебування. З цим пов’язане і уявлення про надгробок як ворота זה השער לה ‘צדקים יבואו בו «це ворота Господні, праведники увійдуть в них» або про будинок בית מנוחת שלום «будинок заспокоєння» [272, с. 115–116].

В уявленнях жителів містечок зі значним єврейським населенням, що сягають корінням у стародавні традиції, надгробки зв’язувалися з певними образами, які знаходили відображення у формі надгробків, мотивах різьблених орнаментів і текстах епітафій. Часто простежується зв’язок між формою надгробку та його декоративного орнаменту з текстами епітафій. Наприклад, на надгробку у формі або із зображенням порталу / воріт може бути епітафія з біблійним віршем זה השער לה ‘צדיקים יבואו בו «це ворота Господні, праведники увійдуть в них». На надгробках у вигляді дерева або із зображенням такого можуть бути епітафії, що містять цитати: פרי צדיק עץ חיים «Плід праведника – древо життя» або עץ חיים היא למחזיקים בה «Древо життя вона для тих, хто дотримується її». Аналогічно на надгробках із зображенням рук, які мають семантичне значення «коен», в епітафії може згадуватися, що похований був коен. На надгробках із зображенням судини може значитися, що покійний був левіт. Зображена на надгробку шафа з книгами, що має семантику «знавець Тори», може підтверджувати текстом епітафії ארון מלא ספרים, що покійний був вченим євреєм. Аналогічне трактування має орнамент у вигляді корони над розкритою книгою або сувоєм Тори. Дублювати семантику цього орнаменту може фраза в епітафії כתר תורה «корона Тори». Орнамент у вигляді корони над руками, що благословляють, має семантику «корони священництва» і в епітафії може дублюватися фразою כתר כהנה.

Корона, зображена над ім’ям покійного, має значення «корона доброго імені». Вона зображувалася на надгробках праведників і в епітафії на цих надгробках може підтверджуватися значення цього символу фразою כתר שם טוב. Так, гусяче перо мало семантику «Сойфер», ніж для обрізання – «моелем», лев –

людина з ім’ям Ар’є, Лейб або Беньямін, птиця – жінка з ім’ям Ципора або Фейга, голуб – чоловік з ім’ям Іона або люблячі дружини тощо. Співвідношення між тестами епітафій і символами, зображеними на надгробках, поступово втрачалося.

У більшості випадків текст епітафій і семантика різьбленого декору стали нести незалежні один від одного смислові навантаження, а найчастіше семантика символу і зовсім втрачалася й він перетворювався не більше ніж в декоративний мотив. Подібні співвідношення між смисловими значеннями символів різьблених орнаментів і текстами епітафій на надгробках глухівського єврейського кладовища вдалося виявити тільки на стелах коенів (Додаток Г., надг. №№ 0411, 0415, 0548, 0557, 0806), на яких зображення рук, що благословляють, мають семантичне значення «коен», підтверджуються відповідними текстами епітафій. Ось текст однієї з них (прізвище Кац (כ"צ) етимологічно також пов’язане з коен і являє собою скорочення від כהן צדק (коен цедек) «праведний священик») (Додаток Г., надг. № 0548):

פ״נ	Тут покоїться
ר ישראיל ב	р. Ісраїль син
אהרן משה	Аарон Моша
כצ של ו סיון	Кац 6 сивана
שנתרמו	(5)646 року
תנצבה	Да буде його душа зав’язана у Вузлі Життя

На деяких єврейських кладовищах України не рідкісні епітафії, складені у віршованій формі. При цьому ім’я похованого може бути зашифроване за допомогою акровірша. Як правило, якщо судити про ці вірші, як про повноцінні поетичні твори, то їх важливість зазвичай невелика. У них використовується вкрай обмежений набір рим і образів. Тим часом на їх підставі можна судити про смаки, кругозір і моральні підвалини жителів єврейських містечок.

Фахівцями в області єврейської некрополістики і літератури епітафії

вивчаються з точки зору їхньої літературної цінності. У цих дослідженнях розглядається питання про відповідність єврейських епітафій іншим літературним жанрам, проводяться паралелі з хеспедом, кіной і меліцою, шукаються в епітафії і ідентифікуються цитати з Біблії, Талмуда і літературних текстів. Найбільш цікаві та цінні для таких досліджень епітафії містять численні біблійні і талмудичні цитати й алюзії, різні розроблені «барокові» панегіричні й траурні формули, всілякі поетичні прийоми, виділення індивідуальності покійного та сформовані регіональні й локальні стилі [275, с. 242].

Як правило, великі тексти епітафій були властиві пам'ятникам у тих місцевостях, де громадам був притаманний вищий рівень освіченості й релігійних знань. Існування єврейського кладовища в Глухові припало на період XIX – початку XX ст., тобто на період занепаду жанру єврейської епітафії. У цей час індивідуальні елементи і поетичні формули зникають з єврейських епітафій, та й громада міста набуває ознак значної асиміляції. Серед великої кількості виявлених і вивчених надгробків глухівського єврейського кладовища подобу літературної епітафії мають лише 2 пам'ятника (Додаток В.04.). Надгробок єврейського письменника, публіциста і педагога Лазара Давидовича Цвейфеля (Додаток Г., надг. № 0557) і купця 2-ї гільдії, гласного Глухівської міської думи, присяжного засідателя по Глухівському повіту Залмана Арієва Есманского (Додаток Г., надг. № 0558).

Текст епітафій цих пам'ятників наступний:

(Додаток Г., надг. №0557)

Велика священна людина з серцем зосередженим

Його вуста несли знання і мудрість

віруючий в мир (або хасид)

Піднімає промінь віри син

Еліезер Цві син

Давид Кац Цвейфель

Народився 15.04.1815 і помер....1888

(Додаток Г., надг. №0558)

Світ і правда – був твій шлях
Свічка твоєму шляху і світло ... жалю
Прямота і справедливість були твоєї стезею
Людина, якому вірили, було твоє ім’я
І добре ім’я ти залишив після себе
Сильний і освічений ти був
Ти заслужив, щоб тебе благословляли
Освітлювали світлом життя твою душу
За тебе говорять твої добрі справи
Вічно освітляти і воскреснути ...
Оцінка (висока) твоєї душі
тут спочиває
чудовий і освічений дорогий і піднесений
Шнеур Залман син Арієв благословенна пам’ять його Єсманський
помер в шабат 5 дня місяць сиван [рік не видно]

Не дивлячись на нечисленність літературних епітафій, вони мають цінність з точки зору сукупності особистості покійного і епітафії на його надгробку.

Епітафії всіх інших надгробків містять тільки основні складові частини, такі, як початкова формула, ім’я похованого за «офіційною формою» (іноді з коротким перерахуванням чеснот покійного, а для жінок іноді із зазначенням чоловіка), дату смерті і заключну формулу. На надгробках раннього радянського періоду часто зустрічається дублювання епітафії на івриті і російською мовою (іноді з використанням деяких інтерпретацій або доповнень однією або іншою

мовою). На надгробках другої половини XX ст. в епітафіях залишені початкова абревіатура נ''פ і фінальна ת''נצבה. А весь інший текст написаний російською мовою. До кінця XX ст. епітафії повністю стають російськомовними.

Проводячи дослідження єврейського кладовища, не можна не відзначити цінність епітафій як інформаційного джерела. В епітафії міститься різноманітна історична інформація. Наприклад, знахідка на єврейському кладовищі Глухова пам'ятників, датованих 1824 і 1826 рр. (Додаток Г., надг. № 0035 і № 0036), дозволяє уточнити час формування єврейської громади міста та виникнення самого єврейського кладовища, а ідентифікація пам'ятників, датованих 24 адара 5678 р. (23 лютого / 8 березня 1918 р.), з написом «убитий» в епітафії підтверджує відомі історичні події того часу – єврейські погроми в Глухові (Додаток Г., надг. №№ 0651, 0655, 0657, 0705 і 0986). У текстах самих епітафій також можуть мати відображення різноманітні події з життя міста та громади. Наприклад, на двох пам'ятниках глухівського єврейського кладовища є згадки про те, що покійний родом з інших міст (Додаток Г., надг. № 0466 – із Замостя Люблінської губернії, Додаток Г., надг. № 0769 – з Вінниці), а близькість дати смерті до подій Першої світової війни натякає на приналежність покійних до числа біженців, які, за словами сучасників, у період 1914–1916 рр. наповнили Глухів. Особливий інтерес для досліджень мають дані про конкретних персоналій, які можна почерпнути з епітафій.

Ще одна область досліджень, для якої епітафії можуть дати великий матеріал, – це всілякі демографічні і соціологічні дослідженьв області гендерного та соціального розшарування єврейської громади. Наприклад, на підставі імен похованих на глухівському єврейському кладовищі можна дізнатися, що найпопулярнішими чоловічими іменами в місті у XIX – на початку XX ст. були Авраам (6,3%), Моше (5,6%), Яків і Йосип (по 5, 4%), а також Іцхак (4,5%). Серед жіночих імен особливо популярними були Сара (4,9%), Хана (4,6%), Естер (4,3%), Рахель (4%) і Рифка (3,6%). На підставі даних з епітафій надгробків єврейського кладовища можна так само провести статистичні дослідження з виявлення років з

найбільшою смертністю, виявити місяці, на які припадало найбільша кількість смертей та ін.

Отже, епітафії старовинних надгробків єврейського кладовища міста Глухова мають цінність з точки зору історії, літератури, філології, генеалогії і соціології. Вони є пам'ятками єврейської епіграфіки – допоміжної історико-філологічної дисципліни, що займається вивченням, каталогізацією та перекладом вирізьблених написів єврейськими мовами.

Епітафії, що збереглися на досліджуваному цвинтарі, додають цінності надгробкам як пам'яткам історії.

Проведена робота з вивчення епітафій має не завершений характер. Для більш детального і глибокого аналізу текстів епітафій надгробків глухівського єврейського кладовища потрібне подальше їх вивчення із залученням фахівців в області івриту та єврейської літератури. Надалі представляється перспективною робота з розшифрування текстів епітафій, які важко читаються і не перекладених, виконання текстологічного аналізу написів, вивчення статистики слововживань і словосполучень, простежування змін у формулюваннях.

3.4. Надгробки як пам'ятки монументального мистецтва

Мудреці Талмуда ставили під сумнів саму необхідність в надгробному пам'ятнику, оскільки це викликало асоціації з ідолопоклонством. Проте з часом і на Сході, і в Європі з'являється традиція встановлювати надгробки на могилах покійних. Мистецтво декорування намогильних плит має давні коріння. Ще до нашої ери в Самарії і Галілеї майстри зображували в кам'яній різьбі символи юдаїзму, які, змінюючи стилі та художні обриси, продовжували залишатися в мистецтві наступних епох. До таких атрибутів юдаїзму відносяться семисвічник (менора), трубний ріг, цитрусовий плід, пальмова гілка, лампада разом з посудиною для олії і щипцями для відщипування гніту, священний ковчег для сувоїв Тори і окремих сувоїв, виноградне гроно і олива, а також образи тварин – лева і птиці. Ці ж мотиви єврейської культової символіки використовувалися при

оформленні палестинських синагог. Перші зображення на надгробках робилися неглибоким різним контуром, відрізнялися лаконічною, інколи навіть схематичною формою. За сотні років міграції євреїв мистецтво різьбленого декорування стел зазнало безліч змін, пов'язаних із впливом мистецтва країн їх перебування, народів і нових суспільно-релігійних течій, які оточували їх. Проте єврейський надгробок ніколи не втрачав духу східного мистецтва, яке завжди залишалося його художньою першоосновою [61, с. 33].

У період середньовіччя образотворчий елемент різьби на надгробках не тільки не отримав розвитку, але і помітно став примітивним. Згодом колишня стриманість форм поступово зникла, а надгробні стели стали об'єктами художнього пошуку. У цей період формується тип стели у вигляді порталу або воріт, іноді з колонами, що підтримують арку. Подібні стели мали виділену, злегка заглиблену нішу для тексту [61, с. 34]. Таке художнє рішення надгробків викликало асоціації з брамою раю, як з месіанським символом, або з Єрусалимським Храмом [275, с. 244]. Зображення порталу або воріт з різними варіаціями і трансформаціями було присутнє в різьбленому декоруванні єврейських надгробків в усі наступні періоди.

У XVI ст. на єврейських цвинтарях європейських міст з'являються стели, які мають форму арки або порталу, але вже декоровані рослинним або архітектурним орнаментом.

У XVII ст. бароковий вплив збагачує різьблення на надгробках більш пророблениим рельєфом. З'являються колонки, волюти, розірвані фронтони різноманітних поєднань і образні мотиви: леви, грифони, вінки і корони, а також мотиви культового і житійного змісту [61, с. 34].

У другій половині XVIII ст. у різьблених орнаментах єврейських стел основоположною стає художня складова зображень. Аркове обрамлення і епітафія все частіше доповнюються образотворчими мотивами. Всі ті ж атрибути юдаїзму, такі, як семисвічник, древо життя, виноградні грона, звірі й птахи виконувалися з надзвичайно тонкою обробкою і художнім смаком. Різьблений декор став займати

більш широку поверхню кам’яної плити, витісняючи собою епітафію [61, с. 36].

Наприкінці XVIII – XIX ст. зображення і смисловий початок стають основними рисами єврейських надгробків. У західних губерніях Російської імперії, в районах «смуги осілості», зокрема і в Україні, в цей період сформувалася своя власна своєрідна культура різьблення по каменю, яка ніде за межами цього регіону не зустрічається. Вона була традиційна за формою, але відображала умови життя євреїв на цих територіях й іноді мала якісь запозичення з мистецтва українців, які оточували єврейське населення. Різьба надгробків все більше індивідуалізувалася і відрізнялася оригінальністю. У сюжетах орнаментів стали знаходити відображення особисті риси покійного, простежувався зв’язок з його ім’ям, віком, професією, релігійно-становою приналежністю.

В орнаментах єврейських надгробків зображення образу людини завжди було неприпустимим, тому майстрам для асоціацій стели з конкретним покійником доводилося використовувати безліч художніх образів і сюжетів, як древніх символів, так і біблійних мотивів, зображення тварин, птахів, рослин, предметів реального світу, атрибутів ремесла і побуту. І все це у всілякій різноманітності рішень, трактувань і смислових навантажень.

Своєю різноманітністю мистецтво різьблення і виготовлення намогильних стел так само зобов’язане наявності безлічі «шкіл». Клейма майстрів або каменерізних артілей і цехів були виявлені на надгробках XVIII ст. на єврейському кладовищі в Сатанові і на надгробках XX ст. з Рави Руської (Галичина) [371, с. 101]. У різних куточках «смуги осілості» існували свої власні каменерізні майстерні і майстри-індивідуали. Їх стиль і майстерність розвивалися й вдосконалювалися незалежно один від одного і під впливом багатьох чинників. Часто каменерізна майстерність була спадковим ремеслом, яке передавалося від батька до сина. З покоління в покоління в кожній окремій місцевості майстри закріплювали і вдосконалювали художні образи й прийоми роботи, які передавалися їм від предків, і розробляли свої. Таким чином на різних єврейських кладовищах «смуги осілості» сформувалися комплекси надгробків з унікальним,

властивим тільки цьому кладовищу, різьбленням.

Наприкінці XIX ст., після майже двовікового розквіту, мистецтво різьбленого декорування надгробків почало згасати, що було викликане цілим рядом факторів. Сюжет втрачав колишні значення і трактування, сам малюнок ставав все більш мінімалістичним і менш виразним. Традиційні, все менше значущі символи «штампувалися» майстрами по шаблонах, а самі кам'яні стели стали поступово витіснятися пам'ятниками всіляких форм. За радянських часів пішли з життя старі майстри і старовинне традиційне мистецтво виявилося практично забутим.

Проте на єврейському кладовищі міста Глухова навіть на початку XXI ст. все ще можна побачити старовинні, декоровані різьбленими орнаментами, надгробки. Рельєфи надгробних пам'ятників все ще зберігають багатий комплекс образотворчої символіки. Її осмислення розкриває своєрідну, надзвичайно цікаву сторону національної культури та художньої творчості єврейського народу.

На підставі проведених автором дисертації у 2018 р. на глухівському єврейському кладовищі польових досліджень, фотофіксації та каталогізації наявних надгробків різного ступеня збереження, була проведена робота з вивчення різьблених орнаментів намогильних плит даного некрополя.

Одним із завдань дисертаційного дослідження поставлено здійснити аналіз і класифікацію збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухова з точки зору їх видової та типологічної приналежності.

Класифікацію здійснено на базі вітчизняного законодавства та пам'яткознавчих наукових розробок.

За видовою класифікацією серед 438 надгробків XIX – початку XX ст. єврейського кладовища м. Глухова є пам'ятки історичні та монументального мистецтва. Деякі з них мають комплексний характер у видовому відношенні, тобто поєднують в собі ознаки різних видів пам'яток (Додаток В.02.).

Згідно пункту 2 розділу 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятками монументального мистецтва визнаються «твори

образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов’язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам’ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями)» [303]. За видовою класифікацією серед надгробків XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища таких пам’яток – 44 (Додаток В.05.).

Абсолютна більшість стел глухівського єврейського кладовища, які відносяться до XIX – початку XX ст. не має абсолютно ніяких різьблених орнаментів і містить лише тексти епітафій. Із 438 надгробків, датованих періодом до 1921 р., мають різьблені орнаменти 200 пам’ятників, 44 з них мають цінність з точки зору мистецтвознавства (Додаток В.05.).

У результаті проведених у 2018 р. досліджень були виявлені наведені нижче орнаменти та їх поєднання.

Сформовані в каменерізному мистецтві виготовлення надгробних плит ще у XV–XVI ст. мотиви порталу з виділеною, злегка заглибленою нішею для тексту, зберігалися протягом усього наступного часу. Подібні варіанти оформлення надгробних плит на єврейському кладовищі міста Глухова зустрічаються на 38 надгробках, причому в більшості випадків орнамент швидше за все символізує портал, ніж достовірно зображує його, показує його реальну форму та об’єм. Варто відзначити особливу виту форму колон, які підтримують арку, на надгробках №№ 0423/0424, 0425, 0427. Різьблення цієї деталі орнаменту на даних стелах глибше, майже скульптурне. Ймовірно, така форма є ремінісценцією двох кручених колон з Храму Соломона – Яхін і Боаз [371, с. 85], які стали поширеним символом. Одночасно з цим, колони даних надгробків, підкреслені квітковими базами і капітелями, можуть мати характер древа. Таку ж семантику можуть мати колони в орнаменті зворотного боку надгробку № 0423/0424. Тут архітектурні деталі «брам» поєднуються з рослинними – з колон виростають гілки з великою кількістю плодів.

На надгробках №№ 0120 і 1034 арка опирається не на колони, а на широкі смуги з рослинним орнаментом. За своєю суттю це ті ж самі портали. Розміри

барельєфа перевищують поле епітафії. Гнучкі рослинні пагони і квіти подібно килиму вкривають всю поверхню тимпана. Ці два надгробки унікальні не тільки в силу художнього виконання, а й оригінальністю пластичного рішення. Подібні пам'ятники зустрічаються на єврейських цвинтарях Сатанова і Деражні та відносяться до середини XVIII ст. [371, с. 86]. Глухівські стели з орнаментом такого типу є більш пізньої інтерпретацією аналогічного композиційного рішення. Складне рослинне плетіння й квіти зливаються в єдиному малюнку, який є основним чинником композиції. Ці пам'ятники можна вважати повноцінними творами мистецтва, в яких яскраво проявляються індивідуальні уявлення майстра про красу.

Найбільш поширеним символом, який використовується в декорі надгробних плит єврейського кладовища міста Глухова, є Зірка Давида (Щит Давида або Маген Давид) – стародавній символ, шестикутна зірка, в якій два однакових рівносторонніх трикутника (один повернутий вершиною вгору, інший – вершиною вниз) накладені один на одного, утворюючи структуру з шести однакових кутів, приєднаних до сторін правильного шестикутника. Цей древній символ має безліч смислових трактувань і версій походження. Одна легенда пов'язує його походження з формою щитів війська царя. Є твердження, що Давид сам винайшов подібний щит, зв'язавши шість жердин і обтягнувши їх волової шкірою. І в цьому немає нічого неможливого: переможець Голіафа відзначився як військовий діяч. За іншою легендою, походження цього символу пов'язане з ім'ям єврейського псевдомесії Давида Алроя. Користуючись нестабільністю в близькосхідному регіоні в період між першим і другим Хрестовими походами, він підняв єврейське повстання на території від Межиріччя до нинішнього Азербайджану. Метою повсталих було захоплення Єрусалима і створення єврейського царства. Давид Алрой – достовірна історична особа. До нас дійшли численні свідоцтва про його магічні здібності. Повідомляють, що Алрой дивним чином вибрався з ув'язнення в темниці. Особисто з'явився в стан ворога. Вигадка це чи ні, але залишається факт, що ніякі його надприродні здібності не допомогли

повстанню досягти успіху. Єврейське військо було розбите. Збираючи нову армію, Алрой став жертвою змови і загинув.

Зірка Давида як поєднання двох трикутників, за однією з версій, трактується як поєднання двох начал: чоловічого (трикутник з «широкими плечима», спрямований вершиною вниз) і жіночого (трикутник, спрямований вершиною догори). За іншою версією – небесного початку, яке прагне до землі, і земного початку, який прагне до небес. За третьою версією, трикутник, звернений вгору, символізує вогонь і повітря, в той час як інший трикутник, звернений вниз, символізує воду і землю.

За трактуванням рабина Еліягу Ессаса, Зірка Давида відображає модель світобудови. Два трикутника – дві спрямованості. Трикутник, спрямований вістрям догори: верхня точка вказує на Всевишнього і що Він – єдиний. Далі відхилення від цієї точки ліворуч чи праворуч вказує на те, що з'явилося в процесі створення протилежності – Добро і Зло. Вістря другого трикутника зірки Давида направлене донизу. Від двох віддалених один від одного вершин лінії сходяться до однієї – нижньої, третьої. Ессас розглядав другий трикутник як символ мети існування людини в об'єднанні ідей «правої» і «лівої» сторін створеного світу. Шість кутів Зірки Давида, за однією з версій, символізують шість днів творення світу. Шість кінців Зірки Давида, якою за традицією прикрашають сукку (особливий курінь, в якому євреї живуть в дні свята Суккот), відповідають шести «високим гостям», які відвідують єврейську сукку в перші шість днів свята Суккот: Аврааму, Ісааку, Якову, Мойсею, Аарону і Йосипу. Об'єднує ж їх всіх сьомий «гість» – сам цар Давид. 12 ребер Зірки Давида трактуються як 12 колін Ізраїлю. За легендою, в роки поневірянь в пустелі намети колін Ізраїлевих розбивалися таким чином, що, з'єднуючись по три, утворювали шестикутну зірку навколо скинії – духовного центру. Таким чином, Зірка Давида розглядається як символ єдності єврейського народу.

У різьбленому декорі надгробків глухівського єврейського кладовища Зірка Давида використовується як окремо, так і в комбінації з різними іншими

образотворчими символами. На різних надгробках цей давній символ виконаний в різноманітних техніках, має різну ступінь опрацювання зображення і стилістичні форми. В цілому Зірка Давида зображена на 118 надгробках глухівського єврейського кладовища, датованих різними роками періоду, що охоплюється дослідженням.

Другим, за чисельністю використання, мотивом на єврейському кладовищі міста Глухова була менора. Цей мотив пов'язаний з культової символікою і являє собою світильник із сімома свічками (іноді більше або менше, на дівочих надгробках може зустрічатися й одна свічка, іноді зламана) [61, с. 41]. На надгробках глухівського кладовища представлені менори з сімома і трьома свічками. Менора – це давній атрибут храму, який є символом юдаїзму. Не втрачаючи цього давнього значення, згодом менора на надгробних пам'ятниках стала трактуватися як знак жіночого благочестя, яке виявляється в дотриманні ритуалу запалювання свічок в суботні та святкові кануни [61, с. 41]. На глухівському єврейському кладовищі менора присутня в орнаментах, як окремо, так і в сукупності з іншими символами, на 59 виключно жіночих надгробків. Датування цих пам'яток охоплює весь період, що досліджується. Ступінь опрацювання малюнків, їх стилістичні форми і техніка виконання абсолютно різноманітні. Більшість менор глухівського єврейського кладовища виконані у вигляді стилізації під дерево (аналогічно біблійного прототипу), в якого гілки в формі ріжків завершуються квітками-лампадками з товкачем-ґнотиком в кожній.

На 18 надгробках зображення менори гранично прості і представляють, скоріше, не сам предмет, а його схематичне зображення. На п'яти надгробках (Додаток Г., надг. №№ 0365, 0465, 0485/0486, 0982 і 0995) менори реально є предметними, в їх зображеннях майстри відобразили характерні для свого часу форми свічників, які, можливо, були в їхньому побуті або десь побачені. На трьох надгробках (Додаток Г., надг. №№ 0356, 0955 і 1007) ріжки менор з істинно художнім смаком хитромудро переплітаються між собою і вплітаються в рослинні мотиви, утворюючи орнаментальні композиції в дусі східних перевивок. Рослинні

мотиви по сусідству з менорою (Додаток Г., надг. № 0955) символізують оливи – джерело олії для храмового світильника. У сюжеті надгробки № 0356 (Додаток Г., надг. № 0356) птахи фланкують менору, на інших трьох надгробках (Додаток Г., надг. №№ 0129, 0366 і 0933) менора знаходиться в обрамленні левів. Живі істоти в даному випадку могли б мати трактування добрих геніїв, які живлять світильник олією. Дані смислові значення пов'язані з перемогою повстання Маккавеїв, звільненням Єрусалиму, освітленням Храму і святом Ханука, який в пам'ять про ці події відзначають євреї в усьому світі.

Менора була виготовлена відповідно до вказівок, які Мойсей отримав від Всевишнього на горі Синай, і була встановлена в Єрусалимському Храмі. Відповідно до закону, хоча б один з її світильників мав горіти весь час. Світло менори, яка горіла в Храмі, символізувало духовне світло, яке несли світу Тора і єврейська традиція. Запалювати менору можна було тільки олією, яку приготували і зберігали з дотриманням спеціальних правил. Якщо ж цих правил не дотрималися (наприклад, якщо посудину з олією відкривав грецький солдат і тим самим осквернив її), то запалювати менору такою олією не можна було. Після звільнення у 164 р. до н. е. Єрусалиму Ієгуда Макабі взявся за очищення і освітлення Храму. Згідно з Талмудом, коли греки увійшли до Храму, то осквернили або знищили всю олію, яка там знаходилася, тим самим намагаючись погасити назавжди менору і знищити єврейську релігію. З усіх збережених в Храмі посудин з олією лише один глечик залишився запечатаним печаткою першосвященика. Олії у ньому було лише на один день горіння менори. Але сталося диво і цієї олії вистачило на вісім днів – рівно стільки, скільки потрібно було для виготовлення нової олії.

Що стосується самих левів, то їх образ, як і образи інших представників тваринного світу, пов'язаний з біблійним повчанням, яке вимагає бути «сміливим, як пантера, легким, як орел, швидким, як олень, і сильним, як лев, при виконанні волі Божої» [61, с. 42]. У цьому вислові укладене багате джерело сюжетів, які дають волю фантазії майстру, і будь-який з них, в кінцевому рахунку, міг служити

знаком благочестя покійного. Ці образи разом з грифоном, єдинорогом і деякими іншими осмислюються як добрі генії – охоронці святині. Їх парні силуети нібито захищають менору, ковчег з Торою, шафу з П'ятикнижжям Біблії і шістьма книгами Мішни й ряд інших символів. Подібним чином леви охороняють стилізований сувій на надгробку № 0834 і священну книгу на надгробку №0423/0424 (єдиний, з традиційних стел (мацев), двосторонній надгробок, який має однаковий повноцінно пророблений різьблений орнамент з обох сторін).

На надгробку № 0833 птахи «охороняють» ковчег з Торою. У єврейській традиції птахи мають і самостійний символічний сенс: «Птахи – найвидатніші співаки, що вихваляють Всевишнього» [375, с. 107]. У рабинських текстах є думка про те, що людська душа подібна птаху. Тексти про те, що душі літають зустрічаються в Талмуді та Мідраші й засновані на псалмі: «... говорите ви до моєї душі: птахом лети ...» (Псалми 11:1 – 2). Можливо, саме завдяки цій метафорі зображення птахів на надгробках було широко поширеним [375, с. 107]. На надгробку №0425 птиці є сусідами з двома рибами, які символізують місяць адар, у якому очікується прихід Месії.

На підставці зруйнованого надгробка № 0387 можна розрізнити оленя або лань. В образі останньої полягає ідея добра і краси, вона символізує любов, чуттєвість, простодушну невинність і прикрашає надгробки дівчат та молодих жінок [61, с. 42]. На єврейському кладовищі міста Глухова образи левів зустрічаються на 24 надгробках, птахів можна побачити на чотирьох намогильних каменях, зображення риб і оленя представлені в одиничних екземплярах.

Згодом в сюжетах різьбленого декору намогильних стел містичне починає відходити на другий план, поступаючись місцем більш реальним, людським поняттям. Так, у зображенні лева високе значення цього символу в результаті могло спроститися до простої ілюстрації імені покійного Ар'є-Лейб (лев івритом та ідишем). Олень міг бути присутнім на надгробку Цві-Гірша (олень івритом та ідишем) або Нафталі (ім'я засновника одного з колін Ізраїлевих, символом якого, згідно біблійного тексту, є олень (Буття 49:21)) [375, с. 95], ведмідь – на могилі

Дов-Бера (ведмідь івритом та ідишем), риба – на надгробку Фішлі, а птах – на пам’ятнику жінки Фейги-Ципори (птах івритом та ідишем) [275, с. 245]. Серед надгробків єврейського кладовища міста Глухова таких аналогій виявити не вдалося, за винятком одного випадку – зображення левів на надгробку людини з іменем Ієгуда (Додаток Г., надг. № 0825, як сказано (Бут, 49, 9), «Гур-Ар’є (молодий лев) Ієгуда») [173, с. 199]. Однак цей випадок можна вважати скоріше випадковістю, ніж кореляцією між зображенням та ім’ям.

На вже згаданому надгробку № 0833 зображена корона. Короною позначалося високе становище того чи іншого символу. Так, корона, зображена над епітафією, носила назву «корона доброго імені», корона над руками аароніта, які благословляють, – «корона священства», корона, яка увінчувала сувій Тори, – «корона Навчання». Точно так само можна трактувати й корону, розташовану над священним ковчегом (Додаток Г., надг. № 0833) [61, с. 41]. Обидва ці символи (ковчег і корона) на глухівському єврейському кладовищі зустрічаються лише по одному разу (Додаток Г., надг. № 0833).

Долаючи заборону зображувати на надгробках образ людини, майстри часто вдавалися до прийому, відомому як «частина замість цілого», і показували замість всієї фігури людини тільки руки. Це могли бути молитовно складені жіночі руки з притиснутими один до одного пальцями, або руки, які благословляють, з розведеними попарно пальцями (родовий знак на надгробках священиків ааронітов – коенів, при дотриманні ряду обмежень цей статус передавався у спадок від батька до сина) або руки, які тримають глечик. Глечик міг бути зображений окремо й позначав почесний обов’язок левитів омивати руки ааронітам перед вчиненням таїнства. Надгробки з таким зображенням встановлювали на могилах левитів [61, с. 40-41].

На єврейському кладовищі міста Глухова зображення рук представлене на семи надгробках (Додаток Г., надг. №№ 0411, 0415, 0548, 0557, 0803, 0805, 0806). Всі сім стел встановлені на могилах чоловіків. Якість опрацювання різьбленого малюнка в більшості випадків не дозволяє визначити притиснуті пальці чи

попарно розведені. Однозначно можна сказати, що пальці на зображеннях рук попарно розведені тільки на двох надгробках: Нехамою сина Шмуеля а-Коена (надг. № 0415) та єврейського письменника, публіциста і педагога Лазара Давидовича Цвейфеля (Елієзер-Цві син Давида Кац Цвейфель, Додаток Г., надг. № 0557).

Зображення рук, які благословляють, з попарно розведеними пальцями на цих двох надгробках позначають релігійно-кастову приналежність даних покійників до коенів. Про це ж говорять прізвища померлих. Коен (כהן) – прізвище, поширене серед коенів, тобто нащадків роду першого єврейського первосвященика Аарона. Прізвище Кац (כ"צ) етимологічно також пов'язане з коенами і являє собою скорочення від כהן צדק (коен цедек) «праведний священик». За традицією, носіїв прізвища Кац відносять до коенів. Ще на трьох надгробках із зображеннями рук в епітафії читається прізвище Кац: р. Яків-Цві син Еліязер Кац (Додаток Г., надг. № 0411), р. Ізраїль син Аарон-Моша Кац (Додаток Г., надг. № 0548) та р. Моше-Іцхак син Ар'є-Лейб Кац (Додаток Г., надг. № 0806). Не дивлячись на те, що деталі промальовування рук на цих надгробках складно достовірно ідентифікувати, можна з абсолютною точністю віднести ці могили до поховань коенів. По сусідству з ними знаходяться могили р. Моше-Яків сина Іцхака (Додаток Г., надг. № 0803) та Моше сина Самуеля (Додаток Г., надг. № 0805), в різьбленому декорі яких теж використані руки. З огляду на близькість розташування всіх могил, на стелах яких зображені руки, можна і ці два надгробки віднести до поховань коенів, а також зробити припущення про існування на глухівському єврейському кладовищі окремо виділеного ряду/ділянки для поховання коенів.

Оскільки могили самі по собі відрізняються ритуальної нечистотою, коенам (а нащадки померлих коенів в більшості своїй теж були коенами), для яких існували певні вимоги щодо ритуальної чистоти, заборонялося відвідувати кладовища. Однак, щоб дати їм можливість відвідати могили своїх батьків не заходячи на кладовище, в деяких єврейських громадах було прийнято ховати

коенів на краю кладовища або відразу при вході на нього. Таким чином, не заходячи вглиб на саме кладовище, коен міг відвідати могилу свого предка-коена. Аналогічним чином часто розміщувалися місця поховань цадиків (праведників і хасидських лідерів), які сприймалися як святі місця. До них відправлялися в паломництво, поруч з ними молилися, на них залишали записочки-квітлах з побажаннями. Оскільки на глухівському єврейському кладовищі поховання коенів розташовані не біля меж кладовища, можна припустити, що колись кладовище мало меншу площу, а згодом воно було збільшене за рахунок приєднання землі з південної або західної сторони, або в єврейській громаді міста Глухова не було традиції розміщувати могили коенів на околиці кладовища.

На одному з надгробків коенів є зображення геральдичного двоголового орла (Додаток Г., надг. № 0806). Аналогічних орлів майстри зобразили на ще двох стелах (Додаток Г., надг. №№ 0398 і 0427). На перший погляд здається, що ці птахи запозичені з герба Російської або Австро-Угорської імперії. Однак у єврейській традиції зображення двоголового орла відносяться до середньовічних рукописних книг XIII ст. і друкованих книг епохи бароко. У єврейській літературі з образом орла пов’язано кілька символічних конотацій. Найбільш поширеними є повчання з Мішни (Авот 5:20) «Будь легкий як орел», в якому висловлене особливе служіння Всевишньому, і метафора з книги Даруємо (Повторення Закону 32:11): «Як орел стереже гніздо своє, він над своїми малятами парить» [375, с. 110], де дії орла зіставляються з відношенням Всевишнього до свого народу. У єврейському мистецтві Східної Європи геральдичний орел став воістину народним образом [375, с. 109–110]. Практично завжди він асоціювався з царською владою як метафорою влади Бога [275, с. 244]. Як правило, це підтверджують й атрибути, які тримає в лапах двоголовий орел на єврейських надгробках – зазвичай вони мають єврейський символічний сенс або поєднують в собі елементи царської і небесної влади.

На зображеннях геральдичного орла на всіх трьох надгробках єврейського кладовища м. Глухова будь-які предмети в лапах птаха відсутні. Однак на

надгробку № 0427 орел зображений в поєднанні із серцем. Серце – символ милосердя. У поєднанні з орлом як уособленням влади Всевишнього (Додаток Г., надг. № 0427), або в поєднанні з левом як родовим символом коліна Ієгуди (відповідно до благословенням Якова) і його нащадків, тобто всіх нині живих євреїв (Додаток Г., надг. №№ 0554, 0592, 0677, 0724, 0732, 0788, 0819, 0825 і 0834), може інтерпретуватися як милосердя Всевишнього по відношенню до свого народу. Окремо, в поєднанні з іншими символами або у вигляді вкраплення в епітафію, серце зображене на 35 надгробках єврейського кладовища м. Глухова.

Рослинні орнаменти на єврейських надгробках мали не тільки декоративну функцію, а й несли смислове навантаження. Квітучі рослини й окремі квіти, а також різні плоди висловлювали ідею плідної діяльності покійного на шляху добра [61, с. 45]. На єврейському кладовищі міста Глухова виявлено 15 стел із зображеннями рослинних форм, зокрема квіти присутні на надгробку єврейського письменника, публіциста і педагога Лазара Давидовича Цвейфеля (Додаток Г., надг. № 0557). Особливу увагу слід звернути на двосторонній надгробок № 0423/0424 (Додаток Г., надг. №0423 / 0424), на якому з однієї із сторін вирізаний рослинний орнамент із зображенням плодів – груш, що не має аналогів серед інших стел глухівського кладовища. Так само звертають на себе увагу рослинні орнаменти надгробків №№ 0011 і 0120 (Додаток Г., надг. №№ 0011 і 0120), які перегукуються з традиційними видами художньої творчості єврейського народу. У різьбі цих стел багато схожого з гравійованими титульними листами Біблії і орнаментами шлюбних контрактів (кетуба). Часто знаходили відображення в орнаментах намогильних плит візерунки стінних панно (Мізрах), які виконувалися на стінах, звернених у бік Єрусалима і до яких ставали обличчям під час молитви. Загальні мотиви з різьбленням на пам’ятках притаманні храмовому мистецтву – розпис плафонів і стін, різьблені дерев’яні прикраси ковчега для Тори і його золотошвейних завіс, візерункові металеві елементи люстр синагог і предметів ритуально-побутового призначення [61, с. 37–38].

На десяти надгробках глухівського єврейського кладовища зображена традиційна звичайна пальмова гілка (лулав), яка є давнім символом юдаїзму і атрибутом свята Суккот. Зображена на надгробках пальмова гілка символізує прийдешнє звільнення і відродження єврейського народу [213, с. 10]. На ранніх європейських юдейських надгробках пальмова гілка зображувалася у вигляді висмикнутого із землі паростка пальми з якоюсь подобою кореня. Ймовірно, трансформацією або інтерпретацією цього мотиву може бути унікальний символ, зафіксований виключно в орнаментах єврейського кладовища м. Глухова, що нагадує якийсь коренеплід (буряк або ріпу). Цей символ зустрічається на семи надгробках глухівського єврейського кладовища. Найцікавіше цей символ виконаний на надгробку № 0833 (Додаток Г., надг. № 0833). Не можна також виключати, що цей рослинний мотив в символіці різьблених орнаментів глухівського кладовища був запозичений місцевими майстрами з навколишнього середовища або виробів народної творчості місцевих умільців. Так чи інакше, але в роботах єврейських каменярів він укорінився, розвивався, набував нових обрисів і способів використання у загальному художньому задумі декору пам’яток.

На надгробках глухівського єврейського кладовища, крім вище зазначених, зустрічаються ще такі давні атрибути юдаїзму, як стилізовані зображення священних книг і сувоїв Тори, які в цілому зустрічаються на глухівських надгробках одинадцять разів, і Дерево Життя, зображене в звичайному традиційному вигляді лише на одному надгробку в сусідстві із заломленим деревцем (Додаток Г., надг. № 0629). Останнє може бути трансформацією образу дерева. Зображення плодоносного Древа Едемського саду, яке випромінює життя, замінюється образом людини-дерева з переламаним стовбуром, засохлої кроною і відрубаними гілками [372, с. 95]. Гілки символізують осиротілих дітей, переламаний стовбур і зів’яла крона стають алегорією зломленого, минулого життя.

Ще один різновид Дерева Життя – дерево в діжці або квітковому горщику.

На глухівському єврейському кладовищі цей орнамент використовується не на традиційних єврейських стелах, а виключно на невисоких стовпчиках-обелісках, які мають з одного або двох боків епітафії, а з інших сторін – орнамент у вигляді дерева в квітковому горщику, яке відрізняється навмисною декоративністю і навіть стилізованістю. У виконанні глухівських каменерізів цей символ став схожим на колосок або косу з хитро сплетених гілок, кожна з яких увінчана одиноким великим листом. Даний орнамент використаний у декорі 19 пам'ятників глухівського єврейського кладовища, причому абсолютно однаковий шаблонний характер цього елемента різьблення свідчить про використання майстрами при його нанесенні трафаретів і лекал.

На надгробному камені Нехамою сина Шмуеля а-Коена (надр. № 0415) у різьблений декор вписано так зване Дерево Плачу. Це єдиний надгробок на глухівському єврейському кладовищі з таким зображенням.

Сполучення тих чи інших символів могли трактуватися по-різному, викликаючи всілякі імпровізації і даючи волю фантазії майстрів-каменярів, тим самим розвиваючи мистецтво декорування надгробних плит, привносячи до нього нові елементи і художні образи.

У своїх роботах каменерізи досить вільно ставилися до поняття масштабу, знаходячи потрібні співвідношення розмірів предметів саме з композиційної точки зору, нехтуючи їх реальними пропорціями. Так, на надгробку № 0415 гармонійно сусідують рівновеликі образи левів і древа, а на надгробку № 0833 корона перевершує за розмірами ковчег. Не здивують і перебільшено великі листки рослинних орнаментів або величезна менора в співвідношенні зі свідомо применшеними образами тварин і птахів.

При виконанні різьблених орнаментів намогильних плит майстри використовували всілякі техніки. Зображення могли бути виконані виразною контурною лінією, а могли робитися рельєфними, при різній заглибленості фону. Надгробки різних часових періодів несуть в собі стиль і своєрідність, що йдуть від стінорізної традиції майстрів, що працювали в той час у Глухові, їх художніх

пристрастей, рівня майстерності, таланту, а іноді й рівня каменерізної школи.

Таким чином, пам’ятники глухівського єврейського кладовища дозволяють побачити мистецтво місцевих каменярів в його розвитку протягом 120 років. Одні камені вражають простотою і монументальністю, другі наявністю чисто декоративного візерунка при відсутності зображень. Малюнок третіх – геометризований, майже повністю позбавлений орнаментів і разом з рядками епітафії та вільно розміщеними навколо словами й знаками створює своєрідно ритмізовану композицію (Додаток Г., надг. № 0944). Тонко промальовані рельєфи четвертих відрізняються графічністю. На них дрібно, немов на гравюрі, розроблені оперення птахів, луска риб, хитромудро перевиті гілки рослин (Додаток Г., надг. №№ 0425, 0427). П’яті являють собою високохудожнє поєднання рослинних форм, орнаментів і своєрідної графіки шрифту (Додаток Г., надг. № 0120). Здається, що все своє вміння майстри підпорядкували єдиній меті – добитися пластичної краси. Складне рослинне плетіння і квіти зливаються в єдиному малюнку, вражають пропрацьованістю пластики і можуть вважатися повноцінними творами мистецтва (Додаток Г., надг. № 0011, 0120). Важко уявити, щоб талановитий автор цих робіт відбувся як художник в глухому містечку, не стикаючись з мистецтвом високого стилю. Судячи з одиничності на глухівському єврейському кладовищі надгробків такого художнього смаку і рівня майстерності можна зробити припущення, що вони виконані не місцевими каменерізами, а були привезені з інших місць, оскільки більше відображали уявлення і смаки дрібнобуржуазного середовища глухівських євреїв другої половини XIX – початку XX ст. За літературними і архівними джерелами виявити клейма авторів і глухівських майстрів XIX – початку XX ст. не вдалося. Для визначення груп надгробків, виконаних в один час, в одній техніці і, можливо, одними майстрами, потрібне проведення додаткового дослідження.

Шрифт епітафій міг бути дуже простим, виконаним у виразний техніці, або рельєфним, яка вимагала скрупульозної проробки фону. Рядки літер одних надгробків мають недбалий народно-ремісничий характер, а рельєфні епітафії

інших по своєму виконанню були на кшталт творів мистецтва. В архітектоніці букв відчувається монументальність, а в рішенні текстового блоку – строгість і завершеність. Рядки епітафій завжди доводяться до кінця за рахунок подовження крайнього знака, як це з давніх часів було прийнято в єврейських рукописах. Завдяки спокійній ритміці рядків, відсутності порожнеч і тісноти, напис сприймається як суцільний візерунок, а різноманітність і багатство цього візерунка досягається за рахунок застосування різних форм шрифту [61, с. 50].

Наприкінці потрібно відзначити, що різьблені орнаменти кам'яних надгробків, їх сюжет, характер і складність завжди залежали від соціального статусу покійного. Більш складна, трудомістка розробка різьблення завжди була характерною для пам'ятників людей заможних. Часто їх стели перевершували звичайні своїми розмірами і кількістю декору. Подібного роду стели, що відображають достаток і значимість покійного, складають на кладовищі лише малу частину каменів, декор яких в основній масі дуже простий і носить народно-ремісничих характер.

Із загальної кількості надгробків глухівського єврейського кладовища можна виділити 44 стели (Додаток В.05.), орнаменти яких відрізняються складною, трудомісткою розробкою різьблення, художньою цінністю або значимістю в якості пам'ятки, яка демонструє найбільш цікаві моменти мистецтва декоративного різьблення намогильних плит, зв'язок цього мистецтва з культурою і релігією єврейського народу, що свідчить про існування самостійної та розвиненої художньої мови. В основі цієї мови лежить символіка, пов'язана з глибинними уявленнями, які вербально могли бути виражені лише метафорою. Це була мова містики та очікування месіанських часів. Таким чином, 44 надгробки єврейського кладовища м. Глухова (Додаток В.05.) мають право на занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, як пам'ятки монументального мистецтва. Вони представляють інтерес як для мистецтвознавців, етнографів, некрополістів, пам'яткознавців, так і всіх людей, які цікавляться історією та традиційною культурою ашкеназьких євреїв.

Висновки до розділу 3

Результатом проведення автором дисертації польових робіт на Глухівському єврейському кладовищі, перекладу написів на надгробках та аналізу отриманої інформації було встановлено, що на цвинтарі існували окремі ділянки для поховань жінок і чоловіків. Виявлено 1040 надгробків різного ступеня збереженості. З них 282 об'єкти являють собою підставки або фрагменти пам'ятників, 758 надгробків дійшли до нашого часу в задовільному стані або з незначними ушкодженнями. Із числа останніх виділено 438 намогильних плит XIX – початку XX ст., при цьому найбільш ранні надгробки датовані 1824 і 1826 рр. Відбір об'єктів здійснювався за пам'яткознавчими критеріями поцінування: їхньою історичною, науковою, екологічною та хронологічною цінністю, а також за принципом рідкісності.

Відповідно до вітчизняного законодавства та сучасних пам'яткознавчих наукових розробок здійснено аналіз і класифікацію збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища Глухова з точки зору їхньої видової та типологічної приналежності. За видовою приналежністю всі 438 надгробків 1824–1921 рр. цвинтаря співвідносяться з пам'ятками історії, 44 намогильних пам'ятники – з пам'ятками монументального мистецтва. У дисертації вперше в українському пам'яткознавстві здійснено класифікацію всіх об'єктів культурної спадщини XIX – початку XX ст. єврейського кладовища Глухова за видовою приналежністю (Додаток В.02.), а також за типологічним принципом – за хронологією (Додаток В.06.).

Надгробки розглянуто також як невід'ємну частину такої типологічної групи пам'яток історії, як поховання. На досліджуваному кладовищі 438 надгробків встановлені на 438 похованнях періоду 1824–1921 рр. Тобто кожний поховальний об'єкт складається з могили і намогильного пам'ятника. Виокремлено і досліджено окрему типологічну групу об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища, які належать до пам'яток історії, – поховання відомих

діячів – членів єврейської громаді Глухова. На основі проведеного історично-біографічного дослідження встановлено, що як мінімум 18 поховальних об'єктів мають значне історико-культурне значення. Тут поховані єврейський письменник, публіцист і педагог Лазар Давидович Цвейфель, Абрам Ісаакович Русаков – дід радянського живописця і графіка Олександра Ісааковича Русакова, духовні рабини (їх вважали в єврейській громаді цадиками) Менахем-Нохум-Довид Геселєв і Ісраель-Дов-Бер Нохимов Шумяцькі та ін. Не менший інтерес становлять братські могили жертв погромів 22–23 лютого 1918 р. і листопада 1919 р. Зазначенні поховання можуть мати інтерес для дослідників регіональної історії та використовуватися для різних генеалогічних, краєзнавчих та історичних досліджень, а також при розробці та проведенні екскурсійних програм єврейськими місцями міста Глухова і конкретно єврейським цвинтарем (Додаток В. 03.).

Обґрунтовано, що епітафії на надгробках глухівського кладовища є носіями мови, звичаїв і традицій єврейського народу і, згідно з міжнародною Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р., належать до пам'яток нематеріальної культурної спадщини. Епітафії всіх 438 старовинних надгробків єврейського кладовища міста Глухова мають цінність з точки зору історії, літератури, філології, генеалогії та соціології. Доведено, що вони є пам'ятками єврейської епіграфіки – допоміжної історико-філологічної дисципліни, що займається вивченням, каталогізацією та перекладом вирізьблених написів єврейськими мовами, що підвищує цінність надгробків як пам'яток історії.

Із загальної кількості надгробків глухівського єврейського кладовища було виділено 44 пам'ятники (Додаток В.05.), орнаменти яких відрізняються складною, трудомісткою розробкою різьблення, художньою цінністю або значимістю в якості пам'ятки, яка демонструє найбільш цікаві моменти мистецтва декоративного різьблення намогильних плит, зв'язок цього мистецтва з культурою і релігією єврейського народу, що свідчить про існування самостійної

та розвиненої художньої мови. Проаналізовано символіку намогильних плит, яка має традиційний національний і релігійний характер. Проведене дослідження дозволило дійти висновку, що 44 надгробки глухівського єврейського кладовища відзначаються художньою цінністю і мають право на занесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України як пам’ятки монументального мистецтва. Вони представляють інтерес як для мистецтвознавців, етнографів, некрополістів, пам’яткознавців, так і всіх людей, які цікавляться історією та традиційною культурою ашкеназьких євреїв.

РОЗДІЛ 4
ОХОРОНА, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА М. ГЛУХОВА

4.1. Специфіка відвідування поховальних пам'яток єврейського кладовища: історичний аспект

Єврейські закони і традиції, пов'язані з відвідуванням цвинтаря і правилами поведінки в його межах, мають свою національну і релігійну специфіку. Тому вважаємо доцільним розглянути досліджуване питання в історичному аспекті, тобто дати об'єктивну характеристику зазначеній єврейській традиції в історичному вимірі. Це має стати підставою для визначення пам'яткохоронних заходів, роботи зі збереження та використання об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища.

Сформовані у XVI–XIX ст. конфесійні особливості щодо кладовища в різних єврейських громадах на території України дещо відрізнялися один від одного. Наведемо лише деякі, найосновніші, з них.

З давніх часів кладовище у євреїв вважалося світом мертвих, відокремленим від світу живих, світом, до якого у живих без особливої необхідності немає доступу. Дотримуючись цих уявлень, кладовище взагалі не треба було відвідувати. Найкраще, що живі могли зробити для своїх померлих близьких і рідних, – це «дати їм спокій». Єдиною підставою для відвідування кладовища служила нагальна потреба в заступництві покійних перед Богом за живих. Потурбувати покійних і «змусити їх працювати» на благо живих можна було в той час, коли повинні були працювати живі євреї, а в суботу, свята і вночі, так само як і живі, покійні в своєму кладовищенському світі повинні мати право на повний спокій. Саме тому суворо заборонялося відвідування кладовища в єврейські свята, в суботу і вночі. Ця традиція зберігається й донині.

«Законним чином» відвідувати кладовище можна було лише в суворо відведений для цього час, причому в єврейських громадах різних регіонів ці дні

могли відрізнятися один від одного. Як час, коли відвідування єврейського кладовища було дозволено і навіть схвалювалося, в різних громадах могли виступати переддень Йом-Кіпура, 9-е Ава, другий день свята Шавуот, річниця смерті батьків та ін. Основним же часом для відвідування кладовища в більшості громад був місяць Елул (шостий місяць за єврейським календарем, він припадає на серпень-вересень), що передує настанню свята Рош-ха-Шана (новоліття або єврейський Новий рік). Елул вважався місяцем поминання, тому саме в елул відвідування батьківських могил було обов'язковим. У цей час провідували могили, розташовані в районі проживання, а також здійснювали паломництво на могили родичів, похованих в інших місцевостях. При цьому за відведений період можна було навідувати кожну з могил предків не більше одного разу. Днями відвідування кладовища були понеділок і четвер. Відповідно до єврейської традиції саме в ці дні відбувалося читання Тори в синагогах, на ці ж дні призначалися особисті покаянні пости [181, с. 144].

Під час щорічного провідування могил предків в елулі той, хто приходив, повинен був просити їх про заступництво за себе і свою сім'ю. Це було головною метою, заради якої можна було прийти на цвинтар. Прохання про допомогу вимовлялися ідишом, тобто мовою, зрозумілою і знайомою померлим родичам прохача, і були звернені до батьків, або до одного з них, у більш рідкісних випадках – до бабусі чи дідуся того, хто приходив. Перед своїми проханнями до покійного чоловік повинен був прочитати на могилі поминальну молитву староєврейською мовою і кадиш (Славослів'я Всевишнього арамейською мовою). Жінки молитви не вимовляли. Текст подальшого звернення слідував за певною схемою, але завжди був імпровізацією, що залежало від особистих обставин життя прохача. Як зразки подібних звернень наведемо приклади, опубліковані В. Димшицем:

«...Тоте, ех бейт дех, лойф ін бейт ін ді кіндер. Ломір зайн гезінт, лоз зей фірн аф дер велт, ломір 'обм парнусе, ломір зайн гезінт, лоз зайн штіл аф дер велт. Із гекімен дайн зін, із гекімен дайн шнір, із гекімен дайн ейнікл, нірейнікл. Ех

бейт дех штарк, лойф, ломір зайн оле гезінт, ломір зайн оле гезінт. Ех ‘об нох а кінд ін Америке. Лоз ер ойхет зайн гезінт. Ех бейт бех штарк, аз оле кіндер, оле дайне кіндс кіндер лозн зайн гезінт, ін лоз зайн штіл аф дер велт [Тату, я прошу тебе, біжи і проси за дітей. Нехай ми будемо здорові, нехай у них все буде в порядку, хай у нас буде заробіток, нехай ми будемо здорові, нехай буде тихо в світі. Прийшов твій син, прийшла невістка, прийшла твоя онучка, правнучка. Я сильно тебе прошу, біжи, нехай ми всі будемо здорові, нехай ми всі будемо здорові. У мене є ще дитя в Америці. Нехай воно теж буде здоровим. Я сильно тебе прошу, нехай всі діти, всі твої онуки будуть здорові, і нехай буде тихо в світі]» [181, с. 145].

«Зейдале, ех бейт дех, зол лойф ін бейтн Гот фар мір, фар майн семья [Дідусь, я прошу тебе, ти повинен бігти і просити Бога за мене, за мою сім’ю]». Далі прохачка перераховує всю свою рідню, щоб дідусь нікого не забув: «Зейдале, таєрер манер, ехбейт дех, ех вейс, аз ді ‘ерст міх. Зол лойфн ін бейтн, зол лойф ін потрудьєн, зол лойфн ін бейтн Гот фар мір, фар ман ман Іцикен, фар Мане кіндер Генен ин Юрен, фар мнє ейнеклах Хайкеле, Пейселе, Климчик. Зол кейнер ніт фаргесн. Мір золн зан оле гезінт. Мір золн зан міт юрн. Мір золн зан ... благополучно. Ніт фаргесн бейтн, зейдале. Ді біст дер елтстер. Ін ді зол бейтн дер момен, ін тотен, ін оле інзере брідер ін мане кройвім. Зей золн потрудьєн, зей золн оле лойфн ін бейтн Гот фар інс [Дідусю, дорогий мій, я прошу тебе, я знаю, що ти чуєш мене. Ти повинен бігти і просити, повинен бігти і попрацювати, повинен бігти просити Бога за мене, за мого чоловіка Іцка, за моїх дітей Гену і Юру, за моїх онуків Хайкеле, Пейселе, Климчика. Нікого не забудь. Нехай ми всі будемо здорові. Нехай ми всі проживемо довго. Нехай у нас все буде благополучно. Не забудь просити, дідусь. Ти старший. І ти повинен просити мою маму, і тата, і всіх наших братів, і моїх родичів. Вони повинні попрацювати, вони повинні бігти і просити Бога за нас]» [181, с. 146].

Подібні звернення не тільки замінювали кадиш, але для тих, хто не вміє молитися, замінювали молитву. Покійним як би доручається помолитися самим.

Перед тим, як попрощатися з покійним й піти з кладовища, казали: «...до зайт гезінт. Золн бейтн Гот фар мір, аз ібераюр ех зол нохамул деркімен [...до побачення. Повинні просити Бога за мене, щоб через рік я могла знову прийти]» [181, с. 147]. Цими словами просили померлих предків, щоб вони попрацювали, просили Всевишнього, щоб прохач через рік міг знову до них прийти. Це було свого роду зобов'язанням не турбувати в цьому році покійних і гарантією, що після прохань покійного перед Богом той, хто звертається, проживе ще рік.

Крім обов'язкових візитів на кладовище в елулі, можливі були і позаурочні відвідування кладовища, викликані сумними або радісними обставинами, такими, як хвороба когось із членів сім'ї або весіллям сироти.

У разі хвороби близького метою відвідування кладовища було прохання до когось із покійних про заступництво за хворого перед Богом. Текст, що вимовлявся при цьому, практично нічим, крім конкретного прохання про одужання, не відрізнявся від того тексту, який виголошували на могилах своїх предків при щорічному відвідуванні кладовища в елулі. Виглядало це так: «Тоте-моме мане шейне, се шлофт... там... Іцик. Бейт ах, мамен, ех бейт ах, зол лойфн, бейтн Гот фар мір [Батьки мої милі, захворів ... там ... Іцик. Прошу вас, мамо, я прошу вас, ви повинні бігти, просити Бога за мене]» [181, с. 148].

У всіх подібного роду зверненнях ключовими словами були: «бігти», «просити», «потурбуватися». «Щоб вони потурбувалися з місця свого останнього спочинку» було частиною вступної формули одного з варіантів традиційного звернення, що вимовляли на могилі батьків або інших предків. Дієслово «потурбуватися» мало тут ключове значення у зв'язку з вищевикладеним уявленням про те, що не слід даремно турбувати мертвих.

Відвідування батьківської могили сиротою перед весіллям іноді розумілося, як обов'язок «запросити» покійного батька на весілля або просто «довести до відома». При цьому сама форма звернення практично не змінювалася: «Тоте, лоз лойфн ін бетн, 'с лоз зан штіл аф дер велт. Оле ідн ін оле меншн лозн зан гезінт. Ін ех бейт дех, тоте, азой аз ех 'об хосене, бейт ех дех аф дер хосене. Ін

лойф ін бефт аз манн ваб ін ех ломір зан гезінт, ін ді моме лоз зан гезінт. Ін ломір оле... Ломір оле ніт фаргесн шойн діх, імер ніт фаргесн [Тату, повинен бігти і просити, нехай буде тихо в світі. Всі євреї і всі люди нехай будуть здорові. І я прошу тебе, тато, оскільки у мене весілля, то я прошу тебе на весілля. І біжи і проси, щоб моя дружина і я, щоб ми були здорові, і нехай мама буде здорова. І щоб ми всі... І щоб ми всі вже не забули тебе, завжди не забули]» [181, с. 149].

У випадках серйозних хвороб або інших нещасть євреї приходили просити про допомогу не тільки на могили предків, а й на могили цадиків, тобто Праведників. Це був давній звичай, який мав широке розповсюдження. Звернення на могилах цадиків залишали у вигляді записочок (квітлах), складених святою мовою або ідишом. Якщо нещастя загрожувало не конкретній людині або її сім'ї, а всій громаді, то відвідування могили цадика могло носити колективний характер. Відвідуючи могили своїх предків, євреї часто, заодно, приходили до розташованих поруч могил цадиків, щоб не упустити можливість зайвий раз попросити про заступництво. У таких випадках «суспільно значимого» покійного турбували «суспільно значущими» проханнями. Наприклад: «Лойф ін бейт, ломір оле йідн аф дер велт зан гезінт. Лоз ніт зан кін малхуме ін індзер лонд міт главнер штут Єршолаім. Лоз лебм лонг, ін зан штіл дортн, ін лозн ніт фарфолн верн йідіше кіндер [Біжи і проси, щоб всі євреї в світі були здорові. Хай не буде війни в нашій країні з головним містом Єрусалимом. Нехай живуть довго, і щоб там було тихо, і нехай там не гинуть євреї]» [181, с. 152]. В єврейських містечках на території України звичай відвідувати могили цадиків зберігався до 1960-х рр. З кінця 1980-х рр. в Україні почався потік паломників-хасидів з-за кордону. Вони приїжджають на могили знаменитих хасидських цадиків і залишають там безліч записочок. Місцеві ж, українські євреї, часто відвідують нікому, крім них, не відомих праведників на місцевих кладовищах свого регіону.

Відвідування і могил близьких, і могил цадиків завжди супроводжувалися проголошенням приблизно одного й того ж тексту, що містить прохання до покійного, зазвичай виражене формулою «лойф бейтн» (біжи, проси). Таким

чином, єдиною формою спілкування з померлими були прохання про допомогу. Єдиним приводом для звернення до покійного була наявність будь-якої проблеми, для вирішення якої необхідне було його втручання. Звернення до покійних батьків при відвідуванні їх могил в елулі мало чим відрізнялося від звернення при відвідуванні їх могил під час хвороби близької людини або в переддень весілля.

Згідно сталого уявлення, під час осінніх свят Рош-ха-Шана і Йом-Кіпур визначалася доля людини на майбутній рік. Відповідно, за Талмудом, три книги розкривалися в день Нового року: одна – для невиправних грішників, друга – для бездоганних праведників і третя – для людей, що займають проміжне становище. Праведники тут же записуються до життя, грішники – до смерті, а доля проміжних залишається невирішеною до Судного дня. Заслужили останні прощення – запишуть їх до життя, не заслужили – будуть записані до смерті. Таким чином, людина в цей час виявляється як би при смерті, в такому ж загрозливому становищі, як і під час тяжкої хвороби. Аналогічно і наречений з нареченою перед весіллям знаходилися в небезпечному становищі: їм, за народними уявленнями, загрожував пристріт і нечиста сила [181, с. 153].

Відвідували єврейське кладовище зазвичай рано-вранці. Це було пов’язане з необхідністю відправлятися на кладовищі натщесерце, інакше кажучи, тримаючи «піст». Цей піст був пов’язаний з уявлення про цвинтар як про «святе місце», яке вимагає чистоти, що і забезпечується постом. У єврейській традиції пост також пов’язаний з ідеєю покаяння. Відвідування кладовища в елулі, будучи обов’язковим, у той же час виступає як порушення заборони на відвідування його. Це відвідування вимагало негайного покаяння, оскільки той, хто прийшов на цвинтар, «турбує» померлих своїм відвідуванням і своїми проханнями. Звернення до покійних предків починалося, зазвичай, саме з каяття, з прохання про прощення за заподіяне турбування, наприклад: «Моме, зай мир мойхл, лойф бетн фар любен [Мамо, пробач мені, біжи просити за любимих (тобою)...]» [181, с. 144].

На даний час навіть ультраортодоксальні євреї більше довіряють

досягненням сучасної медицини, ніж допомозі покійних. «Профілактичні ритуали», які полягають в проханнях своїх предків «бігти і молити Бога» про здоров'я і благополуччя тих, хто живий, відійшли на другий план. Взаємодія живих і мертвих зводиться переважно до простого навідування кладовища і догляду за могилами предків. Причому частота цих приходів під впливом зовнішнього оточення поступово зростає. У даний час з розгорнутої системи обов'язків і заборон зберігаються лише деякі заборони. Наприклад, як і раніше, не дозволяється відвідувати єврейське кладовище в суботу і в єврейські свята (пести а-Моед («напівсвяткові» дні), всі дні Песаха і Суккота, Пурим і Хануку). У цей час єврею слід намагатися бути радісним і не робити нічого такого, що здатне затьмарити його гарний настрій. Відвідування кладовища навіює сумні думки, що є несумісним і з атмосферою шаббата. Не відвідують цвинтарі також під час єврейського місяця нісан. Це робиться з тієї ж причини, що і в суботу. Так само не рекомендується відвідувати кладовище в перший день (або два перших) єврейського місяця (рош ходеш вважається «мікросвятковим» днем) і на 30-й день (якщо в єврейському місяці не 29 днів, а 30). Дні, відраховуючи від початку місяця сиван (сім днів), включаючи один день, наступний за святом Шавуот, теж вважаються «мікросвятковими» днями, тому провідування могил планують на кінець попереднього місяця – іяра або відкладаються на дозволені для цього дні після Шавуота. Не відвідують єврейські кладовища вночі. «Просто так» відвідувати кладовище не рекомендується. За сучасними уявленнями юдаїзму це слід робити в день похорону, на сьомий день після смерті, на тридцятий день і потім щорічно в річницю смерті. Для відвідування могил предків і праведників рекомендуються місяць елул, дні між Рош-ха-Шана і Йом-Кіпуром, а також в річниці смерті, а іноді і народження покійного. З приводу частоти відвідувань могил померлих в усі інші дні чітких вказівок в сучасній єврейській традиції немає. Однак не рекомендується робити це занадто часто (не частіше одного разу на місяць).

Крім тимчасових заборон, з давніх часів існували й інші обмеження на

відвідування єврейського кладовища. Наприклад, туди не водили дітей при живих батьках, а також не могла приходити на кладовище і доросла людина, поки у неї були живі обоє батьків. Тільки втративши одного з батьків, євреї починали навідувати кладовище і повинні були робити це, як вже було сказано, тільки раз на рік. У зв'язку з такими рідкісними відвідинами кладовища багато євреїв минулих століть могли навіть не знати, де поховані їхні діди, а тим більше прадіди. Поки були живі їхні батьки, які бували на могилах своїх батьків, вони не мали права відвідувати кладовища, а після смерті батьків вже не було кому розповісти, де саме знаходяться могили їхніх предків. В таких умовах велика, найбільш стара, частина кладовища ще за часів, коли єврейські громади смуги осілості були багатолюдними, вже рідко відвідувалася і за більшістю могил вже ніхто не доглядав. Саме тому єврейські кладовища не тільки тепер, а й сто років тому мали занедбаний вигляд.

У сучасному єврейському суспільстві заборон на відвідування кладовищ дітьми немає. Поняття «дитина» має на увазі вік до досягнення повноліття, тобто хлопчик, за єврейськими законами, стає повнолітнім у 13 років, а дівчинка – у 12 років. Водити дітей на кладовище в сучасному єврейському суспільстві не рекомендується лише з однієї причини – відвідування кладовища вимагає поваги і до померлого, і до місця його поховання, діти ж, як правило, усвідомити це ще не в змозі.

Єврейське кладовище завжди було місцем не просто шанованим, а святим. Імовірно, мета багатьох заборон, які стосуються відвідування кладовища, полягала саме в розмежуванні святого і світського й тим самим мала не допустити осквернення священного. Кладовище, з точки зору невідвідування, є аналогом Єрусалимського Храму, в якому ступінь святості того або іншого простору виражалася в складності і рідкості попадання в цей простір. Найбільш святу частина Храму – Святая Святих – відвідував тільки первосвященик, і тільки один раз на рік, у Судний день [181, с. 144].

У відповідності до біблійних уявлень кладовище є ритуально нечистим

місцем. Тому туди не можна ходити коенам. У той же час кладовище саме є святинею, яку не можна оскверняти. У зв'язку з цим на кладовищі не слід ходити жінці в період менструації, тобто в стані ритуальної нечистоти.

Кладовище, як місто мертвих, завжди було відокремлене від живих. Воно завжди знаходилося поза міською межею, за межею міста, було обнесене огорожею, стіною або земляним валом. Часто подібною межею служив ландшафтний кордон: яр, річка або струмок. Нічого, що належить світу мертвих, не повинно було потрапляти до світу живих. Саме цим була викликана заборона приносити що-небудь з кладовища. Ця заборона актуальна і в сьогоднішні дні. Наприклад, у багатьох громадах забороняється збирати плоди з дерев, що ростуть на кладовищі, або збирати сіно, а якщо сіно було зібране, то його потрібно спалити.

З давніх часів існував і зберігається донині звичай, виходячи з кладовища, по черзі три рази споліскувати то одну руку, то другу і потім не витирати їх.

Звернемо увагу ще на кілька особливостей поведінки на єврейському кладовищі, які не відображені вище, але в перспективі є актуальними на сьогоднішній день для дотримання єврейських законів і традицій іудеїв:

- чоловіки повинні бути з покритими головами;
- заборонено влаштовувати так звані поминки, будь-які застілля і прийоми їжі, а так само пити й палити;
- заборонено сідати і спиратися на могили (отримувати «вигоду» від склепу для себе);
- заборонено ходити по могилах і навіть наступати на них, якщо наступив, то прийнято просити прощення у мертвих;
- заборонено вести себе легковажно (співати, танцювати, розповідати анекдоти і т. д.);
- заборонено на кладовищі справляти нужду (ходити в туалет);
- заборонено виконувати і встановлювати на кладовищі скульптурні

зображення покійного;

- при земляних роботах на кладовищі лопату не передають із рук в руки – одна людина повинна увіткнути лопату в землю, а інший взяти її;
- заборонено по кладовищі проводити водопровідні труби;
- заборонено на кладовищі пасти худобу;
- не можна ходити з релігійними атрибутами (тфілін й т. ін.);
- можна читати тільки молитву за покійним; якщо потрібно прочитати просто молитву, то потрібно відійти від кладовища на відстань не менше 2 м;
- євреї не кладуть квітів або вінків до могили; квіти на могилу – язичницький звичай жертвоприношення духам предків, заборонений у євреїв; якщо помилково квіти вже принесені, їх можна покласти біля могили без обрядів та церемоній інших віросповідань і народів;
- в деяких громадах існує звичай класти на могилу камінці;
- не прийнято провідувати могилу двічі за одне відвідування кладовища;
- підійшовши до могили, кладуть ліву руку на могильний камінь;
- якщо є необхідність посадити на кладовищі (для тіні) дерево, то це роблять дотримуючись встановленого правила: його треба садити на відстані не менше 1,5–2 м від кожної з могил, розташованих навколо (в деяких громадах наявність дерев на кладовищі вважається недопустимим, тому дерева спеціально не саджають, а ті, що випадково виросли, видаляють);
- заборонено використовувати кладовище для скорочення шляху;
- заборонено на кладовищі робити математичні розрахунки.

Наприкінці огляду специфіки використання об’єктів єврейського кладовища слід зазначити, що в останні роки багато єврейських організацій влаштовують паломницькі тури до місць поховань хасидських ребе і цадиків; видають розраховані на паломників путівники та альбоми, що містять опис місць поховання праведників і маршрути, якими можна до них дістатися; ведуть дослідницьку, просвітницьку та екскурсійну діяльність. Для прибирання

кладовищ, розчищення, підйому і реставрації надгробків залучають волонтерів та найманих робітників різних конфесій. На практиці для відновлення і подальшого збереження своїх кладовищ сучасні хасидські рабини вважають допустимими практично будь-які необхідні дії, включаючи земельні, агротехнічні, реставраційні, будівельні і дослідницькі роботи. Єдиною забороною залишається робота на єврейському кладовищі в шаббат і єврейські святкові дні.

Таким чином, у сучасному юдаїзмі немає глобальних заборон на проведення на єврейських цвинтарях дослідницької, реставраційної та екскурсійної діяльності, зокрема і за участю фахівців, які сповідують інші віросповідання.

4.2. Охорона, збереження та використання об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища

Станом на 2019 р. єврейське кладовище м. Глухова входить в охоронну зону Національного заповідника «Глухів», що відображено на Генеральному плані розміщення території заповідника в структурі міста, зон охорони та меж історичного ареалу (М 1:5000) [53]. Досліджуваний некрополь та його поховання, як і надгробки на них, не включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і не охоплені дослідницькою, реставраційною, пам'яткоохоронною та екскурсійною діяльністю заповідника.

Кладовище займає площу в 2,9167 га (Додаток Б.01.; Б.02.), яка занесена до Державного земельного кадастру (кадастровий номер 5910300000:01:018:0451; цільове призначення**:** 03.13 Для будівництва та обслуговування будівель закладів побутового обслуговування) [309] і зареєстрована в реєстрі України. Земельна ділянка кладовища належить територіальній громаді – Глухівській міській раді, перебуває в комунальній власності м. Глухова і стоїть на балансі Управління житлово-комунального господарства і будівництва. Тому всі питання, пов'язані з господарською діяльністю на кладовищі, благоустроєм та охороною належать і до сфери діяльності зазначених державних установ.

Правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об’єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь регулює Закон «Про охорону культурної спадщини України» [303]. У ньому зокрема визначені порядок реєстрації об’єктів культурної спадщини (Розділ III), особливості здійснення права власності на пам’ятки (Розділ IV), забезпечення охорони пам’яток (Розділ V), захист традиційного характеру середовища та об’єктів культурної спадщини (VI) та інші правові засади, необхідні для розробки стратегії і тактики діяльності зі збереження досліджуваного кладовища і включення його до соціокультурного простору України.

За результатами польових досліджень, проведених на єврейському кладовищі міста Глухова, можна позначити основні типи пошкоджень старовинних намогильних плит, які виникли під дією природних та антропогенних чинників. Останній протягом усього періоду радянської влади був найбільш руйнівним – надгробки свідомо скидалися з п’єдесталів і зрубували поблизу підставки з метою вторинного використання каменів в якості будівельного матеріалу. В результаті, станом на 2018 р., на глухівському єврейському кладовищі виявлено 282 підставки надгробків з відрубаною верхньою частиною і чотири пам’ятники зі слідами «видобутку каменю», які наочно ілюструють методи, якими проводилася плюндрування кладовища (Додаток Г, надг. № 0672, 0843, 0928, 1005).

З числа природних факторів, які негативно впливають на могильні плити глухівського єврейського кладовища, можна відзначити різні мікроорганізми і мохи, що руйнують деякі пам’ятники, а також просідання ґрунту, в результаті якого під своєю вагою багато пам’ятників заглибилися в землю більше, ніж на половину, або нахилилися в ту чи іншу сторону. Основним природним руйнівником надгробків глухівського єврейського кладовища є вода, яка стікає з крон дерев, що досить густо покривають площу кладовища зі східного та

західного боків. Вода, що стікає з дерев, потрапляє на орнаменти й епітафії на площинах нахилених надгробків і по ним стікає на землю, рік за роком роблячи написи і елементи художнього різьблення непомітними (Наприклад, надг. №0587).

За результатами проведених польових робіт і подальшого аналізу отриманих даних здійснено класифікацію 438 надгробків єврейського кладовища м. Глухова, що відносяться до числа історичних поховань, за станом збереженості (Додаток В.07.).

Всі виявлені історичні надгробки за ступенем збереження були систематизовані у 6 груп:

1. Задовільний стан.
2. Відламані від підмурку або такі, що впали, непошкоджені надгробки.
3. Цілі надгробки, епітафії та орнаменти яких мають задовільний стан.
4. Підмурки, цілі надгробки або їхні фрагменти з частково втраченими часинами, написами та орнаментами.
5. Відламані від підмурків або такі, що впали, непошкоджені надгробки, які лежать лицьовою стороною вниз.
6. Надгробки, що глибоко опустились у землю.

До першої групи належать цілі надгробки і надгробки з невеликими ушкодженнями або слідами впливу природних факторів. Надгробки першої групи, незалежно від рівня їх збереження, потребують очищення і просякнення їх поверхонь спеціальними розчинами, які закривають пори в камені і тим самим підвищують його водонепроникність та стійкість до атмосферних оопадів. Слід зазначити, що більшість надгробків єврейського кладовища міста Глухова виконано з пісковику. Властивості цього матеріалу зумовлюють деякі особливості роботи з ним – перед тим, як приступати до очищення надгробків з цього матеріалу від біологічних забруднень, необхідно спочатку просушити камінь, що в умовах кладовища буває важко. До першої групи за степенем збереження можна віднести 251 надгробок XIX – початку XX ст.

До другої групи належать відламані від підмурку або такі, що впали, непошкоджені надгробки. Вони підлягають підйому і, якщо відоме історичне місце їх установки, то повернення на нього шляхом закопування або приєднання до підставки, що збереглася. Повалені пам'ятники, історичне місце установки яких знайти не являється можливим, потрібно скласти або поставити на місці їх виявлення (документально це зафіксувавши). Крім того, до пам'ятників другої групи повинен бути застосований такий самий комплекс консерваційних робіт, що і для першої групи надгробків. До другої групи відносяться 20 намогильних пам'ятників.

Третю групу складають непошкоджені надгробки, епітафії та орнаменти яких мають задовільний стан. Таких об'єктів налічується 92. Надгробки з написами, що погано читаються, після очищення від забруднень і мікроорганізмів потребують повторного прочитання написів та нової фотофіксації. При роботі з написами, що важко читаються, особливо виконаними у виразній техніці, для виділення елементів тексту виправдано використовувати губку і піну для гоління, завдяки обробці якими можна «проявити» невидимі оку елементи напису. Після заповнення піною всіх текстових елементів надгробку необхідно провести повторну фотозйомку пам'ятника з виділеним таким чином текстом епітафії. Після повної розшифровки і прочитання епітафії необхідно виконати реставраційні роботи, які полягають у відновленні епітафії та орнаменту на надгробку.

До четвертої групи належать підставки надгробків, цілі надгробки або їхні досить великі фрагменти з частково втраченими частинами, написами або орнаментами. Надгробки цієї групи потребують додаткового вивчення й аналізу. У разі виявлення частин одного і того ж пам'ятника й можливості з'єднання цих фрагментів буде потрібна ґрунтовна реставрація, яка включає очищення і з'єднання елементів надгробку, обробку спеціальними засобами і установку на споконвічне місце розташування. До четвертої групи за ступенем збереженості відносяться 49 об'єктів.

До п’ятої групи належать відламані від підставки або цілі надгробки, які впали і лежать лицьовою стороною вниз. Надгробки цієї групи вимагають підйому і, якщо відоме історичне місце їх установки, то повернення на нього шляхом закопування або приєднання до підставки, що збереглася, з подальшою оцінкою їх культурно-історичної цінності. У цій групі налічується 9 надгробків.

Шосту групу складають надгробки, що під власною вагою, у зв’язку з м’якістю грунту або під дією інших факторів, глибоко занурилися у землю. У більшості випадків епітафії та орнаменти цих надгробків майже повністю сховані землею. Як правило, збереженість таких надгробків, їх епітафій і різьбленого декору досить хороша. Надгробки цієї групи потребують вилучення із землі, повторної установки на колишньому місці та оцінки їх культурно-історичної цінності. До цієї групи відносяться 17 надгробків.

Консерваційним, реставраційним і ремонтним роботам повинні піддаватися не тільки надгробки видатних євреїв міста або надгробки, які мають художню цінність, але і старовинні стели на могилах невідомих людей, оскільки в сукупності з усіма іншими надгробками старовинної частини глухівського єврейського кладовища вони представляють єдиний історико-ландшафтний ансамбль. При проведенні реставраційних та ремонтних робіт на єврейському кладовищі міста Глухова звертатися до історичних матеріалів і шукати в архівах авторські креслення і ескізи марно, оскільки більшість надгробків була виконана кустарно-промисловим способом місцевими майстрами або за зразком типових надгробків, поширених на той час, тому вони серійно виготовлялися для кладовищ різних конфесій. Для відновлення втрачених деталей пам’ятників або елементів різьблених орнаментів доцільно при реставрації опиратися на збережені фрагменти надгробків, що вже відреставровані або однотипні з ними. При реставрації серійно виконаних пам’ятників відновлення втрачених деталей можливо проводити, орієнтуючись на типові моделі тих часів.

Більш детальне визначення того, які реставраційні роботи і в якому обсязі необхідно проводити, належить до компетенції відповідних служб.

Вирішення питання збереження єврейського кладовища міста Глухова вимагає комплексного підходу, який включає внесення кладовища в цілому або окремих його надгробків до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, музеєфікацію, реставраційні роботи, продовження дослідницької й екскурсійної діяльності, а також розвиток релігійного туризму.

На підставі дисертаційної роботи, подальших досліджень і загального опрацьованого матеріалу можлива і необхідна розробка й подання до відповідних органів державної влади пропозицій про збереження могил відомих людей і самого єврейського кладовища міста Глухова як об'єктів культурної спадщини та внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Початковим етапом цієї роботи може стати підготовка облікових карток і паспортів на окремі надгробки, що мають цінність як об'єкти культурної спадщини. Паспорти цих надгробків можуть бути подані для занесення до державного реєстру пам'яток місцевого значення. Другим етапом роботи може стати підготовка аналогічної документації на єврейське кладовище в цілому з метою оголошення його історико-культурним заповідником місцевого значення.

Станом на 2019 р. кладовище знаходиться в занедбаному стані. Організація робіт з прибирання території кладовища і підтримки збереження надгробків формально належить до відомства ЖКГ, однак фактично здійснюється лише нечисленними силами місцевої єврейської громади, сім'ями євреїв, похованих на єврейському кладовищі (в основному це стосується нової частини кладовища, оскільки нащадки людей, похованих в більш ранні періоди, давно покинули Глухів або загинули в період Другої світової війни), або поодинокими волонтерами.

Офіційно отриманий статус заповідника може дати єврейському цвинтарю міста Глухова ряд позитивних змін.

По-перше, кладовище перестане бути «прохідним двором», який використовують місцеві жителі для переміщення з одного району міста в інший, для випасу кіз, заготівлі сіна, неформальних заходів і мешкання осіб без певного

місця проживання.

По-друге, будуть офіційно дозволені науково-дослідні, ремонтні та реставраційні роботи, а також екскурсійна діяльність.

По-третє, можливо, буде вирішено питання фінансування, що необхідне для охорони, реставраційних заходів та деяких проектів, спрямованих на популяризацію глухівського єврейського кладовища як об'єкта культурної спадщини.

Оголошення кладовища історико-культурною заповідною територією не вплине на існуючу на даний момент можливість поховання на єврейському цвинтарі. У разі, якщо до зони охорони буде включена вся історична територія кладовища, надгробки, які мають цінність як об'єкти культурної спадщини, а також вікові зелені насадження, на території кладовища можуть діяти три режими охорони. Перший, найсуворіший, може поширюватися на ті частини кладовища, де зосереджена найбільша кількість історичних поховань датованих 1824–1921 рр. На цих частинах кладовища дозволена тільки господарська діяльність, спрямована на збереження, використання та популяризацію об'єктів культурної спадщини, впорядкування території і проведення агротехнічних заходів з догляду за зеленими насадженнями.

Другий режим охорони може поширюватися на ділянки кладовища з похованнями 1921–1965 рр., на яких можуть допускатися підпоховання у родинні могили. Третій режим охорони поширюватиметься на всю нову частину кладовища, поховання якої відносяться до 1965–2019 рр. На цій частині кладовища можуть бути можливі й нові поховання на вільних місцях за умови збереження об'єкта охорони.

Станом на 2019 р. в Україні пам'яткоохоронний статус мають всього три некрополі: Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник (Лук'янівське кладовище в Києві), історико-меморіальний музей-заповідник «Личаківський цвинтар» (Личаківський цвинтар у Львові) і Історико-культурний заповідник «Кладовище по вулиці Зеленій» (у Чернівцях). Останній являє собою

комплекс, до складу якого входять християнське і єврейське кладовища.

У порівнянні з іншими регіонами України, де чисельність єврейського населення була значно вищою і зосередженість єврейських кладовищ в цих областях вища, старовинне єврейське кладовище на північному сході України – явище рідкісне і унікальне, яке має інтерес з різних точок зору. Єврейське кладовище у місті Глухові являє собою особливу цінність у зв'язку з масовістю збережених старовинних намогильних плит та різноманітністю представлених на них творінь каменерізів. З огляду на те, що два з трьох кладовищ (зокрема і єврейське), які мають охоронний статус, розташовані в Західній Україні, Глухівський єврейське кладовище може стати не менш цікавим і затребуваним для туристів музеєм-некрополем в протилежній частині України. Таким чином, доцільним є створення на базі глухівського єврейського кладовища, окремого або у складі Національного заповідника «Глухів», заповідника чи музею просто неба. Це буде сприяти охороні та збереженню кладовища, його благоустрою, продовженню дослідницької та популяризаційної діяльності, впровадженню екскурсійних та лекційних програм.

Першочерговими завданнями з благоустрою кладовища є: оточення кладовища добротним парканом, підведення до кладовища водопостачання та електричних мереж, організація паркування, оновлення головної алеї кладовища, видалення чагарників, забезпечення регулярного покосу трави, підйом і встановлення повалених надгробків.

Продовження дослідницької діяльності має полягати в пошуку поховань людей, які зробили значний внесок у розвиток міста і регіону. Ідентифікація цих могил вимагає роботи в архівах, пошуку інформації, складання біографічних довідок, систематизації цієї інформації та розміщення її в пресі і науково-популярних виданнях. Певною мірою ця дослідницька діяльність залежить і перегукується з реставраційними роботами, оскільки основним її напрямком повинне стати виявлення «нових» імен за рахунок роботи з написами на пам'ятниках, які погано читаються або зовсім збиті. В рамках дослідницької

діяльності повинні регулярно проводитися інвентаризації пам’ятників і складання реєстрів могил, зокрема і тих, які потребують реставрації та догляду.

Глухівське єврейське кладовище вражає людей, які вперше потрапили на нього, великою кількістю старовинних надгробків, їх красою, складністю орнаментів, архітектонікою написів, загадковістю символів, своєю загальною незвичністю і навіть екзотикою. З огляду на історико-культурну цінність цього некрополя, він має бути включеним в лекційну та екскурсійну діяльність створеного на базі цього кладовища заповідника чи місцевих організацій, які займаються збереженням і популяризацією культурної спадщини.

Діяльність із популяризації глухівських кладовищ вже кілька років ведеться співробітниками Національного заповідника «Глухів» і автором дисертації та повинна мати продовження.

В рамках цієї роботи, починаючи з 2014 р., автором дисертації було написано понад 45 статей із циклу «Стежками глухівських кладовищ», присвяченого старовинним надгробкам некрополів міста Глухова і біографіям людей, похованих під ними. Дані статті протягом всього цього часу публікувалися в газеті «Соборний майдан», яку випускає Національний заповідник «Глухів». До циклу «Стежками глухівських кладовищ» увійшло 5 статей, які розповідають про людей, похованих на єврейському кладовищі міста. Продовження публікації статей, які розповідають про найбільш видатних діячів міста, похованих на глухівських кладовищах, матиме величезне популяризаторське значення і деякою мірою сприятиме забезпеченню збереження описаних старовинних надгробків. Робота над цим циклом статей триває.

Природним продовженням проекту «Стежками глухівських кладовищ» було створення циклу екскурсій старовинними кладовищами міста Глухова. У 2017 р. автором дисертації, спільно зі співробітником Національного заповідника «Глухів» О. Мірошниченком, були проведені дві пробні екскурсії старовинним Вознесенським кладовищем міста Глухова і лапідарієм біля стін Спасо-Преображенської церкви. За результатами даної дисертаційної роботи були

підготовлені дві різнопланові екскурсії єврейським цвинтарем міста Глухова. Для цих екскурсій був розроблений маршрут, який охоплює найбільш цікаві з точки зору художньої цінності та історико-культурної значущості поховання і надгробки. У процесі екскурсії «Єврейське кладовище – Дім вічності» поступово розкривається багато загальних моментів ставлення юдейської релігії до смерті і до душі, розповідається про конфесійні особливості та правила відвідування кладовища, показуються найцікавіші символи орнаментів намогильних стел і пояснюються їх смислові навантаження й деякі правила читання єврейських епітафій.

Назва для другої екскурсії «Єврейське кладовище: місце, куди не ходять» була запозичена нами з однойменної статті В. Димшиця, оскільки вона якнайкраще відповідає тематиці даної екскурсії. По ходу маршруту розповідається про єврейські традиції відвідування кладовища, пояснюється чому єврейські кладовища виглядають недоглянутими, і виглядали так і в той час, коли поруч з ними проживали численні єврейські громади, описуються деякі ритуали, які виконувалися під час відвідування батьківських могил і при похованні покійників, а також пояснюється бачення цих же ритуалів з точки зору неєврейського населення. Розроблені екскурсійні програми пройшли апробацію навесні 2019 р.

Результатом роботи над даним дослідженням стала підготовка лекції «Таємні знаки глухівського єврейського кладовища», розрахованої на привернення уваги широких мас до теми єврейського кладовища та її популяризацію. У лекції коротко розповідається про появу в Глухові євреїв, заснування єврейського кладовища, основні його особливості і детально розповідається про правила складання єврейських епітафій, семантику багатьох символів, які зустрічаються в різьблених орнаментах старовинних єврейських стел, смислові навантаження єврейських імен, їхні івритські та ідишські аналоги, а також взаємозв’язок професії та імені покійного із зображеннями на його надгробку. Простою, доступною широкому розумінню мовою в лекції

розкриваються традиційні для єврейської культури і релігії уявлення про безсмертя душі, її заспокоєння, про воскресіння мертвих, смислові навантаження текстових і образотворчих фрагментів різьблених орнаментів стародавніх єврейських пам'ятників. Хрестоматійно, на рівні наочних, що запам'ятовуються, картинок, пояснюються правила складання єврейських епітафій і правила їх прочитання. Представлена лекція пройшла апробацію в рамках лекційної програми третьої «Ночі історії Глухова» в березні 2019 р.

Вже розроблені екскурсійні та лекційні програми єврейським цвинтарем м. Глухова можуть бути включеним в лекційну та екскурсійну діяльність створеного на базі цього кладовища заповідника або місцевих організацій, які займаються збереженням і популяризацією культурної спадщини.

Корисною з точки зору залучення інтересу до єврейського кладовища може бути робота з підготовки повного анотованого плану старовинної частини некрополя, на якому буде зазначено місцезнаходження всіх надгробків, датованих XIX – початком XX ст. До плану можуть додаватися біографічні довідки щодо всіх похованих під збереженими старовинними надгробками, а також докладні довідки про історію самого кладовища. Ця робота може стати першим кроком до створення путівника єврейським кладовищем міста Глухова.

При впорядкуванні території кладовища слід рекомендувати установку інформаційних щитів і схем розташування старовинних надгробків, а також інформаційних табличок поряд з могилами видатних особистостей міста з перекладом текстів епітафій і біографічними даними про похованих. При реалізації останнього необхідно враховувати, що за сучасними релігійними уявленнями євреїв на могилах не повинно бути написів жодною іншою мовою, крім івриту. У зв'язку з цим інформаційні таблички повинні містити QR-код, який легко розпізнається скануючим обладнанням, зокрема й фотокамерою мобільного телефону. Достатньо запустити програму зчитування QR-коду, навести об'єктив мобільного пристрою на QR-код і миттєво отримати швидкий доступ до інформації про об'єкт. Це дозволить більшості відвідувачів кладовища легко

отримати максимум цікавих відомостей, оскільки QR-коди дають інформацію декількома мовами. Через те, що QR-коди в даний час активно впроваджуються в наше життя, отримання інформації за їх допомогою найближчим часом стане таким же природним, як дзвінок по мобільному телефону, впровадження такої технології в організацію музейного простору некрополя є найбільш доцільним і перспективним. Крім того, впровадження QR-кодів може застосовуватися і в екскурсійній діяльності некрополя. За допомогою QR-коду відвідувач має змогу отримати більш цікаву та насичену інформацію, ніж текст і додаткові ілюстрації. На своєму мобільному пристрої відвідувач може прослухати лекцію, екскурсію, подивитися відеофрагмент або кругову панораму, і все це абсолютно безкоштовно, оскільки інформація буде знаходиться в локальній мережі кладовища.

В умовах, коли швидко розвиваються комп'ютерні технології і глобально інтернетизується населення, необхідно займатися популяризацією глухівського єврейського кладовища, використовуючи можливості інтернет-ресурсів. При створенні на базі єврейського кладовища музею під відкритим небом необхідно розробити і запустити сайт даного меморіального комплексу. Можлива публікація статей про єврейське кладовище міста Глухова і його надгробки на різних тематичних (єврейських, генеалогічних, некрополістічних та історичних) сайтах і форумах, а також на сайтах організацій міста Глухова, які займаються музейною та пам'яткоохоронною діяльністю. Широкі можливості з регулярної, системної популяризації дає розміщення інформації в різних соціальних мережах. Великі перспективи дає розміщення списків похованих на єврейському кладовищі міста Глухова в спеціальні онлайн-бази єврейських поховань. Таку можливість дають відразу кілька англомовних і російськомовних сайтів. Найбільш відомим серед них є проект «Кам'яний архів» генеалогічного порталу «Єврейські коріння». Пошук у базі поховань порталу «Єврейські коріння» здійснюється як за прізвищами похованих, так і за населеними пунктами, в яких розташовані кладовища, що дозволить залучити до Глухівського єврейського цвинтаря інтерес

великої кількості дослідників, генеалогів, краєзнавців і просто людей, що шукають могили своїх родичів в місті Глухові.

Ще одним перспективним напрямком в діяльності єврейського кладовища м. Глухів може стати релігійний туризм. У ході даного дослідження на глухівському єврейському кладовищі було виявлено могили двох духовних рабинів. Менахем-Нохум-Довид Геселєв і Ісраель-Дов-Бер Нохимов Шумяцькі ще за життя були визнані цадиками. Інтерес до даної знахідки виявили представники міжнародної організації «Оалей Цадиким – Гедер Авот» («Намети праведників»), яка займається відновленням єврейських кладовищ і надгробків цадиків по всьому світу. У плани організації на найближчий час може увійти відновлення надгробку на похованні рабинів Шумяцьких, будівництво над їх могилою оеля для забезпечення збереження надгробків і зручності паломників, реставрація надгробка письменника і публіциста Л. Цвейфеля, а також ряд інших робіт із благоустрою території кладовища. Подібна діяльність «Оалей Цадиким» сприятиме залученню на єврейське кладовище м. Глухова паломників з числа сучасних хасидів. У разі реалізації даного проекту слід побудувати при кладовищі невелике приміщення, в якому прочани-хасиди могли б помолитися перед тим, як йти на могилу цадиків, і написати записочки-квітлах, які потім залишать на могилі цадиків. Це приміщення повинне бути опалювальне, щоб в будь-яку пору року в ньому було тепло й комфортно. Особливо це важливо взимку, оскільки молитви на могилі цадиків можуть займати від 40 хвилин і більше, після чого є необхідність зігрітися в теплому приміщенні. Актуальною також є наявність санвузла та водогону. Останнє так само необхідне для забезпечення можливості дотримуватися всіх релігійні традиції відвідування кладовища – сполоснути руки виходячи з нього.

Всі зазначені пропозиції та рекомендації, як окремо, так і в сукупності, мають сприяти популяризації, збереженню та охороні глухівського єврейського кладовища.

Отже, сама дисертаційна робота може служити базою для подальших

досліджень єврейського некрополя міста Глухова і подальшої підготовки статей, фільмів, нових різноманітних тематичних лекційних та екскурсійних програм, зокрема і єврейськими місцями міста Глухова і конкретно єврейським цвинтарем.

Висновки до розділу 4

Єврейські закони та традиції, пов'язані із відвідуванням кладовища і правилами поведінки в його межах були розглянуті в історичному аспекті. Надана об'єктивна характеристика зазначеної єврейської традиції в історичному вимірі. Виявлено, що питання, яке досліджується, має свою національну і релігійну специфіку. Це повинно стати підставою для визначення пам'яткохоронних заходів, роботи зі збереження та використання об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища.

У результаті польових досліджень виділені основні типи пошкоджень пам'ятників глухівського єврейського кладовища. Була зроблена типологічна класифікація 438 надгробків, які відносяться до числа історичних поховань, за ступенем збереженості. Виявлено, що 251 надгробків знаходиться в задовільному стані; 29 надгробків відламані від підставок, впали або були скинуті з постаментів і лежать на землі, з них 9 надгробків лежать епітафіями донизу; епітафії та орнаменти 92 надгробків знаходяться в незадовільному стані; 49 об'єктів являють собою надгробки або їх великі фрагменти з втраченими частинами написів або орнаментів; 17 надгробків знаходяться глибоко в землі, куди потрапили під дією природних і антропогенних факторів.

Визначено, що найкращим способом збереження пам'яток глухівського єврейського кладовища і реалізації їх експозиційно-пізнавальної цінності є музеєфікація та показ в якості музейних експонатів на історичному місці установки в ландшафтно-пейзажному ансамблі самого некрополя. Для досягнення цієї мети необхідна розробка і подання до відповідних органів державної влади пропозицій про збереження поховань єврейського кладовища міста Глухова як об'єктів культурної спадщини та внесення їх до Державного реєстру нерухомих

пам’яток України.

З огляду на сучасні підходи до збереження об’єктів культурної спадщини, надано пропозиції й рекомендації, що стосуються збереження, охорони, і подальшого використання як об’єктів музейного показу надгробків і поховань XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова у майбутньому. Підсумком цього має стати заповнення прогалин і комплексний підхід при дослідженні міських некрополів та відповідного типу спадщини – поховань на прикладі єврейського кладовища м. Глухова на всіх рівнях пам’яткоохоронної справи, починаючи від законодавчої бази і закінчуючи режимами використання конкретних об’єктів спадщини.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення важливої для подальшого розвитку пам’яткоохоронної справи наукової проблеми, що виявляється у вперше здійсненому в українському пам’яткознавстві комплексному вивченні надгробків XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища як пам’яток культурної спадщини і розробці пропозицій з їхнього збереження, охорони та музеєфікації.

Головні наукові та практичні результати і висновки проведеного дослідження відповідають поставленим завданням.

1. Розгляд вітчизняної та зарубіжної літератури здійснено за тематичним принципом. Її систематизовано у 4 групи: 1) дослідження з історії м. Глухова; 2) роботи в галузі вивчення історії проживання євреїв на українських землях; 3) публікації з історії єврейської громади м. Глухова; 4) некрополезнавчі праці. Публікації з кожної теми опрацьовано за хронологічним принципом. Згідно з останнім, виділено три періоди наукової розробки тем: дорадянський (XIX – початок XX ст.), радянський (1920 – 1980-ті рр.), сучасний (1990 – 2010-ті рр.). Ще одну групу публікацій складають теоретичні, науково-методологічні та інші пам’яткознавчі праці сучасних українських учених, важливі для теоретико-методологічного осмислення та аналізу поховальних пам’яток єврейського кладовища в Глухові. Аналіз наукової розробки досліджуваної теми дозволяє дійти висновку, що в українській історіографії відсутнє спеціальне комплексне дослідження єврейського кладовища м. Глухова. Старовинні надгробки глухівського єврейського кладовища ніколи не розглядалися як об’єкти культурної спадщини, що представляють культурно-історичну цінність, а питання охорони, реставрації та включення цих об’єктів до сучасного наукового і культурного простору не порушувалося.

2. Виконання поставлених в дисертаційному дослідженні мети та завдань стало можливим завдяки виявленню і обробці великої кількості різних джерел, перш за все писемних, речових і зображальних. Основними писемними

джерелами дослідження є метричні книги, ревізькі казки, породинні списки, журнали засідань Глухівського городового магістрату та ін. До широкого наукового обігу введено значну кількість документів і матеріалів, що зберігаються у семи архівах України і Росії. У процесі дослідження були використані речові джерела, які являють собою надгробки XIX – початку XX ст. глухівського єврейського кладовища. Для дослідження було зроблено натурні обстеження і фотофіксація всіх знайдених надгробків. У дисертації використані зображальні джерела, які містять унікальну інформацію про єврейські надгробки різних регіонів України і дають великий матеріал для аналізу і порівняння технік виконання різьблених орнаментів, символів, художніх образів та їх поєднань, які були використані, а також систематизації та класифікації наявних орнаментів. Дослідження та осмислення великого масиву джерел у поєднанні з висновками історіографічного аналізу дозволили досягти об'єктивності у висвітленні багатьох проблемних питань, реалізувати мету і поставленні завдання дисертаційного дослідження.

3. На підставі значної кількості літературних та архівних джерел було проведено дослідження з історії єврейської громади м. Глухова. У результаті встановлено приблизний час її виникнення – 1794–1800 рр. (єврейська громада, хоч і нечисленна, проживає в місті до сьогоднішнього дня), вивчено найважливіші події в житті міста і євреїв, які населяли його, що могло знайти відображення в похованнях єврейського кладовища. Також в ході цієї роботи було виявлено деяких найбільш відомих персоналій з числа євреїв міста, що дає можливість, у разі знайдення їхніх надгробків на глухівському єврейському кладовищі, визначити їхню цінність як об'єктів культурної спадщини.

4. Результатом проведення польових робіт на Глухівському єврейському кладовищі, перекладу написів на надгробках та аналізу отриманої інформації було встановлено, що на цвинтарі існували окремі ділянки для поховань жінок і чоловіків. Виявлено 1040 надгробків різного ступеня збереженості. З них 282 об'єкти являють собою підставки або фрагменти пам'ятників, 758 надгробків

дійшли до нашого часу в задовільному стані або з незначними ушкодженнями. Із числа останніх виділено 438 намогильних плит XIX – початку XX ст., при цьому найбільш ранні надгробки датовані 1824 і 1826 рр. Відбір об'єктів здійснювався за пам'яткознавчими критеріями поцінування: їхньою історичною, науковою, екологічною та хронологічною цінністю, а також за принципом рідкісності.

5. Відповідно до вітчизняного законодавства та сучасних пам'яткознавчих наукових розробок здійснено аналіз і класифікацію збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища Глухова з точки зору їхньої видової та типологічної приналежності, а також за таким типологічним принципом, як хронологія. За видовою приналежністю всі 438 надгробків 1824–1921 рр. єврейського цвинтаря співвідносяться з пам'ятками історії, 44 намогильних пам'ятники – з пам'ятками монументального мистецтва. Надгробки розглянуто також як невід'ємну частину такої типологічної групи пам'яток історії, як поховання. На досліджуваному кладовищі 438 надгробків встановлені на 438 похованнях періоду 1824–1921 рр. Тобто кожний поховальний об'єкт складається з могили і намогильного пам'ятника. Виокремлено і досліджено окрему типологічну групу об'єктів культурної спадщини глухівського єврейського кладовища, які належать до пам'яток історії, – поховання відомих діячів – членів єврейської громаді Глухова. На основі проведеного історично-біографічного дослідження встановлено, що як мінімум 18 поховальних об'єктів мають історико-культурне значення. Тут поховані єврейський письменник, публіцист і педагог Л. Цвейфель, А. Русаков – дід радянського живописця і графіка О. Русакова, духовні рабини (їх вважали в єврейській громаді цадиками) Менахем-Нохум-Довид Геселєв та Ісраель-Дов-Бер Нохимов Шумяцькі та ін. Не менший інтерес становлять братські могили жертв погромів 22–23 лютого 1918 р. і листопада 1919 р.

Обґрунтовано, що епітафії на надгробках глухівського кладовища є носіями мови, звичаїв і традицій єврейського народу і, згідно з міжнародною Конвенцією про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 р., належать до пам'яток

нематеріальної культурної спадщини. Епітафії всіх 438 старовинних надгробків єврейського кладовища міста Глухова мають цінність з точки зору історії, літератури, філології, генеалогії та соціології. Доведено, що вони є пам'ятками єврейської епіграфіки, що підвищує цінність надгробків як пам'яток історії. Із загальної кількості надгробків глухівського єврейського кладовища було виділено 44 пам'ятники, орнаменти яких відрізняються складною, трудомісткою розробкою різьблення та художньою цінністю. Вони є зразками мистецтва декоративного різьблення намогильних плит, демонструють зв'язок цього мистецтва з культурою і релігією єврейського народу, що свідчить про існування самостійної та розвиненої художньої мови. Проаналізовано символіку намогильних плит, яка має традиційний національний і релігійний характер. Проведене дослідження дозволило дійти висновку, що 44 надгробки глухівського єврейського кладовища відзначаються художньою цінністю і мають право на занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятки монументального мистецтва.

6. Визначено, що питання збереження єврейського кладовища міста Глухова вимагає для свого вирішення комплексного підходу, який включає внесення кладовища в цілому або окремих його надгробків до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, музеєфікацію, реставраційні роботи, продовження дослідницької й екскурсійної діяльності, а також розвиток релігійного туризму. На підставі дисертаційної роботи, подальших досліджень і загального опрацювання матеріалу пропонується розробити й подати до відповідних органів державної влади пропозиції про збереження поховань, надгробків і самого єврейського кладовища міста Глухова як об'єктів культурної спадщини та внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Початковим етапом цієї роботи може стати підготовка облікових карток і паспортів на окремі поховання і надгробки, які мають цінність як об'єкти культурної спадщини. Паспорти цих надгробків можуть бути подані для занесення до державного реєстру пам'яток місцевого значення. Другим етапом роботи може стати

підготовка аналогічної документації на єврейське кладовище в цілому з метою оголошення його історико-культурним заповідником місцевого значення. Це буде сприяти охороні та збереженню кладовища, його благоустрою, продовженню дослідницької та популяризаційної діяльності, впровадженню екскурсійних і лекційних програм. Визначено можливі охоронні зони майбутнього заповідника. Розроблено пропозиції й рекомендації: а) зі збереження та охорони пам'яток, їхньої консервації та реставрації; б) із благоустрою кладовища та розширення його інформаційного потенціалу; в) за напрямами дослідницької та популяризаційної діяльності, зокрема в рамках останньої було розроблено дві тематичні екскурсії єврейським кладовищем м. Глухова і лекцію, присвячена його надгробкам; г) щодо специфіки розвитку релігійного туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акуленко В.І.* Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти / В.І. Акуленко // Пам'ятки України: історія та культура. – Київ, 1994. – № 3. – С. 134–148.
2. *Акуленко В.* Міжнародне право охорони культурної спадщини / В. Акуленко , О. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. № 1. 2005. С. 144–153.
3. *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні / В.І. Акуленко . – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
4. *Акуленко В.І.* Правові проблеми пам'яткознавства / В.І. Акуленко // Старожитності. – Київ, 1993. – Ч. 11–12 (47–48). – С. 13–15.
5. *Аллен У.* История Украины. Южнорусские земли от первых киевских князей до Иосифа Сталина / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2017. – 415 с.
6. Анархія. Варфоломеевская ночь // Газета «Возраждение», 15 (2) березня 1918 р.
7. *Ан-ский С.* Еврейский фольклор / С. Ан-ский // Пережитое. 1914. т. II.
8. *Аронсон Б.* Современная еврейская графика / Б. Аронсон. – Берлин, 1924. – 104, [14] с. : вкл. ил. фронт. (ил.); 33 см.
9. Архів Інституту археології АН України. Ф. 9. Зібрання Д.М. Щербаківського.
10. *Бевз М.* Методологічні підставки збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст: автореф. дис. на здоб. наук. ст. д. Арх / М. Бевз. – Харків, 2004. – 32 с.
11. *Белашов В.І.* Глухів – забута столиця гетьманської України / В.І. Белашов. – К.: Україна, 1992. – 132 с.
12. *Белова О.В.* Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова. – М.: «Индрик», 2005. – 288 с.

13. *Бельман С.Г.* Євреї Лівобережної України. Історія та культура / С.Г. Бельман // Матеріали IX Міжнародного наукового семінару. – Чернігів: Вид-во «Десна Поліграф», 2014. – С. 39–40.
14. *Берлин И.* Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства / И. Берлин. – Пб.: Книгоиздательство «Еврейская историческая библиотека», 1919. – 200 с.
15. *Берлинский М.* О могиле Оскольдовой в Киеве / М. Берлинский // Улей: помесяч. изд. на 1811 г. – СПб., 1811. – № 5, май. – Ч. 1. – С. 359.
16. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки: Джерела та результати досліджень // Інститут української археографії. Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 9. К., 2002. 624 с.
17. *Бойко Х.С.* Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. архіт.: 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко; Нац. Ун-т «Львів. Політехніка». – Л., 2000. – 19 с.
18. *Бойченко С.Г.* Єврейський некрополь Чернігова / С.Г. Бойченко // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 59–64.
19. *Бойченко С.Г.* Особливості поховальної культури XIX – початку XX ст. на прикладі старого православного кладовища у Чернігові / С.Г. Бойченко // Сіверщина в історії України. – 2014. – Вип. 7. – С. 236–242.
20. *Бойченко С.* Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова XIX ст. – поч. XX ст. / С. Бойченко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 50–57.
21. *Бойченко С.Г.* Чернігівський Некрополь останньої третини XVIII – початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Бойченко Світлана Геннадіївна ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2015. – 20 с.
22. *Бурлака Ю.О.* Глухів погляд крізь століття. Фотокнига / Ю.О. Бурлака, А.Л. Деркач, В.Д. Єрмаков. – К.: «Новий друк», 2012. – 264 с.

23. *Василенко М.П.* Вибрані творі у 3 т.: Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М.П. Василенко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 720 с.
24. *Вечерський В.В.* Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В.В. Вечерский. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
25. *Вечерський В.В.* Глухів / В.В. Вечерський, В.І. Белашов. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
26. *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В.В. Вечерський. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.
27. *Вечерський В.В.* Гетьманські столиці України / В.В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.
28. *Вечерський В.* Комплекс // Архітектура: Короткий словник-довідник / За заг. ред. А.П. Мардера. К.: Будівельник, 1995. – 130 с.
29. *Водзинський Є.* Питання охорони містобудівної спадщини / Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – Київ: НДІТІАМ, 1994. – С. 231–238.
30. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Том XII. Часть 2. Черниговская губерния. – Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба, 1851.
31. Войцехівська І. Некрополістика / І. Войцехівська, М. Дмитрієнко // Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко, Т.А. Балабушевич, В.В. та ін. Бездрабко. – Київ : Либідь, 2008. – С. 384–390.
32. Вся Россия : Рус. кн. пром-сти, торговли, сел. хоз-ва и администрации: Торг.-пром. адрес-календарь Рос. империи... – Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1895 – 1902. – 28. [1895 год]. – 1895. – Разд. паг., 1 карт.: ил.
33. Вся Россия : Рус. кн. пром-сти, торговли, сел. хоз-ва и администрации: Торг.-пром. адрес-календарь Рос. империи... – Санкт-Петербург:

А.С. Суворин, 1895 – 1902. – 28. [1899]. Т. 2. – СПб., 1899. – IV+247 с.

34. Вся Россия : Рус. кн. пром-сти, торговли, сел. хоз-ва и администрации : Торг.-пром. адрес-календарь Рос. империи... – Санкт-Петербург: А.С. Суворин, 1895 – 1902. – 28. [1903 г.]. – 1902. – Разд. паг.: карт.
35. Вся торгово-промышленная Россия.: [Адресная книга]. – Киев : т-во Л.М. Фиш, 1913. – [4] с., 591, 2961 стб. : ил.; 27.
36. Выдворение евреев из Малороссии во второй четверти 18-го века // Еврейская старина, 1913. – Т. 6. – С. 123–129.
37. *Ганновер Н.* Пучина бездонная / Н. Ганновер // Еврейские хроники XVII столетия. (Эпоха «хмельничины»). – М.: Гешарим, 1997.
38. *Ганновер Н.* Богдан Хмельницкий, летопись еврея-современника Натана Ганновера о событиях в Малороссии за 1648–1652 годы / Н. Ганновер. – Одесса: Русская тип. (Исаковича), 1878. – 68 с.
39. ГАРФ, ф. 102, оп. 146, д. 236. О мещанине Александре Алексееве Карпенко и других, 1910 г.
40. ГАРФ, ф. 102, оп. 203, д. 2ч.69. Дело Департамента Полиции. 7-е делопроизводство. Черниговская губ., 1906 г.
41. ГАРФ, ф. 102, оп. 204, д. 2ч.69. Дело Департамента Полиции. 7-е делопроизводство. Разная переписка. Черниговская губ., 1907 г.
42. ГАРФ, ф. 102, оп. 232, д. 1137. О мещанине Берке Моисееве Борохове, 1904-1906 гг.
43. ГАРФ, ф. 102, оп. 233, д. 524. Дело Департамента Полиции. Особый отдел. Черниговская губ.
44. ГАРФ, ф. 102, оп. 235, д. 25ч.50. Об Украинском союзе (Спилка) и южнорусском бюро, 1906 г.
45. ГАРФ, ф. 102, оп. 237, д. 68. Об организациях в средне-учебных заведениях, 1907 г.
46. ГАРФ, ф. 102, оп. 237, д. 6ч.69. Партия социалистов-революционеров. Черниговская губ., 1907 г.

47. ГАРФ, ф. 102, оп. 243, д. 20ч.32л.Б. Сведения по губерниям и областям по беспартийным организациям, 1913 г.
48. ГАРФ, ф. 102, оп. 243, д. 5ч.57л.Б. Российская социал-демократическая рабочая партия, 1913 г.
49. ГАРФ, ф. 102, оп. 265, д. 46. Письма и выписки из писем разных лиц. Копии, 1906 г.
50. Генеалогический портал «Еврейские корни» [Електронний ресурс] Web-сайт. – Поиск по базам данных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.j-roots.info/searchdb_pro_sto.php
51. Генеалогический портал «Еврейские корни» [Електронний ресурс] Web-сайт. – Проект «Каменный архив» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.j-roots.info/searchdb_form.php
52. Генеалогический портал «Еврейские корни» [Електронний ресурс] Web-сайт. – Еврейское кладбище города Глухова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://j-roots.info/index.php?option=com_content&view=article&id=101&Itemid=101
53. Генеральный план размещения территории НЗ «Глухов» в структуре города, зон охраны и границ исторического ареала (М 1:5000)
54. *Гессен Ю.* Жизнь евреев в России / Ю. Гессен. – М.: «Захаров», 2014. – 336 с.: ил.
55. *Гессен Ю.* Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России / Ю. Гессен. – СПб.: Типография А.Г. Розена, 1911. – 196 с.
56. *Гессен Ю.* История еврейского народа России // Еврейская летопись. – Пг-М., 1923. – Сб.1– 159 с.
57. *Гессен Ю.* О жизни евреев в России. Записка в Государственную Думу / Ю. Гессен. – Спб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. – 138 с.
58. *Глухівське Округове Статистичне Бюро* Список населених місцевостей Глухівщини / Глухівське Округове Статистичне Бюро. – Глухів: Друкарня В-ва «Червоне Село», 1927. – 66 с.

59. Глуховская жизнь – Глухов. – № 66. – 1917.

60. *Гоберман Д.Н.* Резные каменные стелы: еврейские надгробия Молдавии и Западных областей Украины XVIII-XIX вв. / Д.Н. Гоберман // Памятники культуры. Новые открытия. – М.: Наука, 1989.

61. *Гоберман Д.Н.* Еврейские надгробия на Украине и в Молдове / Д.Н. Гоберман // Сер. Шедевры еврейского искусства. – М., 1993. – Т. 4. – 334 с.

62. *Гоберман Д.Н.* Забытые камни / Д.Н. Гоберман. – СПб.: Искусство-СПб, 2000.

63. *Гоберман Д.Н.* Еврейские надгробия на Украине / Д.Н. Гоберман. – СПб.: Искусство-СПб, 2001. – 168 с.: ил.

64. *Горбик В.О., Денисенко Г.Г.* «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи // Інститут історії НАН України. – Київ, 2012. – 192 с.

65. *Горовский Ф.Я.* Евреи Украины (Краткий очерк истории) / *Ф.Я.Горовский, Я.С. Хонигсман , А.Д. Найман , С.Я Елисаветский* / Под общей ред. Ф.Я. Горовского. – Киев: Украинский институт менеджмента и бизнеса, 1995. – 290 с.

66. *Гриффен Л.А.* Теоретические основания памятниковедения. – Киев : Центр памятниковедения НАНУ и УООПИК, 2012. – 84 с.

67. *Гріффен Л.О.* Видкористання об'єктів культурної спадщини / Л.О. Гріффен, О.М. Титова // Сіверщина в істоії України: зб. наук. праць. – Вип. 8. – Київ-Глухів: ЦПНАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 6–9.

68. *Гріффен Л.О.* Основи пам'яткознавства / Л.О. Гріффен, О.М. Титова. – К., 2012. – 379 с.

69. *Губская Т.Н.* Погребения адмиралов Российского флота на старом Николаевском кладбище / Т.Н. Губская // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 6–7 жовтня 2011 р., м. Севастополь. – К., 2011. –

С. 714–718.

70. *Губская Т.Н.* Погребения священнослужителей на Николаевском некрополе / Т.Н. Губская // Матеріали IV обласної краєзнавчої конференції «Історія. Археологія. Етнографія. Нові дослідження». – Миколаїв, 2002. – С. 157–157.
71. *Губська Т.М.* Біографічна некрополістика у світлі епітафій (за матеріалами Миколаївського некрополя) / Т.М. Губська // Історичний архів. – 2015. – Вип. 15. – С. 36–41.
72. *Губська Т.М.* Поховання іноземців на християнському цвинтарі м. Миколаєва (просопографічний аспект) / Т.Н. Губська // Краєзнавчий альманах. – 2014. –№ 1. – С. 35–45.
73. ДАКО, ф. 3050, оп. 1, спр. 195 Сведения о погромах в Глуховском уез., м. Конотопе и с. Репок Черниговской губ., организованных бандою Галахова, Деникинцами и друг. и списки убитых во время погромов, 1921-1922 гг.
74. ДАСО, ф. 611, оп. 1, спр. 5. Гражданское дело по обвинению Довголевских Хайки и Эстер в проживании в г. Глухове без документов, 1862-1864 гг.
75. ДАСО, ф. 619, оп. 1, спр. 2. Вводные листы владельцев имениями г. Глухова и уезда, 1866-1869 гг.
76. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 9, 1806 г.
77. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 11. Прошения жителей, рапорта еврейского кагала по разбору жалоб. Переписка с городской думой, казначейством по финансовым вопросам, 1807 г.
78. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 12. Прошения и жалобы жителей, переписка магистрата с полицией, судом, казённой палатой по решению судебных дел, 1807 г.
79. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 36. Книга регистрации заёмных обязательств, 1820 г.
80. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 52. Прошения жителей о выдаче им свидетельств

на право торговли, 1825 г.

81. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 54. Прошения жителей о выдаче им свидетельств на право торговли, 1825 г.
82. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 59. Судебное дело об ограблении Глуховского питейного откупа евреями.
83. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 69. Сообщения городового старосты, еврейского кагала о посылке сборщиков налогов для взымания казённых податей, 1828 г.
84. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 78. Сообщения городового старосты, еврейского кагала о посылке сборщиков налогов для взымания казённых податей.
85. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 83. Сообщения городского старосты и еврейского кагала о посылке сборщиков налогов для взыскания казённых податей, 1830 г.
86. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 78., 1829 г.
87. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 88. Правительственные указы об обучении детей евреев. Рапорт еврейского кагала о невозможности обучения еврейских детей в городский учебных заведениях, 1831 г.
88. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 90. Сообщения городского старосты, еврейского кагала о розыске скрывающихсяот рекрутской повинности, о взыскании казенных податей, 1831 г.
89. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 101. Журнал заседаний Глуховского городового магистрата, 1833 г.
90. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 104.
91. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 117. Журнал заседаний Глуховского городового магистрата по разбору поступивших жалоб, 1836 г.
92. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 132. Журнал заседаний Глуховского городового магистрата, 1850-51 г.
93. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 139. Журнал заседаний Глуховского городового магистрата

94. ДАСО, ф. 629, оп. 1, спр. 141. Журнал заседаний Глуховского городового магистрата
95. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 22. Книга записей явочных прошений евреев.
96. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 23.
97. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 35.
98. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 37.
99. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 39. Книга записей векселей и закладных евреев.
100. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 40.
101. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 42. Книга записей векселей и закладных евреев.
102. ДАСО, ф. 630, оп. 4, спр. 43.
103. ДАСО, ф. 631, оп. 2, спр. 13. Гражданское дело по иску мещанина-еврея Ицкевича И. К дворянину Савченко М. О взыскании убытков, 1800 г.
104. ДАСО, ф. 653, оп. 1, спр. 1.
105. ДАСО, ф. 690, оп. 1, спр. 14. Актовые книги на недвижимые имения жителей Глуховского уезда.
106. ДАСО, ф. 690, оп. 1, спр. 89. Актовые книги на недвижимые имения жителей Глуховского уезда.
107. ДАСО, ф. 690, оп. 1, спр. 90. Актовые книги на недвижимые имения жителей Глуховского уезда.
108. ДАСО, ф. 693, оп. 1, спр. 136. Купчие на недвижимые имения.
109. ДАСО, ф. 693, оп. 1, спр. 263. Купчие на недвижимые имения.
110. ДАСО, ф. 696, оп. 1, спр. 267. Подписки правоспособности совершения нотариальных действий евреями г. Глухова, 1875 г.
111. ДАСО, ф. 696, оп. 1, спр. 268. Подписки правоспособности совершения нотариальных действий евреями г. Глухова, 1875 г.
112. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 1. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
113. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 2. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

114. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 3. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
115. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 4. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
116. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 5. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
117. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 6. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
118. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 7. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
119. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 8. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
120. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 9. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
121. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 10. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
122. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 11. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
123. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 12. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
124. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 13. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
125. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 14. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
126. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 15. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
127. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 16. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.
128. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 17. Закладные крепости, реестры, акты на

недвижимые имения, 1910-1914 гг.

129. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 18. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

130. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 19. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

131. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 20. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

132. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 21. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

133. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 22. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

134. ДАСО, ф. 697, оп. 1, спр. 23. Закладные крепости, реестры, акты на недвижимые имения, 1910-1914 гг.

135. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 1. Актовые книги купли-продажи земли, строений, имений евреями в Глуховском уезде, 1874-1878 гг.

136. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 2. Актовые книгикупли-продажи земли, строений, имений евреями в Глуховском уезде, 1874-1878 гг.

137. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 3. Купчие крепости, вводные листы на введение во владение, 1874-1878 гг.

138. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 24. Купчие крепости, вводные листы на введение во владение, 1874-1878 гг.

139. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 28. Купчие крепости, вводные листы на введение во владение, 1874-1878 гг.

140. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 37. Купчие крепости, вводные листы на введение во владение, 1874-1878 гг.

141. ДАСО, ф. 700, оп. 1, спр. 39. Купчие крепости, вводные листы на введение во владение, 1874-1878 гг.

142. ДАСО, ф. 703, оп. 1, спр. 1.

143. ДАСО, ф. 703, оп. 1, спр. 2.

144. ДАСО, ф. 703, оп. 1, спр. 3.

145. ДАСО, ф. 703, оп. 1, спр. 15.

146. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 3434. Статистические сведения о евреях за 1834 г.

147. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 6707. Об утверждении членов Глуховских молитвенных домов, 1872 г.

148. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 6736. Об утверждении старост и кандидатов в старосты Глуховского еврейского общества, 1872 г.

149. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 120. Об утверждении выборов членов правлений еврейских молитвенных школ г. Глухова, 1893-1895 гг.

150. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 1046. По отношению Глуховской городской управы об утверждении членов правления трёх еврейских молитвенных школ гор. Глухова, 1897 г.

151. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 1058. Об утверждении уполномоченных для избрания Глуховского общественного раввина, 1897-1898 гг.

152. ДАЧО, ф. 127, оп. 12, спр. 226. О запрещении евреям устраивать кладбища вне черты городов и местечек, согласно закона от 3 мая 1882 г.

153. ДАЧО, ф. 127, оп. 12, спр. 1567. Список евреев, незаконно поселившихся в сельской местности Глуховского уезда, 1903-1904 гг.

154. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 1004. Прошение Глуховского еврейского общества об отводе им земельного участка взамен двора отошедшего по плану города, 1825 г.

155. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 3306. Список евреев, поселившихся в Черниговской губернии до 23 мая 1882 г. по Глуховскому уезду, 1882 г.

156. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 3541. Статистические сведения, присланные Глуховским уездным исправником о евреях, поселившихся в селениях уезда после 3 мая 1882 года, 1888 г.

157. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4117. Список евреев, незаконно поселившихся в сельских местностях Глуховского уезда до 1 августа 1906 года, 1910 г.

158. ДАЧО, ф. 127, оп. 15, спр. 96. Ревизская сказка мещан-евреев Глуховского уезда, 1834 г.

159. ДАЧО, ф. 127, оп. 17, спр. 3176. Книги записей родившихся, умерших, бракосочетавшихся и разведшихся евреев за 1845 г.

160. ДАЧО, ф. 127, оп. 21, спр. 655. Об утверждении членов правления еврейского молитвенного дома в г. Глухове, 1877 г.

161. ДАЧО, ф. 127, оп. 21, спр. 1097. Об утверждении Соколовского в должности общественного раввина по Глуховскому уезду, 1893 г.

162. ДАЧО, ф. 127, оп. 22, спр. 947. Ведомость об учителях и о количестве учащихся в еврейских школах, 1867-1868 гг.

163. ДАЧО, ф. 127, оп. 22, спр. 952. Дело о разрешении мещанам и купцам Глуховского еврейского общества нанять помещение для богомоления, 1867-1868 гг.

164. ДАЧО, ф. 127, оп. 22, спр. 955. Постановление об оставлении без последствия прошения жителей г. Глухова о разрешении им найма дома для богомоления ввиду незасвидетельствования написанного по еврейски прошения, 1867 г.

165. ДАЧО, ф. 127, оп. 32а, спр. 61. Об утверждении членов правления еврейских молитвенных школ Глуховского и Новозыбковского уездов 1890-1891 гг.

166. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 3171. Именной список лиц, подлежащих рекрутской повинности из Глуховского и Алданского еврейских обществ, 1828 г.

167. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 4186. О взыскании недоимок с Глуховских мещан евреев, 1836 г.

168. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 4598. Статистические сведения о евреях.

169. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 7608. Прошение евреев г. Глухова освободить их от поставки рекрутов, 1839 г.

170. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 11040. Рапорты городских полиций о евреях

проживающих в городах и уездах, 1847-1848 гг.

171. ДАЧО, ф. 229, оп. 1, спр. 134. Дело об открытии в г. Глухове частного мужского пансиона, 1874 гг.

172. ДАЧО, ф. Р-4533, оп. 1, спр. 1. Списки убитых евреев во время погромов по Черниговской губернии, 1918-1922 гг.

173. *Дворкин И.* Старое еврейское кладбище в г. Меджибоже / И. Дворкин // История евреев на Украине и в Белоруссии. – Спб., 1994. – С. 185–213.

174. *Дивный И.В.* Еврейские некрополи Чернобыля и Горностайполя / И.В. Дивный. – Винница: Глобус-Пресс, 2001. – 128 с.

175. *Добрынин Г.И.* Истинное повествование, или Жизнь Гавриила Добрынина, им самим писанная: 1752–1823 / Г.И. Добрынин. – М.: Кучково поле, 2017. – 560 с.

176. *Дорошенко Д.* По рідному краю : (подорож. враження й замітки) / Дмитро Дорошенко. – Вид. 2-ге, переробл. й доповн. – Львів : Наклад М. Таранька, 1930. – 156 с.

177. *Дубнов С.* Разговорный язык и народная литература польско-литовских евреев в XVI и первой половине XVII века / С. Дубнов // Еврейская старина. – 1909. – Т. 1. – С. 27,

178. *Дымшиц В.А.* Два путешествия по одной дороге / В.А. Дымшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. – Спб., 1994. – С. 6–14.

179. *Дымшиц В.А.* История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.А. Дымшиц; // Петерб. евр. ун-т; Институт исследований евр. диаспоры. – Спб., 1994. – 224 с., ил.

180. *Дымшиц В.А.* Еврейские народные сказки, предания, былички, рассказы, анекдоты, собранные Е.С. Райзе / Сост. и предисловие В.А. Дымшица. – Спб.: Симпозиум, 1999. – 493 с.

181. *Дымшиц В.А.* Еврейское кладбище: место, куда не ходят / В.А. Дымшиц // Штетл, XXI век : Полевые исследования. – Спб., 2008. – С. 135–158.

182. Еврейский Мир Украины [Електронний ресурс] Web-сайт. – Режим

доступу: http://ju.org.ua/ru/Documents/595.html (Дата звернення: 0.06.2019).

183. Еврейское генеалогическое общество (Jewish Genealogical Society) [Електронний ресурс] Web-сайт. – Режим доступу: www.jewishgen.org

184. *Заремба С.З.* Нариси з історії українського пам'яткознавства / С.З. Заремба. – Київ : «Аратта», 2002. – 204 с.

185. *Заремба С.З.* Пам'яткознавство України : історія і сучасність / С.З. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства. – 1992. – Вип. 1. – С. 5–24.

186. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність // Центр пам'яткознавства НАН України, К., 1995, – 447 с.

187. *Зайцева Н.О.* Глухівські надгробки / Н.О. Зайцева // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. Випуск 6. – К. – Глухів: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2013. – С. 53–55.

188. Збірник на пошану Л.А. Проценко. К., 2000. – 144 с.

189. *Ієвлєва В.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття / В. Ієвлєва. – Київ : ПресКІТ, 2008. – 248 с.

190. Известия Глуховского Уездного Совета рабочих и крестьянских депутатов. – Глухов. – № 1. – 1917.

191. Из жизни провинции. Резня в Глухове. // Газета «Рассвет», № 11-12 7 апреля 1918 г.

192. Информационно-аналитическое издание еврейской конфедерации Украины // Еврейский обозреватель. URL: https://jew-observer.com/stranicy-istorii/ot-vragov-xristovyx-ne-zhelayu-interesnoj-pribyli/ (Дата звернення: 16.03.2019).

193. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження // Інститут історії НАН України. – К., 1998. – 399 с.

194. Історичне джерелознавство: Підручник. Я.С. Калакура та ін. К.: Либідь, 2002. – 488 с.

195. *Канцедикас А.С.* Бронза / А.С. Канцедикас // Сер. «Шедевры еврейского искусства». – М.: Имидж, 1992. – Т. 1. – 320 с.

196. *Каргер М.К.* Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2. – М.-Л., 1961. – 572 с.

197. *Кауфман А.И.* Самооборона в Глухове и Бенцион Исраэли / А.И. Кауфман // Бюллетень № 363. – Тель-Авив, 2000 – 120 с.

198. Клячкин С. Справочная книга Клячкина [по торговым фирмам России]. 1901 г. / Контора коммерч. справок. С. Клячкин. Лодзь. – 1-е изд. – Варшава : тип. Е. Сковронского, 1900. – [28], 2132, [6] с.+ 26 см.

199. *Коваленко Ю.О.* Історія, закарбована в надгробках / Ю.О. Коваленко // Соборний майдан. – №3 (33). – 2009. – С. 1.

200. *Ковальницкий А.С.* Надгробные надписи, выраженные словами священных книг / А.С. Ковальницкий. – Спб.: Изд. И.Л. Тузова, 1898. – 28 с.

201. *Колосок Б.В.* Пам'ятки містобудування та їх охорона / Б.В. Колосок // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – 2001. – С. 49–72.

202. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. URL: http://unesdoc.unesco.org/images/0008/000824/082464mb.pdf#page=66 (Дата звернення: 06.11.2019).

203. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69 (Дата звернення: 06.11.2019).

204. *Кондель-Пермінова Н.* Збереження архітектурно-містобудівної спадщини України у контексті розвитку міст / Н. Кондель-Пермінова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. – Київ, 2009. – № 6. – С. 92–116.

205. *Константинов В.О.* Об'єкт і предмет пам'яткознавства / В.О. Константинов // Сіверщина в істоії України: зб. наук. праць. – Вип. 7. – Київ-Глухів: ЦПНАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 13–16.

206. Костенко Л. Видали книгу про цвинтар св. Андрія в Савнт-Бавнд-Бруку // Міст. Тижневик для українців всього світу. Режим доступу: http://meest-online.com/diaspora/usa-diaspora/vydaly-knyhu-pro-tsvyntar-sv-andriya-v-savt-bavnd-bruku/

207. *Кот С.* Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури // Пам'ятки України: історія і культура. № 2. 2005. С. 128–139.

208. *Кот С.І.* Загальні питання висвітлення пам'яток / С.І. Кот // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). – Київ, 1999. – 301 с.

209. *Кот С.І.* Збереження історико-культурної спадщини. Історія української культури Т. 5. Українська культура XX – початку XXI століть. Кн. 4. Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні / Голов. ред. Б.Є. Патон. К.: Наукова думка, 2013. – С. 237–297. – 943 с.

210. *Кот С.І.* Про стан збереження культурної спадщини України. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні». 18 квітня 2018 р. / Відп. ред. В.М. Даниленко // НАН України. Інститут історії України. Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.; Інститут історії України, 2018. – 43 с.

211. *Кот С.І.* Теоретичні проблеми пам'яткознавства / С.І. Кот // Пам'яткознавчі студії в України : теорія і практика. – Київ, 2007. – С. 4–64.

212. *Кот С.* Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / Автори й упорядники: Гаврилюк Л.О., Горбик В.О. (кер.), Кот С.І., Піскова Е.М., Федорова Л.Д. Київ, 2011. – 272 с.

213. *Крупнова А.* Еврейский музей / А. Крупнова. – Москва: ЗАО «Издательский дом «Комсомольская правда», 2013. – 71 с.

214. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (заст. голови), С.І. Кот (відп. ред.), М.Т. Пархоменко, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов; Авт. кол.: Денисенко Г.Г.,. Івакін Г.Ю., Катаргіна Т.І.,

Ковпаненко Н.Г., Кот С.І., Скрипник П.І., Тимофієнко В.І., Титова О.М., Федорова Л.Д. // НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень історико-культурної спадщини України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. К.: Інститут історії України, 2015. – 486 с.

215. *Кумок В.Н., Воловник С.В.* Евреи Мелитополя, т. 1. / В.Н. Кумок, С.В. Воловник. – Мелитополь: ООО «Издательский дом МГТ», 2012. – 816 с.

216. *Курок О.І.* Йосип Шкловський : життя космічного масштабу / О.І. Курок, Б.О. Грудинін, М.М. Часницький. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 76 с.

217. *Кухар-Онышко Н.А.* Николаевский некрополь / Н.А. Кухар-Онышко // Матеріали IV обласної краєзнавчої конференції «Історія. Археологія. Етнографія. Нові дослідження». Миколаїв, 2002. – С. 154–156.

218. *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский / А.М. Лазаревский. – Киев: Типография К.Н. Милевского, 1893. – 560 с.

219. *Левинская И.А.* Чтущие Бога Высочайшего в надписях из Танаиса / И.А. Левинская // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. – Спб.: Глагол, 1992. – С. 129–145.

220. *Лесков Н.С.* Евреи в России / Н.С. Лесков. – М: Путь, 1994. – 81 с.

221. *Лифшиц Ю.* Две неизвестные коллекции по истории материальной культуры евреев Восточной Европы / Ю. Лифшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 152-158.

222. *Лифшиц Ю.* Натурные исследования здания синагоги XVII–XIX вв. в г. Сатанове Хмельницкой области / Ю. Лифшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 120–127.

223. *Логвин Г.Н.* Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г.Н. Логвин // Серия: Архитектурно-художественные памятники городов СССР (белая серия). – М.: Искусство, 1980. – 286 с., ил.

224. *Лукин В.* Меджибож / В. Лукин // Краткая еврейская энциклопедия. – Иерусалим, 1990. – Т. 5. – С. 199–200.

225. *Лукин В.* К столетию образования петербургской научной школы еврейской истории / В. Лукин // История евреев в России. – Спб.: Спб. Евр. Ун-т, 1993. – С. 13–26.

226. *Лукин В., Соколова А., Хаймович Б.* Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. Вып. 2: Подолия / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Спб.: Издатель А. Гершт, 2000. – 704 с., ил., к.

227. *Луняк Є.* Погляди кирило-мефодіївців на єврейське питання // Часопис наукових праць викладачів історико-юридичного факультету. Випуск 2. – Ніжин, Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2008. – С. 42–48.

228. *Магочій П.-Р. У*країна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2017. – 814 с. + XXII с. + мапи + табл.

229. *Магочій П.-Р.* Євреї та українці: тисячоліття співіснування / П.-Р. Магочій и Й. Петровський-Штерн. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. – 340 с. + XII с.: іл. + мапи.

230. *Малкин М.* и *Юдовин С.* Йудишер фолксорнамент / М. Малкин и С. Юдовин. – Витебск, 1920. – 2 л. текста; 26 л. ил.; 25,6x18,5 см.

231. *Маркович А.М.* Дневныя записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / А.М. Маркович. – М.: Типография В. Готье., 1859. – 432 с.

232. *Макович Х.Я.* Словник термінів і понять з риторики / Х.Я. Макович, Л.О. Вербицька, Н.О. Капітан. – Львів, 2016. –140 с.

233. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. – Спб.: Типография Ф. Персона, 1865. – 686 с.

234. Международное обозрение еврейских памятников в США (International Survey of Jewish Monuments) [Електронний ресурс] Web-сайт. – Режим доступу: www.isjm.org

235. *Мельник О.П., Деркач А.Л., Єрмаков В.Д.* Глухів погляд крізь століття. Фотокнига / О.П. Мельник, А.Л. Деркач, В.Д. Єрмаков. – Суми: В. «Корпункт», 2008. – 280 с.

236. *Мірошниченко О.М.* У кожного свій хрест / О.М. Мірошниченко // Соборний майдан. – №5 (47). – 2011. – С. 3.

237. *Мірошниченко О.М.* Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище / О.М. Мірошниченко // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 24 (27). – Ніжин – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 109–115.

238. *Мірошниченко О.М.* Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – поч. XX ст. на Вознесенському кладовищі / О.М. Мірошниченко // Сіверщина в історії України. Випуск 10. – Глухів-Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 86–89.

239. *Мірошниченко О.М.* Хресторобство на Глухівщині у XI – поч. XX ст. / О.М. Мірошниченко // Конотопські читання. Випуск VIII. – Ніжин: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 174–176.

240. *Мірошниченко О.М.* Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова / О.М. Мірошниченко // Сіверщина в історії України. Випуск 11. – Глухів-Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2018. – С. 256–263.

241. *Морозова А.В.* Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX - на початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.

242. *Морозова А.В.* Єврейські погроми 1905 р. на Чернігівщині / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 116–123.

243. *Морозова А.В.* Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124–136.

244. *Морозова А.В.* Освіта євреїв у Чернігівській губернії в останній третині XIX - на початку XX століть / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 44–55.

245. *Морозова А.В.* Євреї-землероби Чернігівській губернії та їхні колонії / А.В. Морозова // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 128–137.

246. *Морозова А.В.* Єврейське землеволодіння та землеробство, землеробні колонії Північного Лівобережжя України / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5–6. – С. 74–81.

247. *Морозова А.В.* Демографія та міграційні процеси серед еврейського населення Північного Лівобережжя України (друга половині XIX – початок XX ст.) / А.В. Морозова // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 55–59.

248. *Муратов И.* Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове / И. Муратов // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів). – Львів, 2010. – С. 126–140.

249. Назарова В.В. История возникновения и развития еврейской общины города Глухова / В.В. Назарова // Сіверщина в історії України. Випуск 12. – Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2019. – С. 203–211.

250. Назарова В.В. Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине / В.В. Назарова // Духовно-нравственное воспитание. № 3. – Москва: Издательство «Школьная Пресса», 2019. – С. 69–77.

251. Назарова В.В. Єврейські погроми в Глухові у 1918-1919 роках / В.В. Назарова // Сіверянський літопис. № 1. – Чернігів, 2019. – С. 178–184.

252. Назарова В.В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чиї надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі /

В.В. Назарова // Сіверянський літопис. № 2. – Чернігів, 2019. – С. 89–96.

253. Назарова В.В. Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова / В.В. Назарова // Часопис української історії. – Випуск 40. – Київ, 2019. – С. 135–141.

254. *Назарова В.В.* История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей / В.В. Назарова. – Можайск, ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. – 400 с.

255. *Назарова В.В.* Глуховская железная дорога / В.В. Назарова. – К.: Новий друк, 2016. – 48 с., ил.

256. *Назарова В.В.* Улицами Глухова / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 2 (56). – 2013. С. 4–5.

257. *Назарова В.В.* Деятельность семьи Темме в Глуховском уезде / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 4 (58). – 2013. С. 6–7.

258. *Назарова В.В.* От Глухова до Эрмитажа / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 5 (59). – 2013. С. 6–7.

259. *Назарова В.В.* Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова, А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. – № 3 (63). – 2014. – С. 4–5.

260. *Назарова В.В.* и *Мирошниченко А.Н.* Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова и А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. – № 4 (64). – 2014. – С. 4–5.

261. *Назарова В.В.* Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова, А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. – № 5 (65). – 2014. – С. 4-5.

262. *Назарова В.В.* Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы / В.В. Назарова, А.Н. Мирошниченко // Соборний майдан. – № 6 (66). – 2014. – С. 3–5.

263. *Назарова В.В.* Тропинками глуховских кладбищ. Русаков / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 5 (89). – 2018. – С. 3.

264. *Назарова В.В.* Тропинками глуховских кладбищ. Айзенштат / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 6 (90). – 2018. –С. 3.

265. *Назарова В.В.* Тропинками глуховских кладбищ. Самуйлович / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 1 (91). – 2019. – С. 7.

266. *Назарова В.В.* Тропинками глуховских кладбищ. Цвейфель / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 2 (92). – 2019. – С. 7–8.

267. *Назарова В.В.* Тропинками глуховских кладбищ. Есманские / В.В. Назарова // Соборний майдан. – № 3 (93). – 2019. – С. 6–7.

268. Національний заповідник «Глухів» [Електронний ресурс] Web-сайт. – Режим доступу: http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/treti-nekropolistichni-chitannya.html (Дата звернення: 03.11.2019).

269. Неделя. Еженедельная газета с приложением ежемесячного журнала романов и повестей – Спб. – № 38. – 1882.

270. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. К.: Наукова думка, 1982. – 144 с.

271. *Нисенбаум* Еврейские надгробные памятники в Люблине / Нисенбаум // Еврейская старина. – 1913 год. – Т. VI, приложение. – С. 1–32.

272. *Носоновский М.* Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины / М. Носоновский // История евреев на Украине и в Белоруссии. – Спб., 1994. – С. 107–119.

273. *Носоновский М.* Эпитафии XVI века с еврейских надгробий Украины / М. Носоновский // Памятники культуры. Новые открытия. (Письменность, искусство, археология). Ежегодник за 1998 год. – М.: Наука, 1999. С. 16–27.

274. *Носоновский М.* Еврейские эпиграфические памятники Украины / М. Носоновский // Тирош. Труды Второй молодежной конференции по иудаике. – М.: 1998. – С. 17–122.

275. *Носоновский М.* Старинные еврейские кладбища Украины: история, памятники, эпитафии / М. Носоновский // Евроазиатский ежегодник по иудаике 5768 (2007-2008) год. – М.: Паллада, 2008. – С. 228–254.

276. Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1825. – 586 с.
277. Описание Киево-Печерской Лавры: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. 2-е изд., исправл. и умнож. К.: Тип. Киево-Печер. лавры, 1831. [1], 366, [6] с.
278. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. / Упоряд. Т.Б. Ананьєва; Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ: Наукова думка, 1997. – 325 с.
279. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. / Передм. і ред. П. Федоренка. – К.: Вид-во ВУАН, 1931. – 592 с.
280. *Орлов П.А.* Указатель фабрик и заводов европейской России и Царства Польского / П.А. Орлов. – Спб.: Типография Р. Голини, 1887. – 824 с.
281. *Оршанский И.Г.* Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И.Г. Оршанский. – СПб.: Тип. О. И. Бакста, 1877. – 439 с.
282. Отчет о деятельности о-ва благоустройства харьковского еврейского кладбища за 1915 год. – Харьков: Типография М.И. Левина, 1916. – 27 с.
283. Отчет о деятельности о-ва благоустройства харьковского еврейского кладбища за 1916 год. – Харьков: Типография М.И. Левина, 1917. – 31 с.
284. Отчет Уманского Еврейского Благотворительного Общества о приходе и расходе по совершению погребений умерших евреев в г. Умани с 25 Ноября 1910 г. по 1 Января 1912 г. – Умань: Типография «ЭНЕРГИЯ», 1913. – 133 с.
285. Пам’яткознавство: посібник для початківців / укл. Л.О. Гріффен, О.М. Титова: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – 212 с.
286. Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика // Інститут історії

України НАН України. К., 2007. – 335 с.

287. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. / Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. 1-89. – [Санкт-Петербург], 1899-1905. – 27. XLVIII. Черниговская губерния. – 1905. – [4], XXVI, 341 с.

288. Перепись евреев в Малороссии в 1736 г. / Еврейская старина, т. 6, С. 406–407, 1913 г.

289. *Петров Н.И.* Две надгробные надписи конца XVII века Константину Івановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. К., 1879. – Кн. 1. – С. 79–81.

290. *Петров Н.И.* Киевский военный некрополь. Введение // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 5–6. – С. 93–102.

291. *Піскова Е.* Нерухомі пам’ятки історії / Е. Піскова, Л. Федорова // Пам’яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007. – С. 177–247.

292. *Піскова Е.М.* Сучасна класифікація пам'яток історії / Е. Піскова, Л. Федорова // Пам’ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит І: Пам’ятки історії та культури України: дослідження та збереження. К., 2005. С. 149–171.

293. Подробности большевистского погрома в Глухове / Еврейская Мысль. – № 24. – 1918.

294. *Покидченко Л.А.* История украинского еврейства в документальных и печатных источниках Государственного архива Сумской области: Путеводитель / Л.А. Покидченко. – Сумы: СОТ издательство «Козацький вал», 2001. – 166 с.

295. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года] : [В 55-ти т. с указ.]. – СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830–1885. Т. 13 : 1838 : [В 2-х отд-ниях]. – 1839. – 1067 с.

296. Полное собрание законов Российской империи : [Собрание 1-е. С 1649 по

12 дек. 1825 г.]. Т. 1-. - Санкт-Петербург : тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1830–1851. – 30. Т. 11: 1740-1743 : [№ 7997-8848]. – [1] – 990 с.

297. *Попружна А.* Епітафії як атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. / А. Попружна // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 88. – С. 14–18.

298. Правова охорона культурної спадщини. Основи пам'яткознавства / Під ред. Л.О. Гріффена. К., 2012. – С. 285–294.

299. *Прибєга Л.* Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект / Л. Прибєга. – Київ: Інститут культурології НАМ України, 2015. – 194 с., 39 с., іл.

300. *Прибєга Л.В.* Кам'яне зодчество України: Охорона та реставрація / Л.В. Прибєга. – Київ: «Будівельник», 1993. – 72 с., іл.

301. *Прибєга Л.В.* Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини : методологічний аспект / Л.В. Прибєга // Праці центру пам'яткознавства. – 2004. – Вип. 6. – С. 3–15.

302. *Прибєга Л.* Музеєфікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: (Методологічний аспект) / Л.В. Прибєга // Українська академія мистецтва. – Вип. 19. – 2012. – С. 159–166.

303. Про охорону культурної спадщини // Верховна Рада України. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1805-14. (Дата звернення: 06.11.2019).

304. *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. – К., 1995. – 415 с.

305. *Проценко Л А.* Київський некрополь: путівник-довідник. К., 1994. – 336 с.

306. *Проценко Л.А.* Лукьяновское гражданское кладбище / Л.А. Проценко, Ю. Костенко. – Киев: Интерграфик, 2001. – (Некрополи Украины. Вып. 5).

307. *Проценко Л.А.* Методика укладання довідників «Некрополі України» / Л.А. Проценко // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1991. – № 2. – С. 3–23.

308. *Проценко Л.А.* Некрополь Аскольдова могила в Киеве / Л.А. Проценко // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство.

Археология. Ежегодник. 1988. – М., 1989. – С. 498–507.

309. Публічна кадастрова карта України. URL: https://map.land.gov.ua/kadastrova-karta. (Дата звернення: 02.10.2019).

310. *Пуцко В.Г.* Глухівські кам'яні хрести / В. Г. Пуцко // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. – Суми: Видавничий дім «Еллада», 2007. – С. 100–101.

311. *Пучков А.О.* Архітектурна практика України у пошуках перерваної традиції: 1991-2006 роки. Парадоксальні спостереження // Нариси з історії образо-творчого мистецтва України XX ст. / ІПСМ АМУ. – Київ: Інтертехнологія, 2007. – Кн. 2. – С. 482–557.

312. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6306. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

313. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6307. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

314. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6308. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

315. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6309. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

316. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6310. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

317. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6311. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

318. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6312. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

319. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6313. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты

320. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6314. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда

321. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6316. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
322. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6317. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
323. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6318. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
324. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6319. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
325. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6320. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
326. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6321. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда
327. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6322. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
328. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6323. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
329. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6324. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
330. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6325. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
331. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6326. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
332. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6327. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
333. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6328. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
334. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6329. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты
335. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6330. Письменное производство по

межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты

336. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6331. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты

337. РГАДА, ф. 1350, оп. 1ч.2, д. 6332. Письменное производство по межеванию села Уланово Глуховского уезда, планы и карты

338. РГАДА, ф. 248, оп. 31, кн. 1978. Журналы и протоколы Правительствующего Сената за май 1728 г., л. 191–192 и 122–123.

339. РГАДА, ф. 248, оп. 113, д. 795.

340. РГИА, ф. 18, оп. 4, д. 337, 1827 г.

341. РГИА, ф. 18, оп. 4, д. 589. Списки купцов с указанием состава семей и предметов торговли, 1838 г.

342. Река Времен (Книга истории и культуры). Книга 4. – М.: «Эллис Лак», 1996. – 461 с.: ил.

343. *Самуил (Мислављский)*. Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. К.: тип. Академии Киевской,при лавре Печерской, 1817. – 292 с.

344. *Свидерский В.М.* Инструкция о порядке захоронения и содержания кладбищ в населенных пунктах Украинской ССР / В.М. Свидерский, Г.И. Фрумин. – Киев: Изд-во МКХ РСФСР, 1958. – 46 с.

345. *Сивак С.* Неврейская этнография Подолии в экспедиционных отчетах Русского музея / С. Сивак // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 159–166.

346. *Скржинська М.В.* Епіграфіка / М.В. Скржинська, М.Ф. Котляр // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2005. – С. 40–42.

347. *Смирнов В.И., Губарь О.И.* Первые кладбища Одессы: Одесские некрополи / В.И. Смирнов. История первого городского кладбища / О.И. Губарь; сост. М.Б. Пойзнер. – Одесса : Изд-во «ТЭС», 2012. – 640 с.: ил.

348. Собрание С.А. Таранущенка, м. Київ. ЦНБ ім. В. Вернадського. Інститут

рукопису. Ф. 278

349. *Соколова А.* Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Черновцах летом 1993 г.) / А. Соколова // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 53–82.

350. *Солженицын А.И.* Двести лет вместе: В 2 т. Т. 1. / А.И. Солженицын. – М.: Русский путь, 2001. – 512 с.

351. Сборник адресов фабрик и заводов Европейский России. – Москва : А. Граге, 1889. – XII. – 450 с.; 27.

352. *Субтельний О.* Україна Історія. / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.

353. Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник / Сумська облдержадміністрація. Державхів Сумської області. Упоряд. Л.А. Покидченко; редкол.: Л.П. Сапухіна (видп. ред.) та ін. – Суми: Видавництво «Слобожанщина», 2000. – 384 с., іл., карти.

354. *Таирова-Яковлева Т.* Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658) / Т. Таирова-Яковлева. – К.: ООО «Издательство «КЛИО», 2017. – 320 с., ил.

355. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам’ятки історії до «Зводу пам’яток історії та культури» // Інститут історії НАН України. – К., 2011. – 272 с.

356. *Титова О.М.* Деякі проблемні питання обліку пам’яток культурної спадщини в Україні / О.М. Титова // Праці Центру пам’яткознавства. – 2018. – Вип. 33. – С. 276–281.

357. *Титова О.М.* Основні принципи охорони археологічної спадщини / О.М. Титова // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. – 1993. – № 2. – С. 63–69.

358. *Толочко П.П.* История Украины. VI-XXI вв. / П.П. Толочко, А.А. Олейников [и др.]; под общей ред. П.П. Толочко. 2 изд., испр. и доп. –

К.; М.: «Киевская Русь»; Кучково поле, 2018. – 472 с.

359. *Томазов В.В.* Некрополістика // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 361–362.

360. *Топоров В.Н.* Еврейский элемент в Киевской Руси / В.Н. Топоров // Славяне и их соседи. Еврейское население Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы: средние века – начало нового времени. М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики, Научный центр общеславянских исследований, 1993. – С. 28–43.

361. Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – Спб.: Издательство А.С. Суворина. – 1899. – 448 с.

362. *Тронько П.Т.* Збереження історико-культурної спадщини / П.Т. Тронько // Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 648–670.

363. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов: Губернская типография, 1881.

364. Указатель для фабрикантов и купцов мануфактурного и галантерейного производств. – Лодзь, 1894. – 482 с.

365. *Уманец Ф.* Из моих наблюдений по крестьянскому делу / Ф. Уманец. – Спб, 1891. – 108 с.

366. *Уманец Ф.* Село Уланов / Ф. Уманец // Древняя и новая Россия. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник. Выпуск № 7. – С.-Петербург, 1879. – С. 189–205.

367. *Уманец Ф.* Село Уланов / Ф. Уманец // Древняя и новая Россия. Ежемесячный исторический иллюстрированный сборник. Выпуск № 8. – С.-Петербург, 1879. – С. 286–305.

368. *Федорова Л.Д.* Пам’ятки історії у загальній системі культурної спадщини // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам’яток історії та культури України» / НАН України. Інститут історії України, Центр досліджень історико-культурної спадщини України; Українське товариство охорони

пам'яток історії та культури. – К: Інститут історії України, 2015. – 486 с.

369. *Фельдман Д.З.* Из истории еврейских колоний Черниговской губернии в XIX веке / Д.З. Фельдман // Деснинские древности. Вып. VIII: Материалы VIII Межгосударственной научной конференции «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф.М. Заверняева. – Брянск: Ред.-изд. отдел БГУ, 2016. – С. 190–196.

370. *Фундуклей И.И.* Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное по высочайшему соизволению, киевским гражданином губернатором Иваном Фундуклеем. – Киев : тип. Фелфила Гликсберга, 1848. – [4], VIII, 128 с., 17 л. ил.; 25.

371. *Хаймович Б.* Историко-этнографические экспедиции Петербургского еврейского университета / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 15–43.

372. *Хаймович Б.* Резной декор еврейских надгробий Украины / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 83–106.

373. *Хаймович Б.* К семантике мотива «трех бегущих зайцев» на еврейских памятниках / Б. Хаймович // Еврейский музей. – Спб.: Симпозиум, 2004. – С. 95–108.

374. *Хаймович Б.* Геральдический орел в художественной культуре восточноевропейских евреев / Б. Хаймович // Вестник еврейского университета. - № 3 (21). – М.-Иерусалим: Гешарим, 2000. – С. 87–111.

375. *Хаймович Б.Н.* Еврейское народное искусство Южной Подолии / Б.Н. Хаймович // Сто еврейских местечек Украины. – Спб.: 2000. – С. 87–116.

376. *Хаєцький О.П.* Найдавніші поховання Миколаївського некрополя / О.П. Хаєцький // Тези доповідей та повідомлень І Миколаївської краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995. – С. 103–105.

377. *Хвольсон Д.А.* Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма,

служащих материалом для объяснения некоторых вопросов, касающихся библейской хронологии,семитической палеографии, древней этнографии и истории южной России / Д.А. Хвольсон. – Спб.: Типография М. Эттингера, 1866. – 188 с., ил., прил.

378. *Хвольсон Д.А.* Сборник еврейских надписей, содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и иные надписи из других мест / Д.А. Хвольсон. – Спб.: Имп. Акад. Наук, 1884. – 527 с., табл.

379. *Ходорковський Ю.І.* Єврейські некрополі України [Текст] / Ю.І. Ходорковський. – К. : [б.в.], 1998. – 80 с.

380. *Хонигсман Я.С., Найман А.Я.* Евреи Украины (Краткий очерк истории) / Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман. – Киев: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1993. – Ч. 1 – 176 с.

381. ЦГА Москвы. ОХД до 1917 г., ф. 2309, оп. 1, д. 279. Переписка об организации новых библиотек в Черниговской губернии, 1912–1914 г.

382. ЦДІАК, ф. 707, оп. 207, спр. 28. О количестве еврейских школ и учащихся в них в Глухове, 1883 г.

383. ЦДІАК, ф. 1826, оп. 1, спр. 328. Ревизская сказка г. Глухова, 1795 г.

384. *Чарный С.* Три проблемы еврейских кладбищ / С. Чарный // Евроазиатский ежегодник по иудаике 5768 (2007-2008) год. – М.: Паллада, 2008. – С. 255–270.

385. *Часницкий М.М.* Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины / М.М. Часницкий. – К.: Атопол, 2009. – 317 с.

386. *Часницкий М.М.* Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины / М.М. Часницкий. – К.: Золоті ворота, 2011. – 380 с.

387. *Чериковер И.Х.* Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. / И.Х. Чериковер. – Мюнхен, 1923. – 335 с.

388. Черниговские губернские ведомости – Чернигов, 1887. – № 79.

389. Черниговские губернские ведомости – Чернигов, 1888.– № 12.

390. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За редакцією А.В. Кудрицького; Редкол.: А.В. Кудрицький (відп. Ред.) та ін. – Київ: Видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1990. – 1007 с.

391. *Alfasi Y.* Ha-khasidut / Y. Alfasi. – Tel Aviv: Ma'ariv, 1977. – 294 'am.

392. *Baber Sh.* Anshe sham, Kraka, 1895.

393. *Balaban M.* Zabytki historyczne Zydow w Polsce, Warszawa, 1929.; Fahn R., Sefer ha-Karaim, Vilna, 1929.

394. *Biber M.* Sefer Mazkeret li-gedole Ostroha, Berdichev, Kh.Sheptil, 5667 (1906–1907).

395. *Brawer A.* "Buchach" / A. Brawer // Encyclopedia Judaica, Vol. 4. – Jerusalem: Keter, 1978 (fourth print). – P. 1436

396. *Brawer A.B.* "Birkenthal" / A.B. Brawer // Encyclopedia Judaica, Vol. 4. – Jerusalem, Keter, 1978 (fourth print). – P. 1037.

397. *Weinreich M.* History of the Yiddish Languages / M. Weinreich. – Chicago, 1980.

398. *Gelber* Bolekhov / Gelber // Encyclopaedia Judaica. –V. 4. – Jerusalem: Keter, 1978 (fourth print). – P. 1185-1186.

399. *Goberman D.* Kinstlerishe shniceraj af shtein / D. Goberman // Sovetish heimland, 1963. № 6.

400. *Goberman D.* Carved Memories / D. Goberman. – New York, 1999.

401. *Horodetzki S.A.* Le-korot yehudim be-Berdichev // Measef, Spb. 1902.

402. *Grinberg M.* Graves of Tzaddikim in Russia / M. Grinberg. - Jerusalem: "SHAMIR" Publishing House, 1889. – P. 97.

403. *Hertzog M.* The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry / M. Hertzog // Vols. 1-3, Max Niemeyer Verlag/YIVO, 1995-2000.

404. *Kirshenboim Sh.L.* "Vishnivets" / Sh.L. Kirshenboim // Encyclopedia Judaica, Vol. 16. – Jerusalem, Keter, 1978 (fourth print). – P. 165–166.

405. *Kraemer D.* The Meanings of Death in Rabbinical Judaism / D. Kraemer. – L. and NY, 2000.
406. *Krajewska M.* Zeit der Steine / M. Krajewska. - Warschau, 1982.
407. *Krajewska M.* Cmentarze zydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia / M. Krajewska. – Polska sztuka ludowa, Warzawa, XLIII, 1989, – № 1 –2, C. 27–44.
408. *Krajewska M.* Symbolika plaskorzezb na cmentarzach zydowskich w Polsce / M. Krajewska. – lbid., C. 45–59.
409. *Levy A.* Judische Grabmalkunst in Osteuropa / A. Levy. – Berlin, 1924.
410. *Tagger M.A.* Printed books on Jewish cemeteries in the Jewish National and University Library in Jerusalem: an annotated bibliography / M.A. Tagger. – Jerusalem: Israel Genealogical Society, 1997.
411. *Van der Horst P. W.* “Jewish Poetical Tomb Inscriptions” / P.W. Van der Horst // Studies in Early Jewish Epigraphy, Ed. Jan Willem van Henten and Pieter Willem van der Horst. – Leiden, New York, Koln: E.J. Brill, 1994. – P. 129–147.
412. *Van der Horst P.W.* Ancient Jewish Epitaphs: an Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funeral Epigraphy (300 BCE-700CE) / P.W. Van der Horst. – Kampen, Kok Pharos, 1991.
413. , קראקא1895שי באבער. אנשי שם (תולדות גאוני ישראל בלבוב),
414. 1902ש’’א האראדעצק’. לקורות ה’הוד’ם בברד’טש’ב./ מאסף,